

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

БУРДА ВЛАДИСЛАВ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477): 324] "192"

**МІСЦЕВІ РАДИ УСРР В УТВЕРДЖЕННІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ
МОНОПОЛІЇ НА ДЕРЖАВНУ ВЛАДУ (1920-ті рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
САВЧЕНКО Григорій Петрович
кандидат історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Історіографія.....	8
1.2. Джерельна база.....	32
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕВІ РАДИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УСРР.....	43
2.1. Формування мережі рад на початку 1920-х рр.....	43
2.2. Запровадження політики «пожвавлення рад».....	63
2.3. Трансформація владних повноважень місцевих рад наприкінці 1920-х рр.....	78
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА БІЛЬШОВИКІВ У ВИБОРЧИХ КАМΠΑНІЯХ ДО МІСЦЕВИХ РАД.....	95
3.1. Заходи по організації виборчого процесу.....	95
3.2. Діяльність по мобілізації виборчої активності населення.....	119
3.3. Боротьба з протестними настроями під час виборчих кампаній.....	140
РОЗДІЛ 4. ДЕПУТАТСЬКИЙ КОРПУС МІСЦЕВИХ РАД ЯК ВИРАЗНИК БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	165
4.1. Соціальний склад депутатського корпусу	165
4.2. Ліквідація опозиції в місцевих радах.....	181
4.3. Більшовицькі фракції в місцевих радах.....	192
ВИСНОВКИ.....	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Виборчком – виборча комісія

Виконком – виконавчий комітет

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ЗУ УСРР – Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України

КНС (комнезам) – комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

Ревком – революційний комітет

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РСДРП(м) – Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовики)

УКП (укапісти) – Українська комуністична партія

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

Центрвиборчком – Центральна виборча комісія

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній українській історіографії важливе місце посідає дослідження періоду 1920-х рр., як ключового моменту у вітчизняній історії ХХ століття. За останні роки з'явилося чимало праць, у яких розглянуто перебіг політичних процесів в УСРР доби нової економічної політики, історію компартійно-державних органів, формування більшовицького тоталітарного режиму. Поряд з цим майже не дослідженою на сьогодні залишається проблематика, пов'язана з умовами та результатами діяльності місцевих рад у 1920-х роках. Це стосується і їхньої ролі в утвердженні комуністичної монополії на державну владу.

Вивчення ж цієї теми дасть можливість більш детально і аргументовано простежити процес встановлення тоталітарного режиму в УСРР. Зокрема, показати як державні органи, що мали виражати інтереси простого населення, та пов'язані з ними демократичні інститути, наприклад вибори, використовувалися для придушення опозиційних настроїв у суспільстві і зміцнення диктатури однієї партії.

Актуальності темі дослідження додає підвищення в останні роки інтересу до історії місцевих органів влади, що пов'язано із початком в Україні процесу децентралізації. Місцеві ж ради 1920-х рр. генетично пов'язані та є попередниками сучасних органів місцевого самоврядування. Виходячи з цього, постає необхідність вивчення досвіду їхнього функціонування як у позитивному, так і негативному ключі, що може бути корисним для діяльності низових ланок органів державної влади в сучасних умовах.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046–01), включеної до тематичного плану

історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є місцеві ради як органи державної влади, а саме сільські, селищні та міські ради.

Предметом дослідження є створення, організаційне становлення та розвиток місцевих рад УСРР, у зв'язку з діяльністю більшовицької партії по утворенню монополії на державну владу.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі об'єктивного аналізу джерел та наукової літератури провести комплексне вивчення ролі місцевих рад в утворенні монополії більшовиків на державну владу.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- визначити статус місцевих рад у системі органів державної влади та простежити трансформацію їх владних повноважень;
- проаналізувати відмінності у стратегії та тактиці більшовиків під час виборчих кампаній до рад, їх заходи по мобілізації активності виборців та подоланні протестних настроїв громадян;
- прослідкувати зміни в соціальному складі депутатського корпусу, висвітлити процеси витіснення опозиційно налаштованих депутатів та створення комуністичних фракцій в місцевих радах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1921-1929 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена рішеннями V Всеукраїнського з'їзду рад, які офіційно ознаменували в Україні відмову від практики «воєнного комунізму» в державному будівництві. Верхня хронологічна межа визначається згортанням помірної лібералізації суспільно-політичного життя і поглибленням процесу формування тоталітарного режиму.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Української Соціалістичної Радянської Республіки у кордонах її адміністративно-територіального поділу 1921-1929 рр. за виключенням Молдавської АСРР.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму, системності, комплексності та наукової об'єктивності. Із загальнонаукових методів пізнання використовувалися логічний, статистичний, математичний (кількісний) **метод**. Логічний метод дозволив зробити висновки і узагальнення про встановлення більшовицького контролю за роботою рад та їхнє значення в утвердженні тоталітарного режиму в Україні. Статистичний метод сприяв обробленню кількісних показників результатів виборчих кампаній, а за допомогою математичних методів зроблені підрахунки динаміки змін персонального складу депутатського корпусу місцевих рад.

Для виявлення спільного і відмінного у техніці організації обрання депутатів до сільських, селищних, міських рад, результатів цього процесу використовувався історико-порівняльний метод. При вивченні законодавства застосовувався історико-генетичний метод, а саме аналіз джерел законодавчої думки у процесі їх розвитку.

Наукова новизна. Вперше у вітчизняній історичній науці досліджено із залученнями неопублікованих джерел роль місцевих рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу у 1920-х рр., показано боротьбу більшовиків з масовим абсентеїзмом виборців, як перепони для легітимації їхньої влади. З нових позицій прослідковано вплив більшовиків на зміну владних повноважень міських, сільських та селищних рад упродовж 1920-х рр. Набули подальшого розвитку аналіз взаємовідносин місцевих рад з іншими органами державної влади та громадськими організаціями, вивчення різних проявів протестної активності громадян під час виборчих кампаній та боротьби більшовиків з ними. Розширено знання про методи витіснення політичних опонентів більшовиків з місцевих рад на початку 1920-х рр. Дістали подальшого розвитку дослідження виборчого процесу 1920-х рр.

через призму більшовицької політики зміцнення своєї влади, взаємозв'язку змін у соціально-політичному складі депутатського корпусу місцевих рад з коливаннями більшовицької внутрішньої політики в роки непу.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання результатів та матеріалів дослідження при підготовці узагальнюючих праць, підручників та навчальних посібників з вітчизняної історії, написанні робіт з історії місцевих органів влади, розробці нормативних та спеціальних лекційних курсів із новітньої історії України та державного будівництва.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені та обговорені на XII і XIV Міжнародних науково-практичних конференціях студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна: Історія» (Київ, 2014 р., 2016 р.) та на IX Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського» (Київ, 2016 р.)

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 5 публікаціях у наукових фахових виданнях, у тому числі одна стаття – в зарубіжному виданні. Окремі положення та результати дисертації додатково відображені у 3 публікаціях тез та виступів на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія

Серед перших робіт, які тією чи іншою мірою висвітлювали діяльність рад, були брошури, статті, публікації текстів виступів партійних і державних діячів¹. У цих виданнях зображувалися успіхи «радянського будівництва» і обґрунтовувалася керівна роль комуністичної партії в радах. Власне в історичному плані діяльність місцевих державних органів у цей час практично не досліджувалася.

Водночас, попри пропагандистський та інструкторський характер подібних праць, необхідно відзначити, що вони часто містять і цікавий фактичний матеріал. Зокрема, це стосується брошур та статей А. Буценко та С. Власенко, які протягом 1920-х рр. почергово займали посаду секретаря ВУЦВК та голови Центральної виборчої комісії. У публікаціях А. Буценко надається інформація про хід та наслідки виборчих кампаній до рад УСРР². У роботі С. Власенка аналізуються результати виборів до міських рад України,

---

¹Калинин М. И. Вопросы советского строительства: Статьи и речи (1919-1946) / М. И. Калинин. – М.: Госполитиздат, 1958. – 711 с.; Власенко С. Советское строительство на Украине за десять лет (1917-1927 гг.) / С. Власенко // Советское строительство. – 1927. – №10/11. – С. 31-46; Яковлев Я. Практические вопросы работы Советов / Я. Яковлев. – М.-Ленинград: Госиздат, 1925. – 144 с.; Буценко А. И. Советское строительство и нацменьшинства на Украине / А. И. Буценко. – Х.: Издание Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИКе, 1926. – 35 с.; Петровський Г. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва / Г. Петровський. – Х.: Державне вид-во України, 1927. – 52 с.

²Буценко А. Некоторые итоги перевыборов сельсоветов УСРР / А. Буценко // Власть Советов. – 1926. – № 16. – С. 1-2; Буценко А. Работа советов на Украине / А. Буценко // Власть Советов. – 1928. – № 4. – С. 3-4.

активність депутатів, основні форми їхньої роботи та роль рад у житті міста³.

Упродовж 1920-х рр. також була видана низка праць правознавчого характеру⁴. Їхні автори, незважаючи на деякі відмінності у трактуванні окремих норм виборчого законодавства, демонстрували єдність у визнанні переваги радянської виборчої системи над її «буржуазними» аналогами. Ключовим аргументом при цьому було твердження, що попри запровадження в СРСР низки дискримінаційних виборчих цензів, відсоток виборців у радянських республіках був більшим ніж у колишній Російській імперії та більшості країн Європи.

З другої половини 1930-х років і до середини 1950-х років число публікацій про діяльність місцевих органів влади різко зменшується. В атмосфері суспільно-політичного життя 1930-х років, культу особи Сталіна історики приділяли недостатню увагу питанням державного будівництва. Більше того, до середини 1950-х років роль рад у політичній системі суспільства висвітлювалася відповідно до догматичних трактувань короткого курсу «Історії ВКП(б)». Звідси, головні акценти в історіографії зосереджувалися на підвищенні ролі трудящих у діяльності рад, зростанні авторитету партії в соціально-політичній і духовній сферах, що абсолютизувало дійсність⁵.

---

³Власенко С. Міські ради на Україні (як вони працюють і їхні найближчі завдання) / С. Власенко. – Х.: Пролетарий, 1927. – 42 с.

⁴Михайлов Г. Советское представительство и избирательное право / Г. Михайлов // Власть Советов. – 1922. – №4-6. – С. 17-22; Бродович С. М. Советское избирательное право / С.М. Бродович. – Л., Госиздат, 1925. – 132 с.; Буценко А. Як переобирати ради. – Х.: Держ. вид. України, 1927. – 40 с.; Стучка П. Учение о советском государстве и его конституции СССР и РСФСР / П. Стучка. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 311 с.

⁵Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – С. 384.

Такий підхід, зустрічаємо у поодиноких працях цього періоду про місце рад в політичній системі СРСР. Серед них можна згадати низку історико-правових брошур пропагандистського характеру з елементами історичних екскурсів про місцеві ради, що вийшли невдовзі після ухвалення «Сталінської» Конституції 1936 р.⁶. Проте, наукова цінність цих праць дуже сумнівна, адже за, за влучним виразом В. Кабачека, вони фактично були «ілюстраціями-коментарями до цитат із Й. Сталіна і сумнозвісного короткого курсу «Історії ВКП(б)»⁷. Така характеристика цілком справедлива і для перших дисертаційних досліджень з історії радянського будівництва в УСРР, що з'явилися на початку 1950-х рр.⁸.

Новий етап досліджень з історії місцевих рад, вихід їх на науковий рівень, розпочинається у другій половині 1950-х рр. Розвінчання культу особи, відносно послаблення ідеологічного тиску на історичну науку, призвели до появи нових праць з цієї тематики. Позитивно вплинули на

---

⁶Бегиян А. З. Местные органы государственной власти СССР / А. З. Бегиян. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 52 с.; Мандельштам Л. И. Ради – політична основа СРСР / Л. И. Мандельштам. – К.: Політвидав, 1941. – 76 с.

⁷Кабачек В. В. Відображення в радянській історіографії діяльності місцевих державних органів УСРР на початку НЕПу / В. В. Кабачек // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП» : зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України. – Харків : НТУ «ХП». – 2011. – № 37. – С. 74.

⁸Вертелецкий И. Т. Руководство КП(б) Украины Советским строительством в первые годы восстановительного периода (1921 - 1922 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. / И. Т. Вертелецкий; Ин-т повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма при КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1953. – 17 с.; Левковский Я. М. Советское строительство в украинской деревне в конце восстановительного периода (1924-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. / Я. М. Левковский; АН УССР. Ин-т истории. – К., 1954. – 14 с.

активізацію досліджень заходи з підвищення ролі місцевих рад і тогочасні господарські реформи, які багато в чому нагадували непівські.

Тема «радянського будівництва» починає активно розроблятися істориками та правознавцями та поступово стає одним з найпопулярніших напрямків досліджень української історії 1920-х рр. Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. з'являються перші монографії, у яких розглядається діяльність місцевих рад. Так, у 1957 р. була видана робота О. Слуцького⁹, який досліджував заходи з активізації діяльності сільських та міських рад у другій половині 1920-х рр. та їхню роль у проведенні індустріалізації. П. Бакуменко розглядав виборчі кампанії до рад першої половини 1920-х рр. та зміни у соціально-політичному складі депутатського корпусу¹⁰. В історико-правовому аспекті була написана монографія Б. Бабій¹¹. В ній розглядається організаційна структура органів центральної та місцевої влади у першій половині 1920-х рр., висвітлюється проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. та початок політики «пожвавлення рад» в УСРР.

Різноманітні аспекти «радянського будівництва» активно розроблялися істориками і в наступні роки. Однією з найпопулярніших тем було вивчення «прогресивного» впливу партії на розбудову мережі рад та підвищення

---

⁹Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929рр.) / О. Б. Слуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 210 с.

¹⁰Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925рр. / П. І. Бакуменко. – К.: Вид. Київського університету, 1960. – 108 с.

¹¹Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

ефективності їхньої роботи¹². Досліджуються також нові форми роботи місцевих органів влади, їхня роль у проведенні державної економічної політики, особливо індустріалізації і колективізації¹³. Багато публікацій присвячено виборчим кампаніям 1920-х рр.¹⁴. Їхній хід і результати зображувалися радянськими авторами як невинне зростання підтримки більшовицької партії серед населення, зміцнення союзу «незаможників з середняками» та «селянства з робітниками» на фоні напруженої «класової

---

¹²Личкатий О. Є. Боротьба за поживлення Рад на селі у 1924-1925 рр. (на матеріалах Лівобережної України) / О. Є. Личкатий // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 15. – С. 38-47; Булах В. И. Перестройка работы сельских советов Украины в ходе социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1927 гг.) / В. И. Булах // Вестник Харьковского университета. – 1982. – № 225. – С. 27-36; Шарапа В. Сельские Советы и сельские сходы избирателей на Украине в восстановительный период (1921-1925) / В. Шарапа // Великая Октябрьская революция и социальный прогресс человечества: научная конференция профессорско-преподавательского состава. – Д.: [б.в.], 1968. – С. 12-16.

¹³Белан Н. Я. К вопросу об организационно-политическом укреплении Советов в период избирательных кампаний 1926-1928 (на материалах Юга УССР) / Н. Я. Белан // Коммунистическая партия Украины в борьбе за подъем трудовой и политической активности трудящихся. – 1972. – Вып. 2. – С. 198-203; Булах В. И. Роль сельских Советов Украины в подготовке массового колхозного движения (1927-1929) / В. И. Булах // Вопросы истории СССР. – 1982. – Вып. 27. – С. 77-86.

¹⁴Белан Н. Я. Укрепление сельских советов в период избирательных кампаний 1926-1928 (на материалах ЮГА УССР) / Н. Я. Белан // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. – 1973. – № 4. – С. 69-76; Черниченко С. А. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по улучшению состава местных Советов в 1920-ые годы / С. А. Черниченко // Проблемы социалистической законности. – 1987. – Вып. 19. – С. 21-27.

боротьби» з ворогами режиму. Окремою темою, яка привертала увагу дослідників, була «допомога» робітників селянам у проведенні «радянського будівництва»¹⁵.

Більшість із цих праць стосувалися діяльності сільських рад. У значно меншій мірі було досліджено історію міськрад. Наявні праці здебільшого висвітлюють їхню діяльність у другій половині 1920-х рр. Радянськими істориками розроблялася тема «пожвавлення» рад у містах; налагодження зв'язку з виборцями через впровадження нових організаційних форм їхньої роботи; виборів 1926/1927 та 1928/1929 рр.; участі рад у проведенні індустріалізації та культурного будівництва¹⁶.

В цілому наукові праці, видані упродовж 1970-1980-х рр., характеризуються значним розширенням джерельної бази. У той же час, їхні автори підходять до аналізу проблем «радянського будівництва», керуючись офіційною ідеологічною схемою зображення рад, як осердя політичної системи СРСР, що у жодній мірі не відповідало дійсності. Наслідком цього стала некритичність в оцінці подій, штучний підбір фактів для підтвердження тієї чи іншої тези, замовчування негативних рис радянської системи органів влади і дійсних причин недоліків у їх роботі.

Переосмислення попередніх здобутків радянської історіографії

---

¹⁵Перепелиця Г.М. Участь робітників у зміцненні Рад на початку відбудовного періоду (1921-1922 рр.) / Г. М. Перепелиця // Український історичний журнал. – 1979. – № 4. – С. 86-92.; Довгопол В. М. Шефство робітників над селом в 1926-1928 рр. / Довгопол В. М. // Питання історії народів СРСР. – 1968. – Вип. 5. – С. 134-146.

¹⁶Довгопол В. М. Про пожвавлення роботи міських Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В. М.Довгопол // Питання історії народів СРСР. – 1967. – Вип.4. – С. 75-85; Довгопол В. М. Дальше зміцнення і демократизація міських та селищних Рад Української РСР під час перевибірної кампанії 1928-1929 рр. / В. М.Довгопол // Питання історії народів СРСР.– 1969. – Вип.6. – С. 98-108.

розпочинається із проголошенням курсу на «перебудову» у другій половині 1980-х рр. Розвиток радянської історичної науки в цей період відбувався під знаком дедалі більшого послаблення адміністративного та ідеологічного тиску. Відкриття доступу до закритих раніше архівних фондів значно розширило джерельну базу досліджень. Таким чином, були створені об'єктивні передумови для переоцінки попереднього наукового доробку. В першу чергу це стосувалося історіографії, присвяченій періоду 1930-х рр. Розпочинається дослідження «сталінізму» як явища, проблеми політичних репресії, голодомору 1932-1933 рр., прорахунків сталінської економічної політики.

Разом з тим, відбувається певна ідеалізація непу, який зображується як істинно правильний варіант реалізації постулатів марксизму-ленінізму у життя. На цьому фоні, підходи до висвітлення ролі місцевих рад в політичній системі СРСР майже не змінюються. Науковим працям періоду «перебудови» притаманна більша критична спрямованість при аналізі джерел та викладі матеріалу порівняно з попередніми дослідженнями. Проте, у цілому бачення історії місцевих органів влади кардинально не змінилося.

З таких позицій висвітлювалася історія місцевих рад М. Олійником та О. Гонтарем, авторами двох найбільш ґрунтовних праць з цієї тематики, виданих у період «перебудови»¹⁷. Робота М. Олійника виконана у більш ортодоксальному напрямі возвеличення ролі партії у роботі місцевих органів влади, що можна пояснити як історико-партійною тематикою дослідження, так і часом її написання, який припав на початок «перебудови».

Більш стримано розглядаються успіхи «радянського будівництва» у монографії О. Гонтаря, присвяченій історії міських рад УСРР в

---

¹⁷Олейник Н. Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925 гг.) / Н. Н. Олейник. – Х.: Изд-во Харьковск. Ун-та, 1989. – 166 с.; Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – 204 с.

1920-1930-ті рр. На основі солідної джерельної бази, представленої документами центральних та обласних архівів, автор показує формування та розвиток міських рад в добу непу, окремо розглядає особливості організації виборчих кампаній, соціальний склад депутатського корпусу, основні напрямки діяльності рад. Порівняно із своїми попередниками автор більш стримано характеризує успіхи партійного керівництва, відзначає численні недоліки в діяльності рад, пов'язані з недосконалою організацією їх роботи та обмеженістю владних повноважень. Разом з тим, у роботі яскраво простежується бажання автора поєднати старі та нові підходи у висвітленні радянської довоєнної історії. Так, однозначно негативна характеристика надається сталінському повороту 1929, який призвів, за твердженням дослідника, до «порушення демократичних принципів функціонування радянської системи, ... посилення виконавчих органів у збиток компетенції та реальних прав депутатів, деформування виборчої системи, відсторонення десятків мільйонів від реальної участі у формуванні представницьких органів влади»¹⁸. Натомість, як видно з цитованого твердження, автор надає у цілому позитивну оцінку періоду 1920-х рр., зображуючи його як поступовий процес подолання існуючих недоліків та удосконалення роботи рад, як органів справжнього народовладдя. Проте, наголосимо, що, не зважаючи на відносну заідеологізованість, монографія О. Гонтаря залишається і на сьогодні одним із найгрунтовніших досліджень з історії міських рад.

Загалом, схема викладу історії місцевих рад в радянській історіографії залишалася фактично незмінною, починаючи з брошур та статей доби непу і до наукових публікації періоду «перебудови». В її основі лежала концепція «пожвавлення рад», яка передбачала висвітлення історії рад упродовж 1920-х рр. з позицій відображення заходів більшовицької партії, направлених на зближення місцевих органів влади з населенням, підвищення ефективності

---

¹⁸Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 4.

їхньої роботи, зміцнення союзу робітників з селянами і бідняків із середняками. Такий підхід до вивчення проблеми зародився в середині 1920-х рр., коли у перших брошурах та статтях з теорії та практики «радянського будівництва» активно тиражувалося і пропагувалося гасло «пожвавлення рад», проголошене на жовтневому 1924 р. пленумі ЦК РКП(б) і згодом продубльоване на наступних партійних з'їздах та конференціях. У наукових дослідженнях післявоєнного періоду це гасло було перетворено на назву цілого періоду в історії місцевих органів влади. Було також розширено його хронологічні межі. Зародження політики «пожвавлення рад» у душі тогочасної історіографічної традиції було прив'язано до згадки відповідного заклику в одному з листів В. Леніна¹⁹ та перенесено на 1921 р. Рішення партійного керівництва наприкінці 1924 – початку 1925 рр. було вирішено вважати переходом цієї політики на якісно новий рівень.

Зображення історії місцевих рад відповідно до концепції їх поступового «пожвавлення» робило можливим висвітлення дослідниками і певних недоліків у роботі низових органів влади. Вони зображувалися, як демонстрація успішності партійної політики з покращення та активізації роботи рад. Такий підхід домінував в усіх історичних дослідженнях незалежно від перебігу суспільно-політичного життя в СРСР аж до проголошення незалежності України. У зв'язку з цим традиційний поділ радянської історіографії на різні етапи (1920-ті рр.; від 1930-х до середини 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – поч. 1960-х рр.; 4) друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.; 5) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.) відповідно до трансформацій політичного режиму в СРСР, які істотно впливали на напрямки історичних пошуків, у даному випадку не є цілком доцільним. Наголосимо, що подібна періодизація відображає динаміку змін у дослідженні теми, проте, у цьому випадку, визначальним

---

¹⁹Ленин В. И. Письмо Г. Мясникову. 5 августа 1921 // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М., 1970. – Т. 44. – С. 81–82.

критерієм для виділення історіографічних періодів є науковий рівень праць, а не зміни у концепції викладу матеріалу. Виходячи з цього, 1920-ті рр. характеризуються зародженням вивчення питань діяльності місцевих рад, а 1930-ті – середину 1950-х рр. – припиненням наукових пошуків. Період другої половини 1950-х – кінця 1980-х рр. позначився поступовим виходом досліджень на максимально можливий науковий рівень у рамках офіційної ідеології.

Початком якісно нового періоду дослідження історії місцевих рад стало проголошення незалежності України. Падіння комуністичного режиму та відмова від старих ідеологічних штампів істотно вплинули на світогляд багатьох істориків і напрямки їхніх наукових пошуків. При цьому упродовж 1990-х рр. спостерігається загальне зниження інтересу науковців до історії місцевих рад, у тому числі, і у період 1920-х рр. Ці зміни були зумовлені низкою факторів. По-перше, відбулася переорієнтація багатьох фахівців на дослідження тематики, на яку за радянських часів накладалося «табу». По-друге, відбулося переосмислення усієї політичної системи СРСР та місця рад у ній. Нищівній критиці була піддана домінуюча у радянські часи теза про приналежність усієї влади в державі радам. Натомість було обґрунтовано, що більшовики звели їхній реальний вплив на прийняття рішень до мінімуму. На цьому фоні, згортаються дослідження з історії місцевих рад, а основна увага істориків переноситься на процеси у вищих ланках компартійно-радянського керівництва.

Першість у дослідженні особливостей державного ладу та політичного режиму в 1920-1930-ті рр. належить С. Кульчицькому, який своїми працями здійснив справжній прорив у дослідженні означеної проблематики²⁰. Він

---

²⁰Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал – 1994. – № 6. – С. 3-15; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. В.

аргументовано довів, що більшовицьке гасло «Вся влада – радам» в СРСР реалізоване на практиці так і не було. Від рад більшовицька диктатура залишила тільки оболонку, а реальна влада сконцентрувалась у тандемі: більшовицькі партійні комітети – виконавчі органи рад, які у відповідності із адміністративно-територіальним поділом утворили ієрархію у вигляді піраміди, на вершині якої знаходився директивний центр – керівні органи РКП(б)-ВКП(б).

В результаті, партійний апарат зберігав усю повноту влади, але в очах суспільства не брав на себе будь-якої відповідальності за поточні справи. Радянський же апарат цілком позбавлявся політичного впливу, але наділявся певним обсягом владних повноважень у вигляді розпорядчих функцій. Можливі тертя між двома апаратами унеможлилювалися у зв'язку з тим, що усі ключові посади в радянських установах очолювали представники партії. Схожих висновків дійшли і інші дослідники проблем радянської державності, політичного устрою УСРР та проблем утвердження тоталітарного режиму²¹.

Наукові роботи, присвячені діяльності місцевих органів влади в УСРР доби непу, які побачили світ протягом першого десятиліття незалежності представлені фактично лише двома кандидатськими дисертаціями. Так, Ю. Волосник вивчав роль міських рад у реалізації нової економічної політики²². Дослідник зробив спробу переосмислити вже відомі факти та увів

Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 181-217.

²¹Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М. О. Фролов. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 828 с.

²²Волосник Ю. П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук:

у науковий обіг велику кількість нових джерел. Проте, висновки, яких дійшов автор є доволі суперечливими. Їм притаманна певна ідеалізація діяльності місцевих органів із розвитку ринкових відносин, зокрема, в промисловості. При цьому мало уваги акцентується на недоліках та прорахунках у їхній роботі²³. Певне перебільшення ролі міськрад можна пояснити тим, що вибір теми і початок її розробки припадає на останні роки існування Радянського Союзу, у зв'язку з чим результати дослідження зазнали впливу домінуючої у роки «перебудови» тенденції до ідеалізації суспільно-політичного та економічного життя періоду непу.

Більш критична оцінка діяльності місцевих рад надана у кандидатській дисертації О. Гребеннікової, захищеної у 1997 р. Дослідниця свідомо відмовилася від штампу «ради» на користь терміну «місцеві органи влади» і дала йому власне визначення: «система радянських органів влади, закріплена положеннями Конституції УСРР 1919 р.» – від сільського до губернського рівня (з'їзди рад, їх виконкоми, сільські та міські ради)²⁴. Зосередивши увагу на регіональній специфіці Донбасу, вона дійшла висновків про формальний характер виборів, концентрацію реальної влади в президіях виконкомів, існування місцевих органів в умовах жорсткого диктату «центру» і партапарату, що фактично вело до того, що ради «не були органами влади на місцях». Вона відзначає чималі хиби в роботі волосних виконкомів і сільських рад, які, незважаючи на різноманітні заходи щодо покращання їх

07.00.02 / Ю.П. Волосник; Запорізький університет. – Запоріжжя, 1993. – 16 с.

²³Волосник Ю. П. Деятельность городских Советов Украины по осуществлению новой экономической политики (1921-1925) / Ю. П. Волосник // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362. История. – Вып. 25. – С. 28-31.

²⁴Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Гребеннікова; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – С. 1-2.

роботи, залишалися апаратом для збору податків і виконання адміністративних вказівок. Авторка загалом позитивно характеризує діяльність рад у господарській та соціальній сферах, хоча відзначає, що усіх поставлених завдань не було реалізовано, що, на її думку, пояснюється, залишковим фінансуванням і класовим підходом до вирішення усіх соціальних проблем. Працями Ю. Волосинка та О. Гребеннікової фактично вичерпується доробок українських науковців із окресленої проблеми в 1990-ті роки.

Посилення інтересу науковців до проблем діяльності місцевих рад спостерігаємо упродовж останнього десятиліття. В 2007 р. було захищено дисертацію Н. Кузьмінець, присвячену діяльності місцевих органів влади Подільської губернії (1920-1925 рр.)²⁵, в якій основний акцент робиться на дослідженні їхньої ролі у економічному, соціальному та культурному житті регіону. Дослідниця робить висновок, що ради у супереч положенням Конституції не були вищими органами і не відображали інтересів основної маси населення губернії, повноважними представниками якого проголошувалися. Їхня діяльність часто не тільки не сприяла відновленню і розвитку економіки, культурної і соціальної сфер Поділля, а, навпаки, негативно позначалася на їхньому становищі, умовах життя населення.

У 2008 р. В. Кабачек захистив кандидатську дисертацію про діяльність місцевих органів влади з розвитку промисловості на початку непу.²⁶ Автор відзначає, що специфічні риси радянської системи, помножені на бюрократичну централізацію і однопартійний диктат, не дають підстав розглядати радянські структури як повноцінні органи місцевого

²⁵Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920-1925 роках: Автореф. дис ... канд. іст. наук / Н. П. Кузьмінець. – Черкаси, 2007. – 20 с.

²⁶Кабачек В. В. Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921-1922 рр. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Кабачек . – Х., 2008 . – 20 с.

самоврядування. Міські та, тим більше, селищні й сільські ради майже не впливали на ситуацію в промисловості, а основна діяльність з її відродження сконцентрувалася у виконкомах (насамперед – губернських), їх президіях і галузевих відділах, а також економнарадах і планових комісіях.

Отже, захищені у роки незалежності дисертації висвітлюють роль місцевих рад у процесі розвитку економіки та культурному будівництві. У зв'язку з цим питання їхнього місця політичній системі УСРР та значення для утвердження влади більшовиків розглядаються побічно. До того ж для перерахованих досліджень характерні вузькі територіальні чи хронологічні межі.

Значно менше за роки незалежності було видано наукових робіт, у яких розглядається місце рад у тогочасній ієрархії владних структур. Серед них необхідно відзначити підготовлену в 2009 році співробітниками Інституту історії України НАН України п'ятитомну «Історію державної служби України». У другому томі цього ґрунтовного видання два розділи, авторства С. Кульчицького та Г. Єфіменко, стосуються функціонування місцевих рад в 1920-ті роки.²⁷ Дослідниками зображено структуру та особливості розподілу владних повноважень між різними рівнями органів державної влади. Також у загальних рисах показано еволюцію радянського виборчого законодавства. Автори підтверджують тезу про формальний характер влади рад та наголошують, що вони навіть з урізаними повноваженнями не були основною формою місцевої влади.

З останніх досліджень історії місцевих рад 1920-х рр. необхідно згадати публікацію С. Редьки про стан місцевого самоврядування на Харківщині в

---

²⁷Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.

роки непу.²⁸ Автор доводить, що ще в революційні роки більшовики шляхом надмірної централізації влади позбавили ради реальних повноважень і можливості представляти справжні інтереси своїх виборців. Погоджуючись із такими висновками, наголосимо, що статті притаманні кілька недоліків. Так, дослідник, розглядаючи контроль партійних комітетів за роботою місцевих органів влади, екстраполює досвід взаємодії партійних органів з Харківською міськрадою на усі ради губернії. Проте, такий підхід не можна вважати правильним, адже у сільській місцевості, де більшовики не мали необхідного кадрового ресурсу, їхній контроль за роботою рад здійснювався переважно через комнезами, а не безпосередньо через партійні комітети. Крім того, С. Редька зображує ради та виконкоми як органи влади одного рівня, відмінність між якими полягала у тому, що перші здійснювали представницькі функції, а другі – виконавчі. Проте, насправді ради у формі постійно діючих виборних органів діяли лише у селах та містах, а виконкоми представляли вже вищі щаблі у владній ієрархії. Вони були виконавчими органами волосних, повітових та губерньських з'їздів рад і діяли відповідно на рівні волостей, повітів та губерній.

За останні два десятиліття з'явилося чимало літератури, у яких місце рад у житті суспільства та політичній системі УСРР розглядається у контексті вивчення окремих сторінок політичної та соціально-економічної історії доби непу. Так, окремі аспекти діяльності сільських рад знайшли своє відображення у дослідженнях діяльності інших владних структур у сільській місцевості, ставлення селянства до радянської влади у цілому. Однією з перших подібних робіт стала наукова розвідка О. Ганжі, видана у 1996 р.²⁹ Згодом дослідниця розширила своє дослідження і в 2000 р. видала

---

²⁸Редька С. І. Стан місцевого самоврядування на Харківщині в 20-ті роки ХХ сторіччя / С. І. Редька // Молодий вчений. – 2016. – № 2. – С. 178-181.

²⁹Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 42 с.

монографію, присвячену становищу українського селянства в період становлення тоталітарного режиму³⁰. Авторка наголошує, що сільські ради виконували роль «провідника диктатури» на селі, що мало відповідало інтересам селянства. Багато уваги вона також концентрує на висвітленні виборчих кампаній, які вона зображує через призму протистояння більшовицької партії та їхньої опори на селі – комнезамів з заможним селянством, яке висувало вимоги загальноселянського характеру. При цьому дослідниця інколи перебільшує успіхи на виборах противників більшовиків.

Становище сільрад у контексті вивчення суспільно-політичних процесів в українському селі доби непу розглядає Г. Капустян³¹. Зокрема, досліджуючи вибори до сільських рад вона доводить, що їх перебіг свідчить про високий ступінь боротьби за оволодіння місцевими радами між прихильниками більшовиків і заможним селянством, яке їм опанувало. Розглядається динаміка змін активності під час виборчих кампаній різних соціальних груп села. У якості основного важеля впливу більшовиків на результати голосування зображується практика позбавлення виборчих прав.

Окремо знайшло відображення в історіографії дослідження взаємовідносин сільрад з іншими владними структурами у сільській місцевості. Так, окремі аспекти їхньої взаємодії з земельними громадами розглядалися у дослідженнях В. Анісімова³², І. Кривко³³, Володимира³⁴,

³⁰Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – 208 с.

³¹Капустян Г. Т. Селянство і місцева влада України в 20-ті роки ХХ ст. / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 60-67; Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття : Моногр. / Г. Т. Капустян. – Кременчук: [б.в.], 2003. – 323 с.

³²Анісімов В.В. Земельні громади України (1921-1929 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Анісімов; Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16 с.

Ганни³⁵ та В'ячеслава Калініченків³⁶, Ю. Котляра,³⁷ О. Михайлюка³⁸ та у вже названих працях О. Ганжі, Г. Капустян. Зазначені дослідники наголошують, що у багатьох випадках земельна громада, яка характеризувалася фінансовою самостійністю та великим впливом у вирішенні господарських питань, становила справжню альтернативу реальним органам влади – сільрадам. Розвиваючи цю тезу, деякі вчені роблять висновок про існування на селі своєрідного двовладдя.³⁹

---

³³Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) / І. М. Кривко // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – 1998. – Вип. 1(4).– С. 151–163.

³⁴Калініченко В. В. Земельна громада в Україні (1922 – 1930 рр.) / В. В. Калініченко. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1998. – Вип. 4. – С. 93–120.

³⁵Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19 с.

³⁶Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.): монографія / В. В. Калініченко. – Х.: Савчук О.О., 2013. – 655 с.

³⁷Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921-1928 рр. / Ю. В. Котляр // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 259-265.

³⁸Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О. В. Михайлюк. – Д.: Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

³⁹Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921-1928 рр. / Ю. В. Котляр // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 260; Капустян Г. Т. Селянство і місцева влада України в 20-ті роки ХХ ст. / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 67; Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття

Питання стосунків сільрад з комітетами незаможних селян розглядали О. Мельничук⁴⁰, О. Гребеннікова⁴¹, М. Чистов⁴², М. Журба⁴³, В. Волощенко⁴⁴, Е. Левандовська⁴⁵, а також О. Ганжа, Г. Капустян та Ю. Котляр. Зазначені автори відзначають, що комнезами виконували роль опори більшовиків на селі, у тому числі, і в сільрадах. Найпоширенішими формами їхнього контролю цими виборними органами влади були делегування незаможників на керівні посади та касація результатів голосування у разі їх незадовільного результату. Наголосимо, що в останніх дослідженнях спостерігаємо більш

XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О. В. Михайлюк. – Д.: Вид-во «Інновація», 2007. – С. 321.

⁴⁰Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Мельничук ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 17 с.

⁴¹Гребеннікова О. В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920–1925 рр. / О. В. Гребеннікова // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XX століття. –1998. – Вип. 1(4). – С. 184-189.

⁴²Чистов М. О. Місце КНС в системі самоврядування в Україні у 1920-1925 рр. / М. О. Чистов // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 46-49.

⁴³Журба М. А. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20-30-ті рр. XX ст.) / М. А.Журба // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2000. – № 2. – С. 242-251

⁴⁴Волощенко В. О. Формування організаційної структури КНС (на матеріалах Донбасу) / В. О.Волощенко // Гуржіївські історичні читання. – 2009. – Вип. 3. – С. 86-91.

⁴⁵Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.) / Е. Е. Левандовська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37. – С.118-123.

критичну оцінку діяльності КНС. Так, В. Волощенко, Е. Левандовська, визнаючи вплив комнезамів на суспільно-політичні процеси у сільській місцевості, разом з тим наголошують, що його не треба переоцінювати, адже їхня активність часто була вкрай низькою та територіально нерівномірною.

У значно меншій мірі порівняно з сільрадами досліджено місце у структурі органів влади міських рад. Трансформацію їхніх владних повноважень у першій половині 1920-х рр. на прикладі губернських міст досліджувала І. Мазур⁴⁶. Проте, представлений нею матеріал майже повністю тотожний змісту першого розділу вищезгаданої монографії О. Гонтаря.

Зміни у повноваженнях міських рад на основі аналізу різноманітних нормативно-правових актів прослідкував В. Жмака, чия сфера наукових інтересів пов'язана з вивченням соціально-економічного розвитку міст Лівобережжя в роки непу⁴⁷. Автор виділяє два етапи їхнього розвитку. Перший (1921-1925 рр.) характеризується закінченням утворення міських рад та прийняттям основ їх законодавчої бази. Другий етап (1925-1929 рр.) пов'язаний із розширенням їх повноважень у зв'язку з процесом індустріалізації. Посилення ролі міськрад, на думку автора, було обумовлено зростанням ваги міст в економічному розвитку, поживавленням громадської активності, завершенням відбудовного періоду і підготовкою до індустріалізації, що потребувало чіткої регламентації прав і повноважень владних органів на місцях. В. Жмака також розглядає і боротьбу міських рад

---

⁴⁶Мазур І. В. Формування органів влади в губернських містах України (1920-1929 рр.) / І. В. Мазур // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2006. – Вип. 10. Серія: Історія. – С. 95-102.

⁴⁷Жмака В.М. Формування радянського законодавства щодо діяльності міських рад у 20-х роках ХХ ст. / В.М. Жмака // Сумський історико-архівний журнал. – 2012.– №16-17.– С. 203-211.

за бюджетні права⁴⁸. Дозвіл на прийняття власних бюджетів, який було надано у 1927 рр., автор знов-таки пояснює проголошенням курсу на індустріалізацію, а також своєрідним загравання компартійного режиму із містами у питанні надання їх більшої компетенції. Відзначимо, що питання міських бюджетів розглядає також В. Антоненко⁴⁹.

Низка наукових праць, виданих за роки незалежності, присвячена виборам до місцевих рад. Даного питання торкалися усі перераховані вище історики, які досліджували питання взаємин селянства з органами державної влади. Окремі питання перебігу виборчих кампаній розгляди у своїх публікаціях також С. Маркова⁵⁰, В. Москаленко⁵¹, Л. Гриневич⁵², С. Редька⁵³

⁴⁸Жмака В. М. Боротьба міських рад за бюджетні права в 20-х рр. ХХ ст. / В. М. Жмака // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 47. – С. 46-51.

⁴⁹Антоненко В. В. Міські бюджети УСРР 1920-х рр.: формування нормативно-законодавчої бази / В. В. Антоненко // Гілея: Наук. вісник. – 2014. – Вип. 90. – С. 64-68.

⁵⁰Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 рр. / С. Маркова // Мандрівець. – 2011. – № 3 (93). – С. 44-49; Маркова С. Місцеві вибори в УСРР у 1927, 1929 рр.: порівняльний аналіз / С. Маркова // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Іст. науки. – 2011. – Вип. 4. – С. 373-382.

⁵¹Москаленко В. Г. Формування основ загального виборчого права в УРСР: політико-правовий аспект (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В. Г. Москаленко // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 49. – С. 17-26.

⁵²Гриневич Л. В. Особливості проявів політичної активності населення УСРР в умовах недородів і голоду 1928–1929 рр. / Л. В. Гриневич // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 85–102.

⁵³Редька С. І. Вибори в ради Харківщини в умовах формування тоталітарного режиму / С. І. Редька // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 93. – С. 368-372.

та інші. В. Лазуренко⁵⁴ досліджував форми участі заможного селянства у виборчому процесі. О. Розовик вивчає різноманітні аспекти виборчої активності жінок⁵⁵.

Наголосимо на високому інтересі науковців до проблеми позбавлення окремих категорій населення виборчих прав. Цього питання торкаються усі без виключення історики, які хоча б побічно розглядають вибори до рад. Ця практика характеризується як один з найефективніших більшовицьких методів соціально-політичної дискримінації свої супротивників та боротьби з проявами інакомислення під час виборчих кампаній. Серед робіт, які безпосередньо присвячені вивченню цієї теми⁵⁶, необхідно відзначити науковий доробок О. Гонтара⁵⁷. Він вводить у науковий обіг термін

---

⁵⁴Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПУ / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.; Лазуренко В. Форми проявів громадянської активності українського фермерства в роки розквіту НЕПу / В. Лазуренко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 33-35.

⁵⁵Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) / Олеся Розовик. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 453 с.

⁵⁶Щербина І. В. Позбавлення виборчих прав непманів в Україні як засіб соціально-політичної дискримінації (1928-1932 рр.) / І. В. Щербина // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – 2010. – Вип. 24. – С. 46-51; Олійник М. П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки НЕПу (на матеріалах Поділля) / М. П. Олійник // Гуржіївські історичні читання. – 2012. – Вип. 5. – С. 89-91; Мешковая С. І. Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) / С. І. Мешковая // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України. – 2012. – № 65 (971). – С. 42-51;

⁵⁷Гонтар О.В. Позбавленці явні та приховані / О.В. Гонтар // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць (Одеська юридична академія). – 1999. –

«приховані позбавленці». До них дослідник зараховує осіб, які в силу навмисно недосконалої системи обліку виборців, не вносилися ні до списку позбавленців, ні до списку виборців. За підрахунками автора найбільшою їхня кількість була у містах непромислового типу та селищах. Разом з громадянами, офіційно позбавленими виборчих прав, вони могли становити до 40-60% від загальної кількості населення.

Підсумовуючи результати дослідження питання виборів до рад в роки непу у сучасній вітчизняній історіографії, наголосимо, що більшість досліджень з цієї теми або обмежені вузькими хронологічними рамками, або зображують виборчий процес дуже схематично. У результаті майже не вивченим залишається модифікацій виборчого законодавства і практики його впровадження у життя в залежності від коливань партійного курсу. Дослідники переважно зображують виборчий процес через призму придушення більшовиками усіх проявів інакомислення. У зв'язку з цим майже не дослідженими залишаються виборчі кампанії з точки зору їх ролі у легітимації влади компартії. Зокрема, це стосується абсентеїзму виборців та заходів більшовиків, направлених на боротьбу з ним.

Також дослідниками оминається тема усунення представництва та недопущення до рад прибічників інших крім більшовицької політичних партій. Попри наявність великої кількості досліджень, присвячених встановленню однопартійної системи в УСРР та ліквідації альтернативних політичних сил, ця тема залишається фактично не розробленою.

Набагато більше уваги дослідженню місцевих рад 1920-х рр. приділяється в російській історіографії. За останні два десятиліття з'явилися наукові праці, у яких розглядаються різні аспекти їхньої діяльності як у

цілому у межах РСФСР, так і на прикладі окремих регіонів⁵⁸. Підвищений інтерес російські історики демонструють до вивчення перебігу та результатів виборчих кампаній в окреслений період⁵⁹. Серед них необхідно відзначити науковий доробок М. Саламатової, яка у своїх публікаціях розглянула широке коло питань на виборчу тематику. Цікавими є її роботи про проблему абсентеїзму, електоральну поведінки селянства та міського населення⁶⁰. Досліджуючи природу радянської виборчої системи вона аргументовано

---

⁵⁸Ящук Т. Ф. Организация местной власти в РСФСР. 1921–1929 гг. / Ящук Т. Ф. – Омск: Изд-во. ОмГУ, 2007. – 592 с.; Красников В. В. Формирование системы местной власти в 1921 – 1925 гг. (на материалах Тамбовский губернии): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук:(07.00.02) / В. В. Красников; [Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина]. – Тамбов, 2003. – 25 с.; Тропов И. А. РКП(Б) в системе сельских и волостных органов власти в России (первая половина 1920-х гг.) / И. А. Тропов // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2010. – № 4. История, исторические науки. – С. 124-132.

⁵⁹Тютюник М. В. Региональный избирательный процесс и формирование системы местных Советов РСФСР в 1920–1924 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. / М. В. Тютюник. – Славянск-на-Кубани, 2009. – 24 с.; Калугин О. А. Трансформация системы выборов в городские советы в эпоху новой экономической политики / О. А. Калугин // Юриспруденция. – 2011. – № 3. – С. 18-29.

⁶⁰Саламатова М. С. Абсентеизм в контексте советских избирательных кампаний 1920-х гг. / М. С. Саламатова // Вестник НГУЭУ. – 2013. – № 2. – С. 215-224; Саламатова М. С. Электоральное поведение крестьянства в 1920-е гг. / М. С. Саламатова // Гуманитарные науки в Сибири. – 2013. – № 4. – С. 12-17; Саламатова М. С. Электоральное поведение горожан в Советской России в 1920-е гг. / М. С. Саламатова // Идеи и идеалы. – 2013. – Т.2. – №3. – С. 72 – 85.

спростовує тезу більшовиків про її демократичність та новизну⁶¹. Автор доводить, що комуністична партія запозичила та модифікувала базові риси дореволюційної системи організації процесу волевиявлення населення (невірно мірне представництво різних соціальних груп та багатоступеневий порядок виборів). Головними нововведеннями більшовиків вона називає запровадження трудового цензу та виробничий порядок формування виборчих дільниць у містах. При цьому, як традиційні, так і нові особливості радянської виборчої системи слугували головній меті більшовиків – надання преференцій міським пролетарським верствам, а також забезпечення лояльного до правлячої партії складу рад усіх рівнів.

Підсумовуючи здобутки російської історіографії наголосимо, що багато в чому вони є корисними і для дослідження історії місцевих органів влади в УСРР. Зокрема, це стосується дослідження загального партійного курсу у ставленні до рад та основоположних рис виборчої системи в СРСР. Проте, у всьому екстраполювати ці висновки не можна, адже українські умови функціонування місцевих рад суттєво відрізнялися від російських, починаючи від розбіжностей у законодавстві, несхожості адміністративно-територіального устрою до відмінностей у соціальній структурі населення та його ставленні до комуністичного режиму.

Таким чином, незважаючи на значну і багатобарвну історіографію проблеми, більшість праць лише опосередковано торкається визначеної тематики. Безпосередньо діяльність місцевих державних розглядали переважно дослідники радянської доби, проте, враховуючи тогочасну високу заідеологізованість історичної науки, їхні висновки потребують кардинальної переоцінки. За роки ж незалежності окремі аспекти діяльності місцевих органів влади упродовж 1920-х рр. знайшли відображення в дослідженнях,

---

⁶¹Саламатова М. С. Советская избирательная система в 1918-1936 годы: преемственность и новации / М. С. Саламатова // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2013. – Вып. 6. – С. 147-169.

але комплексного характеру вони не набули. Ціла низка важливих проблем і досі залишається недостатньо або практично недослідженою.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані і архівні документи, а також матеріали періодичної преси.

Опубліковані джерела можна поділити на декілька основних груп.

Першу групу становлять документи нормативно-правового характеру: Конституція УСРР, постанови та резолюції Всеукраїнських з'їздів рад, узаконення, постанови та розпорядження Центрального виконавчого комітету та Раднаркому республіканського та союзного рівнів. Розглядаючи цю груп джерел, необхідно наголосити, що рівень наповнення перерахованих документів фактичним матеріалом суттєво відрізняється. Наприклад, Конституція УСРР⁶², прийнята III Всеукраїнським з'їздом рад 10 березня 1919 р., визначала загальні риси державного устрою, але дуже поверхнево, навіть із своїм російським аналогом. Так, у розділі присвяченому організації влади на місцях зазначалося, що у селах та містах її мають здійснювати ради, а на рівні волостей, повітів та губерній – їхні з'їзди. Також, наводився загальний перелік осіб, які користувалися чи навпаки були позбавлені виборчого права. Разом з тим, визначення терміну та порядку виборів, норми представництва, внутрішньої структури та обсягу повноважень місцевих органів влади відносилося до компетенції ВУЦВК. Таким чином, Конституція окреслювала питання організації та функціонування місцевих рад у дуже загальних рисах. Це давало можливість центральним виконавчим органам оперативно змінювати

---

⁶²Конституция Украинской Социалистической Советской Республики // СУ УССР. –1919. – № 19. – С. 275-282.

окремі норми радянського законодавства відповідно до тактичних завдань більшовиків у кожний конкретний момент.

Нова редакція Основного закону УСРР⁶³, прийнята XI Всеукраїнським з'їздом рад 15 травня 1929 р., окреслювала більший спектр питань, пов'язаних з роботою місцевих органів влади. Зокрема, визначала порядок формування низових рад та скликання їх з'їздів, межі їх компетенції. Проте, основний час дії Конституції 1929 р. виходить за рамки дисертаційного дослідження.

Низьким рівнем конкретизації відрізнялися у своїй законодавчій діяльності і Всеукраїнські з'їзди рад, які відповідно до Конституції проголошувалися верховною владою в УСРР⁶⁴. Їхні постанови та резолюції у більшості випадків мали декларативний характер і обмежувалися наданням схвальної оцінки роботи виконавчих органів влади. Одночасно, їхні рішення у загальних рисах окреслювали основні напрямки роботи інших центральних органів влади та ознаменували зміни у проведенні внутрішньополітичного курсу більшовиків. Наприклад, постанова V Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво»⁶⁵ дала старт заходам, направленим на приведення місцевих органів влади у відповідність до конституційних норм.

Конкретною нормотворчою діяльністю упродовж 1920-х рр. займалися ВУЦВК та РНК УСРР. Розроблені ними нормативно-правові акти (постанови, положення, інструкції) публікувалися в Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, який виконував роль офіційного друкованого видання народного комісаріату юстиції УСРР. Зауважимо, що

---

⁶³Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки // ЗУ УСРР. – 1929. – № 14. – С. 513-530.

⁶⁴Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів / Центральна Архівна управа УСРР. «Архів Радянської України». – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 407 с.

⁶⁵Постанова П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ УСРР). – № 3. – С. 88-91.

впродовж 1920-х рр. законодавство стосовно місцевих органів влади регулярно модифікувалося. Так, Положення «Про сільські ради» повністю переглядалося п'ять раз (у 1920, 1923, 1924, 1925 та 1927 рр.)⁶⁶, «Про міські ради» – двічі (1925 та 1927 рр.)⁶⁷. Крім того, майже кожного року до них вносилися додаткові зміни. Так само постійно зазнавало трансформацій і виборче законодавство. Це наочно ілюструє відсутність єдиної позиції компартійно-радянського керівництва щодо місця рад у системі органів державної влади.

У цілому усі видані ВУЦВК та РНК УСРР нормативно-правові акти у контексті теми дослідження можна поділити на дві категорії: документи, які регулювали обсяг повноважень місцевих рад та їх взаємодію з іншими органами влади (постанови та положення про сільські, селищні, міські ради, права та обов'язки їхніх депутатів, з'їзди рад різних рівнів, комітети

---

⁶⁶Статут Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1920. – № 11. – С. 299-306; Положення «Про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1923. – № 28. – С. 874-883; Постанова 3-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 46. – С. 864-776; Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 85. – С. 1095-1113; Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 47-48. – С. 937-965.

⁶⁷Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 86. – С. 1115-1129; Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X скликання «Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 51-52. – С. 995-1019.

незаможних селян тощо), та документи, які регламентували окремі аспекти виборчого процесу (різноманітні положення та інструкції про виборчі права громадян та порядок проведення виборів).

Перераховані вище нормативно-правові акти дозволяють визначити правове поле, у межах якого функціонували сільські, селищні та міські ради, та прослідкувати практичні зміни у становищі місцевих органів влади.

Враховуючи тотальний контроль більшовиків над усіма сферами суспільно-політичного життя аналіз законодавчої бази можна здійснювати лише у комплексі з документами комуністичної партії, які становлять другу групу опублікованих джерел. Велику кількість з них – рішення керівних органів РКП(б), КП(б)У, стенограми з'їздів, конференцій, звіти ЦК було опубліковано ще в роки існування Радянського союзу⁶⁸. До уважного аналізу цієї групи джерел спонукає та обставина, що, за умов більшовицького домінування в радянських установах, найважливіші рішення ухвалювалися партійними органами і лише після цього затверджувалися відповідними постановами офіційних органів державної влади.

Третю групу джерел становлять матеріали різноманітних нарад та з'їздів радянських працівників, на яких розглядалися питання державного будівництва. Значного поширення вони набули з другої половини 1920-х рр., що було пов'язано з проголошенням партійного курсу на «пожвавлення рад». Так, протягом 1925 р. пройшло дві сесії Всесоюзної наради з питань

---

⁶⁸Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – 494 с.; Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – XXIV + 884 с.

радянського будівництва при ЦВК СРСР⁶⁹. Засідання аналогічної наради також проходили і в УСРР⁷⁰. Питання роботи міських рад обговорювалися на нарадах працівників міськрад⁷¹. Прийняті на них резолюції та рекомендації стали основою для низки законодавчих актів.

Крім того, аналіз стенограм подібних нарад дозволяє розширити уявлення про погляди як вищого державного керівництва, так і низових працівників на проблеми та перспективи «радянського будівництва», місця рад в політичній системі країни взагалі.

Четверта група джерел представлена статистичною літературою, підготовленою Центральним статистичним управлінням УСРР та його регіональними відділеннями⁷². Вона містить багато корисної інформації для дослідження результатів виборчих кампаній та соціально-політичного складу депутатського корпусу рад. Подібні матеріали починають регулярно

---

⁶⁹Совещание по вопросам советского строительства. 1925 г. январь. – М.: Изд-во ЦИК СССР, 1925. – 231 с.; Совещание по вопросам советского строительства. 1925 г. апрель. – М.: Изд-во ЦИК СССР, 1925. – 204 с.

⁷⁰Нарада в справі радянського будівництва. 10-13 лютого 1925 р. – Х.: [б.в.], 1925. – 199 с.

⁷¹Первое Всеукраинское совещание городских Советов. 5-7 октября 1925 года: Стеногр. отчет и материалы. – Х.: Изд. Оргинстра ВУЦИК, 1925. – 103 с.

⁷²Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – XXX+54 с.; Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – XXIV+54 с.; Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1928-1929 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – XXII+66 с.; Вибори до рад та склад органів влади Дніпропетровщини в 1929 р. Статист. матеріали. Сільради, міські та селищні ради, райз'їзди, райвиконком, окрз'їзд, окрвиконком. – Д.: Оргвідділ. Окрвиконкому, 1929. – 106 с.

публікуватися з 1926 р. Вони містили характеристику персонального складу рад за різними показниками – статтю, соціальним становищем, віком, писемністю, приналежністю до партійних організацій тощо. Надавалася також статистика про кількість виборців та їхню явку на виборчі дільниці. Окремо характеризувалася категорія «позбавленців» – наводилися їхня кількість по регіонам та серед різних національностей.

Крім власне статистичних даних у цих виданнях надавалися і короткі аналітичні огляди результатів виборчих кампаній, якісний рівень яких з кожним роком зростав. Великий науковий інтерес вони становлять і сьогодні. Зокрема, це стосується матеріалів із характеристикою соціально-економічного становища депутатів сільрад. Вони складалася не лише на основі звітів, які подавалися Центрвиборчкомом, але – й анкетувань депутатів, які проводилися вже по завершенню виборчих кампаній. Це дозволяло визначати рівень заможності депутатів на основі чітких критеріїв (розміру сплати сільськогосподарського податку, площі засіву, кількості робочої худоби). Подібна ж інформація у звітах виборчкомів часто складалася на основі суб'єктивного віднесення місцевими функціонерами окремих депутатів до категорії бідняків, середняків чи заможних. Статистичні матеріали є джерелом без якого не можливо прослідкувати зміни в соціально-політичному складі рад та їхній взаємозв'язок із коливаннями політики більшовицької партії.

І все ж, попри свою важливість, опублікована частина джерел не може вважатися за вичерпну: далеко не всі документи потрапляли до друку, лише деякі з них увійшли до тематичних збірників. До того ж опубліковані документи не завжди дають можливість об'єктивно оцінити суспільно-політичні процеси, які мали місце в УСРР. Це зумовлено сутністю політичної системи Радянського Союзу, яка не відповідала задекларованим принципам і затвердженій законодавчій базі. Диктаторська влада більшовицької партії не знайшла свого відображення не тільки в Конституції, але й у будь-яких законодавчих актах, нормативних документах, оскільки існувала заборона для

будь-яких радянських установ посилалися на партійні рішення як на керівні документи.

Тому визначення реального місця місцевих рад в політичній системі УСРР, їхньої ролі в утвердженні більшовицької монополії на державну владу потребувало від автора звернення до архівних джерел, які, безсумнівно, є найсуттєвішою частиною джерельної бази дослідження. При підготовці дисертації були опрацьовані матеріали 11 фондів 7 архівів України (у тому числі – 2 центральних і 5 місцевих).

Надзвичайно важливими для вирішення поставлених дослідницьких завдань є матеріали партійного діловодства, які зберігається в архівному фонді Центрального державного архіву громадських об'єднань України. З'ясувати реальну роль комуністичної партії у суспільно-політичних процесах 1920-х рр. дають можливість документи, розміщені в ф. 1 «Центральний комітет Компартії України». Особливий інтерес викликають описи 1 («З'їзди, конференції, пленуми ЦК»), 6, 7 («Засідання Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК та матеріали до них»), 20 («Відділи ЦК довоєнного періоду»). Документальна база, об'єднана описом 1 вміщує інформацію, що стосується проведення з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КП(б)У. Серед матеріалів опису необхідно відзначити стенографічні звіти про роботу цих партійних структур, які і досі залишаються неопублікованими. Вони дозволяють визначити погляди окремих представників більшовицького керівництва на різні проблеми суспільно-політичного життя, причини, які зумовлювали зміни партійної політики, справжні завдання, які ставилися при її проведенні. До того ж тексти виступів, опубліковані у подібних стенографічних звітах, часто містять неоціненний фактологічний матеріал та більш-менш об'єктивну характеристику становища місцевих рад та ходу і результатів виборчих кампаній.

В описах 6 та 7 розміщені протоколи засідань Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК та матеріали до них. Їхній аналіз засвідчує, що без відповідних санкцій вищого партійного керівництва не вирішувалося жодного важливого

питання суспільно-політичного та соціально-економічного життя УСРР. На засіданнях керівних партійних органів неодноразово обговорювалися питання «радянського будівництва», зокрема, часто попередньо розглядалися тексти нормативно-правових актів, які регламентували діяльність місцевих рад. У центрі уваги партійних очільників перебували також і питання організації виборчого процесу – затверджувалися дати виборів та їхні першочергові завдання, регулярно заслуховувалися звіти про хід виборчих кампаній, надавалася політична характеристика їхнім результатам. Матеріали засідань Політбюро та Оргбюро свідчать, що усі зміни партійної політики стосовно місця рад у житті держави були направлені лише на зміцнення влади більшовицької партії.

Серед документів розміщених в описі 20 найбільшу увагу привертають звіти та аналітичні доповіді інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У. Вони містять інформацію про становище місцевих органів влади та про хід виборчих кампаній. Велика увага приділялася характеристиці активності різних категорій громадян та проявам протестних настроїв під час виборів. Подібна інформація також міститься у звітах місцевих партійних організацій, Центрвиборчкому, ДПУ про перебіг і результати виборчих кампаній.

Серед документів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, для вирішення дослідницьких завдань найбільш корисними були матеріали Центральної виборчої комісії при ВУЦВК, яка упродовж 1920-х рр. здійснювала загальне керівництво за проведенням виборчих кампаній. Її інструкції, об'їзники, роз'яснення, листування з комісіями нижчого рівня дають можливість дослідити специфіку організації виборчого процесу в УСРР. Звіти та огляди Центрвиборчкому містять також інформацію про результати голосування – статистичні відомості про соціальний, політичний, національний та гендерний склад депутатського корпусу місцевих рад. У фонді 1 крім документів Центрвиборчкому розміщені також матеріали про роботу губернських та окружних виборчкомів – їхні звіти

до центру та копії протоколів засідань. Це дає можливість подивитися на виборчі кампанії у регіональному вимірі.

Наголосимо, що складовими частинами виборчих кампаній 1920-х рр. крім безпосередньо виборів депутатів були звітні та кампанії по перевірці роботи низового апарату. У зв'язку з цим матеріали виборчих комісій несуть не лише інформацію про результати голосування, але й є важливим джерелом для вивчення становища місцевих рад, оцінки їхньої роботи пересічними громадянами та ставлення населення до радянської влади і більшовицької партії у цілому.

Відзначимо, що матеріали Центрвиборчкому у архівному фонді ЦДАВО України представлені не рівномірно. Документи про перебіг та підсумки виборчих кампаній першої половині 1920-х рр. (до виборів 1924/1925 рр.) майже не збереглися. Проте, заповнити цю прогалину дозволяє інформація надана в аналітичних оглядах Центрвиборчкому більш пізнього періоду, а також матеріали губернських та окружних виконкомів, розміщені у фонді 2 «Рада народних комісарів» (описи 2, 3).

Важливі джерела для досягнення дослідницьких завдань були віднайдені в обласних архівах (Харківському, Херсонському та Одеському). Вони дозволяють прослідкувати зміну повноважень органів влади на регіональному рівні. Зокрема, це стосується оглядів роботи міських рад та результатів обстежень діяльності сільських рад. Ці матеріали дають можливість визначити основні хиби у роботі місцевих органів влади та реальне ставлення населення до низових органів влади. Вони нівелюють активно пропаговану як більшовиками лідерами, так і дослідниками радянської доби, тезу про високу ефективність рад у вирішенні проблем місцевих громад та їхню вагому роль у проведенні державної економічної політики. Крім того, архівні фонди обласних архівів дозволяють розширити дані про хід та наслідки виборчих кампаній початку 1920-х рр., відомості про які збереглися найгірше.

До окремої групи джерел належать періодика 1920-х років, яка виступає самостійним документальним джерелом. Автором було використано

матеріали основних видань того періоду: центрального друкованого органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст», селянських щотижневиків, найбільших за накладом, «Селянська правда» та «Радянське село», головного урядового видання «Вісті ВУЦВК». Вони є суттєвим доповненням у дослідженні соціально-політичних процесів у період становлення тоталітарного режиму в Україні, діяльності місцевих органів державної влади. Разом із тим, вочевидь, що значна частина матеріалів періодики готувалась заангажованими журналістами та дописувачами, що вимагає критичного переосмислення та перевірки розміщених у періодичних виданнях матеріалів. Водночас на шпальтах газет зустрічаємо важливу офіційну інформацію: звіти (подекуди стенографічні) про засідання владних органів, їх рішення, розпорядження, оголошення. Чимало публікацій присвячено перебігу виборчих кампаній, особливо різним агітаційним заходам більшовиків, направлених на підвищення явки виборців та боротьбі з «класовими ворогами». Враховуючи той факт, що редакційна політика радянської преси цілковито залежала від рішень партійних органів, за зміною характеру опублікованих матеріалів можна прослідкувати трансформацію ставлення більшовиків до місцевих рад.

Публікації у журналах мають порівняно з газетами більшу інформативність і аналітичність. З точки зору завдань дослідження найбільший інтерес становили видання, на сторінках яких розглядалися питання державного будівництва. Це, зокрема, друковані органи Народного комісаріату внутрішніх справ та Центрального виконавчого комітету СРСР – «Советское строительство» и «Власть Советов», журнал ВУЦВК «Радянська Україна». На їхніх шпальтах неодноразово публікувалися статті партійних і державних діячів про теорію і практику «радянського духівництва», звіти про підсумки виборчих кампаній, огляди роботи міських та сільських рад, матеріали інструкторського характеру.

Таким чином, різноманітна джерельна база дає змогу всесторонньо вивчити місце рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу. Аналіз опублікованих і архівних документів у поєднанні з інформацією, що

міститься періодичних виданнях дозволив виявити нові факти з проблематики дисертаційної роботи, надали змогу ввести в науковий обіг ряд документів і матеріалів. Варто зауважити, що не всі використані у дослідженні джерела є рівноцінними, але у сукупності вони сприяють науковій достовірності роботи.

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕВІ РАДИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УСРР

2.1. Формування мережі рад на початку 1920-х рр.

Наприкінці 1920 року на території України завершилися фронтальні бойові дії. 18 жовтня було укладено перемир'я в Ризі, яке ознаменувало фактичне завершення радянсько-польської війни. У листопаді на Півдні України Червона армія завдала остаточної поразки білогвардійцям та захопила Крим. У роки боротьби за владу та перманентних бойових дій більшовицька партія невпинно заявляла, що вбачає свій ідеал держави у вигляді республіки рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. У статті 5 Конституції УСРР, прийнятій на III Всеукраїнському з'їзді рад 10 (березня 1919 р.) наголошувалося, що саме через ці органи, сформовані за класовою ознакою, здійснюється влада трудящих⁷³.

На місцях органи влади мали бути представлені сільськими та міськими радами, діючими на постійній основі. На рівні волостей, повітів та губерній владними органами визначалися з'їзди рад. При цьому кожен з їх рівнів формувався з делегатів від нижчої ланки. Сільські ради направляли своїх представників на волосні з'їзди. Вони у свою чергу разом з радами повітових міст – на повітові, які разом з губернськими містами делегували своїх членів для участі у губернському з'їзді рад. Він вже обирав зі свого складу делегатів на Всеукраїнський з'їзд рад. На відміну від сільських та міських рад з'їзди рад були короткодійними органами, які тривали не більше тижня. Їхньою головною функцією було обрання виконавчих комітетів, які вже функціонували на постійній основі і уособлювали на своєму рівні реальну владу.

---

⁷³Конституция Украинской Социалистической Советской Республики // СУ УССР. –1919. – №19. – С. 279.

Однак, теорія державного будівництва, проголошена комуністичною партією, значно відрізнялася від його практики. В умовах боротьби за владу перевага надавалася створенню замість рад надзвичайних органів влади – революційних комітетів (ревкомів), склад яких був підконтрольним більшовицькій партії. Так, наприкінці 1920 р. в Україні кількість губернських та повітових ревкомів і виконкомів була приблизно однаковою (7 губревкомів та 5 губвиконкомів, 46 повітових ревкомів та 51 повітовий виконком), а на волосному рівні ревкомів існувало в два рази більше (11 131 ревком проти 651 виконкому)⁷⁴.

Але після ліквідації усіх супротивників, які представляли реальну загрозу владі більшовиків, існування таких революційних органів влади, як ревкоми, втрачало сенс і лише негативно впливало на авторитет радянської влади. Постала нагальна необхідність зміни більшовицької політики у галузі державного будівництва, що добре розуміли і партійні лідери. Нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов на початку 1921 р. з цього приводу відзначав, що відрив органів влади від населення набув критичної межі, і продовження політики «жорсткого централізму» призведе лише до посилення негативного ставлення до комуністичної партії і може підштовхнути «слабо виховані маси в болото меншовизму і есерівщини, а можливо і петлюрівщини»⁷⁵. В умовах масштабного селянського повстанського руху в межах всієї України такі прогнози були доволі реалістичними.

Одночасно центральна влада потребувала на місцях органів, яким можна було б доручити вирішення питань культурного життя і відбудови зруйнованого в роки війн господарства. Ефективність же існуючих рад у

---

⁷⁴Відчит 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів. 25 лютого – 3 березня 1921 року. – Х.: Радянська друкарня, 1921. – С. 124.

⁷⁵ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 74. – Арк.4

виконанні цих завдань була невисокою. Так, наприклад, у звіті голови Харківської губернської особливої продовольчої комісії робота місцевих органів влади у 6 з 10 повітів губернії характеризувалася як незадовільна. Навіть у столичному Харківському повіті, за його словами, долати пасивність низового радянського апарату вдавалося лише під впливом погроз центру. Підсумовуючи, автор звіту відзначав, що працездатність ревкомів порівняно з радами була значно вищою⁷⁶. Незадовільно була поставлена робота і в існуючих міських радах. У травні 1921 р. голова Херсонської ради С. Касперович відзначав, що міська рада збирається у виключних випадках, робота у міському масштабі майже не ведеться, а посада депутата являє собою лише почесне звання⁷⁷.

На цьому фоні перед компартійним керівництвом постала нагальна необхідність не лише відновлення мережі рад, але й посилення їхньої ролі у житті місцевих громад. Перші кроки у цьому напрямі були здійснені у грудні 1920 р. на VIII Всеросійському з'їзді рад. У постанові з'їзду «Про радянське будівництво» наголошувалося на необхідності відновлення мережі рад у тих регіонах, де раніше їх замінили ревкомаами. Розвиваючи цю настанову, Президія ВЦВК 8 лютого 1921 р. видала постанови «Про регулярні перевибори рад і скликання в установлені терміни з'їздів рад» і «Про організацію міських рад робітничих та червоноармійських депутатів»⁷⁸.

В УСРР зміну курсу державного будівництва було започатковано на V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 5 березня 1921 р.). Наслідуючи рішення центру, 5 березня 1921 р. з'їзд ухвалив постанову «Про радянське будівництво», де наголошувалося на необхідності регулярних перевиборів рад усіх рівнів.

⁷⁶ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 337. – Арк 2.

⁷⁷Держархів Херсонської обл. – Р-2. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 29.

⁷⁸Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар . – К.- Одесса: Вища школа, 1990. – С. 14.

У той же час в постанові зазначалося, що «в тих районах України, де буде складатися обстановка гострої громадянської боротьби та оборони проти контрреволюційних виступів, застосовувати в повній мірі постанови про згорнуті органи влади»⁷⁹. Це положення активно використовувалося в у випадках активізації повстанського руху. Зокрема, ревкоми тимчасово були відновлені на території деяких повітів Волинської, Подільської, Київської та Одеської губерній, де проходили загони армії УНР під час Другого зимового походу. Подібна ситуація була і в 1922 р., коли в окремих районах, де діяли залишки повстанських загонів, утворювалися ревкоми⁸⁰. Проте, ці факти не носили масового характеру і були тимчасовими.

Також, відповідно до положень постанови місцевим органам влади ставилося у завдання якнайширше інформувати населення про заходи радянської влади, для чого рекомендувалося залучати на свої засідання виборців чи проводити їх на фабриках та заводах. Центральні відомства мали проводити всі справи через місцеві ради та їх відділи. Також постанова визначала черговість засідань виконкомів та пленумів міських рад⁸¹.

Ці заходи поряд з проголошеною у березні 1921 р. новою економічною політикою мали забезпечити послаблення соціальної напруги в країні. Створення широкої мережі рад, залучення до їх виборів широких мас населення, запровадження регулярних звітів їхніх членів перед виборцями мали б створити ілюзію існування в Україні влади простого трудового населення.

---

⁷⁹Постанова П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво» // ЗУ УСРР. – № 3. – С. 91.

⁸⁰Бабій Б. М. Українська радянська державність в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1961. – С. 212.

⁸¹Постанова П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво» // ЗУ УСРР. – № 3. – С. 89-90.

У результаті виборчої кампанії 1921-1922 рр. в усіх губерніях УСРР замість ревкомів були створені ради. На низовому рівні їх мережу представляли сільські та міські ради, а на волосному, повітовому та губерньському – відповідні з'їзди рад. Проте, якщо сільські ради були утворені на всій території республіки, то формування міських рад розтягнулося на тривалий термін. На початку 1920-х рр. їхня кількість кожного року варіювалася. Стабільно функціонували ради лише у більшості губерньських центрів. Хоча і тут були виключення. Так, наприклад, перші вибори до Житомирської міськради відбулися наприкінці 1924 р., а Чернігова – наприкінці 1925 р.⁸². У невеликих містах питання утворення ради вирішувалося губерньським виконкомом і залежало від конкретної політичної ситуації. Так, наприклад, у 1922 р. у Каховці функціонувала міськрада, а у наступному році її переобрання губерньським центром було визнане недоцільним⁸³.

Проте, навіть у тих містах, де ради були сформовані, вони не стали справжніми організаційними, координуючими та контролюючими центрами господарського та культурного життя. В першу чергу, це було зумовлено позбавленням рад власних виконавчих органів. Конституція УСРР передбачала утворення сільськими та міськими радами власних виконкомів.⁸⁴ Проте, у цьому випадку більшовики в черговий раз відійшли від прийнятих ними самими конституційних норм. Міські ради не утворювали власних виконавчих органів. Їхню роль виконували, в залежності від статусу міста, повітові чи губерньські виконкоми. Міські ради були позбавлені навіть власних керівних органів – президії виконкомів були одночасно президіями міськрад, а голова виконкому – відповідно і головою міськради. У вирішенні

⁸²Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 17

⁸³Держархів Одеської обл. – Ф. Р-599. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 136.

⁸⁴Конституция Украинской Социалистической Советской Республики // СУ УССР. –1919. – №19. – С. 279.

питань життєдіяльності міста виконкоми мали підпорядковуватися міській раді, проте на практиці вони були їм не підвладні. Більшість питань міського управління вирішувалося виконкомом і його відділами самостійно, в обхід міських рад. У тих же містах, де ради не були створені, виконкоми взагалі були повноправними володарями.

Необхідно наголосити, що протягом 1920-1922 рр. не було ще сформовано єдиного підходу серед компартійного керівництва стосовно утворення міськрадами власних виконавчих органів. Свідченням цього є нетривале існування виконкомів міськрад в Одесі (квітень-травень 1920 р.), Миколаєві (травень-липень 1922 р.), Харкові (квітень-серпень 1922 р.)⁸⁵. Компромісний варіант розподілення виконавчих повноважень між виконкомом та міськими радами було запропоновано головою Харківського губвиконкому С. Кузнецовим. Він передбачав обрання міськими радами власних, підконтрольних лише їй, президій, а також попереднє затвердження усіх відповідальних за міський напрям роботи працівників виконкомів. Цей проект навіть було попередньо затверджено 30 вересня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У. Проте, він так і не вилився у окремий законодавчий акт⁸⁶.

В решті-решт перемогла інша точка зору. У липні 1922 р. ВУЦВК видав постанову про ліквідацію міськвиконкомів та передачу їх функцій губерньським і повітовим виконкомам⁸⁷. Офіційна аргументація на користь єдиних виконкомів ґрунтувалася на тезі про недоцільність розпорошення і так обмежених матеріальних засобів та кадрів. Але таке пояснення було доволі поверхневим, враховуючи той факт, що покладення обов'язків по вирішенню міських потреб на виконкоми їх лише обтяжувало і в результаті призводило до погіршення ефективності їхньої роботи у цілому.

⁸⁵ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 254. – Арк. 11 – 11 зворот.

⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 27. – Арк. 10.

⁸⁷ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 254. – Арк. 10.

Вирішальним же фактором при прийнятті рішення про позбавлення міськрад виконавчих повноважень було занепокоєння, що до їхнього складу можуть потрапити представники «дрібнобуржуазних чи націоналістичних» верств, які будуть використовувати ради у своїх інтересах. Цю тезу підтверджує той факт, що на початку 1920-х рр. у багатьох містах з малим відсотком пролетаризованого населення ради так і не були утворені. З тієї ж причини і всі селища на території УСРР до 1925 р. були позбавлені власних виборних органів влади.

Ще одним фактором, який поряд з відсутністю виконавчих органів, зводив ефективність та авторитет міськрад у вирішенні питань господарського значення до мінімуму, була відсутність у них власних джерел прибутку та номінальний вплив на роботу міських закладів та підприємств. Це було пов'язано з тим, що усі місцеві підприємства, у тому числі і комунального значення, підпорядковувалися безпосередньо відповідним відділам виконкомів. При цьому часто вони виводилися із підпорядкування міської ради, яка у роки революційної боротьби могла керувати їхньою роботою. Коментуючи цю ситуацію на прикладі столичного Харкова у серпні 1922 р. кореспондент газети «Комуніст» констатував, що можливості міськради з кожним роком стають все меншими.⁸⁸

За таких умов повноваження міськрад обмежувалися суто дорадчими та у незначній мірі контрольними функціями. Основною формою організації і діяльності депутатів були пленуми рад. Відповідно до рішень V Всеукраїнського з'їзду рад вони мали відбуватися не рідше двох разів на місяць⁸⁹, а положення про міські ради РСФСР, яким за відсутності власного відповідного документа користувалися і ради УСРР, скорочувало їх кількість

---

⁸⁸Гулый К. Работа Харьковского горсовета / К. Гулый // Коммунист. – 1922. – № 5. – 6 августа.

⁸⁹Постанова П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво» // ЗУ УСРР. – № 3. – С. 90.

до одного разу на місяць.⁹⁰ На практиці ці норми часто не виконувалися. Пленарні засідання міських рад у першій половині 1920-х рр. скликалися нерегулярно і мали переважно інформативно-урочистий характер. Здебільшого вони були приурочені до великих політичних подій, як то святкування радянських визначних дат чи приїзд представників компартійно-радянської еліти.

Показовим з цього приводу є звіт про діяльність Одеської міської ради V скликання (1922-1923 рр.). Першим пунктом плану її роботи визначалося «участь у загальнополітичному житті країни шляхом розгляду на засіданні найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики». Вже після цього йшли настанови про участь у адміністративно-господарському житті міста. До компетенції міськради відносилися розгляд бюджету, нагляд за роботою Президії губвиконкому, вислуховування доповідей виконавчих органів, встановлення розмірів міських податків та обрання суддів і слідчих. Про практичні результати реалізації цих повноважень свідчить тематика пленарних засідань ради. За перші чотири місяці роботи ради було проведено 6 пленарних засідань, у тому числі 2 урочистих, на яких розглянуто 10 питань. З них 4 мали інформативний характер, 3 стосувалися організаційних моментів, 2 виконання продподатку і лише одне питання – обговорення річного бюджету, стосувалося життя міста⁹¹. Отже, за третю частину усього часу своєї каденції Одеська міськрада фактично майже не брала участі у обговоренні вирішення реальних потреб міста.

Для 1920-х рр. була поширеною практика виступів провідних діячів партії чи уряду на розширених пленумах міськрад за участю представників партійних і комсомольських організацій, профспілок, фабзавкомів, армії та флоту. Зокрема, доповіді про міжнародне та внутрішнє становище країни та

⁹⁰Положение «О Советах губернских, уездных и заштатных городов и поселков городского типа» // СУ РСФСР. Отдел I. – 1922. – № 10. – С. 168.

⁹¹Держархів Одеської обл. – Ф. Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 1-2.

завдання радянської влади виголошували М. Калінін, Г. Петровський, М. Бухарін, Л. Троцький, Х. Раковський, М. Скрипник та інші. Така практика активно використовувалася у пропагандистських цілях. Виступи і звіти компартійної еліти мали не лише пропагувати радянську внутрішню і зовнішню політику, але й формувати уявлення про підзвітність державного керівництва пересічним громадянам.

Постанови та резолюції, які приймалися на пленумах носили здебільшого декларативний характер і дублювали одна одну, схвалюючи політику радянського уряду. Так, навесні 1921 р. пленуми міськрад республіки одностайно підтримали проголошення нової економічної політики. На початку січня 1923 р. розширені пленуми міськрад Одеси, Полтави, Харкова, Києва та інших міст підтвердили рішення I Всесоюзного з'їзду рад про утворення СРСР. Так само одностайно по всіх міськрадах були скликані траурні пленуми, які висловлювали своє співчуття у зв'язку із смертю В. Леніна⁹².

Іншою організаційною формою роботи ради була робота її депутатів у секціях. Їх кількість та профіль не були постійними і змінювалося із кожним новим переобранням ради. Інструкція ВУЦВК від 30 березня 1921 р. встановлювала 8 обов'язкових секцій: комунального господарства, охорони здоров'я, народної освіти, соціального забезпечення, адміністративно-міліцейську, продовольчу, паливну та виробничу (в оригіналі документа – продукційну)⁹³. Інші могли утворюватися міською радою в залежності від місцевих умов. Кількість секцій у різних містах могла варіюватися, значно перевищуючи норму чи, навпаки, її не виконуючи. Так, Одеська міська рада

---

⁹²Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 59-60.

⁹³Інструкція Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про секції Рад Робітничих та Червоноармійських депутатів (міськрад)» // ЗУ УСРР. – 1921 – № 5. – С. 142.

у 1923 р. налічувала лише 5 секцій, які поділялися на 23 комісії⁹⁴, а Київська міськрада у 1924 р. складалася з 12 секцій і 49 комісій⁹⁵.

Головна функція секцій полягала у вивченні стану справ у своїй галузі, заслуховування і обговорення доповідей посадових осіб. Також їхнім обов'язком був попередній розгляд проектів усіх обов'язкових постанов відділів виконкомів, які стосувалися міських питань. Проте зазвичай цей пункт ігнорувався, а проекти готувалися апаратом виконкомів і більшість з них навіть формально не затверджувалися міськрадами. Самі ж секції часто очолювали голови або просто представники відповідних відділів виконкому.

Відсутність власного керівництва вносило ще більшу дезорганізацію у роботу структурних підрозділів міських рад, адже співробітники виконкомів, через обтяженість іншими завданнями, не приділяли їм належної уваги. У звіті про роботу Київської міськради за 1923-1924 рр. голова організаційного відділу Київського губвиконкому Страйкевич констатував, що секції працюють без належного контролю і керівництва, хоча вони їх дуже потребують. Такий висновок він підкріплював прикладами про ненормальний стан більшості з них. Наприклад, економічна секція, яка мала займатися обстеженням роботи підприємств та допомагати іншим державним установам у боротьбі з безробіттям до роботи взагалі не приступила. Адміністративно-міліційна секція на своїх засіданнях обмежувалася винесення різноманітних подяк. Загалом засідання секцій проходили безсистемно та нерегулярно. Наслідком цього, за словами автора звіту, були масовий абсентеїзм депутатів та ухиляння ними від роботи у структурних підрозділах міських рад.⁹⁶

---

⁹⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 1а.

⁹⁵ Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 63.

⁹⁶ Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 1.

Таким чином, міські ради у першій половині 1920-х р. виконували роль дорадчих органів з мінімальним впливом на життя міста та пасивним складом. Одночасно більшовики їх активно використовували у пропагандистських цілях. Вони мали слугувати встановленню тісного зв'язку між державними органами та населенням, формувати ілюзію дійсно народного характеру радянської влади. Як вже зазначалося, ще V Всеукраїнський з'їзд рад рекомендував радам запрошувати на свої засідання виборців чи проводити їх на підприємствах⁹⁷. Розвиваючи цю настанову 30 березня 1921 р. ВУЦВК видав Інструкцію «Про права і обов'язки члена Міськради». Вона зобов'язувала депутатів попередньо обговорювати з виборцями питання, внесені до порядку денного пленумів ради і не пізніше трьох днів після засідання звітувати перед виборцями. Крім того, вони мали попереджувати хвилювання та контрреволюційні виступи, а у разі їх виникнення вживати усіх заходів для їх ліквідації⁹⁸. Таким чином, у задумах радянського керівництва депутати мали виконувати не лише роль зв'язкових між державною владою і громадянами, але й бути захисником революційних перетворень.

Проте на практиці значна частина депутатів демонструвала пасивність у виконанні свої обов'язків. Це було пов'язано із надмірною кількістю депутатів міських рад, яка до того ж з кожним роком демонструвала тенденцію до зростання. В першу чергу це стосувалося рад великих промислових міст. Так, наприклад, якщо у грудні 1923 р. до Херсонської міської ради було обрано 155 депутатів⁹⁹, то до Київської – 701¹⁰⁰, Харківської – 1229¹⁰¹, Одеської – 1330¹⁰².

---

⁹⁷Постанова П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво» // ЗУ УСРР. – № 3. – С. 90.

⁹⁸Інструкція Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про права і обов'язки члена Міськради» // ЗУ УСРР – 1921. – № 5. – С. 145.

⁹⁹Держархів Одеської обл. – Ф. Р-599. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 279.

¹⁰⁰Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 4.

Враховуючи такий надмірний розмір депутатського корпусу не дивно, що до нього часто попадали випадкові особи. При формуванні списків майбутніх депутатів, партійні і профспілкові осередки в першу чергу керувалися політичною благонадійністю осіб, які висувалися кандидатами. В результаті такого підходу якісний склад депутатів міських рад був невисоким. До них часто потрапляли особи, які не мали не лише відповідних здібностей, але й самого бажання працювати на представницькій роботі.

На цьому фоні масового характеру серед депутатів набували прогули засідань та небажання брати участь у заходах міськрад. Так, наприклад, з 1091 депутату, обраного у грудні 1922 р. до Харківської міської ради VII скликання, 58 осіб взагалі жодного разу не з'явилися на її засідання. Не високою була активність і інших депутатів. В середньому відвідуваність пленумів міськради коливалася у межах 400-500 чоловік, що складало лише близько половини від її чисельності¹⁰³. Схожою ситуація була і в Київській міськраді. У середньому участь у роботі її пленумів за даними 1924 р. брав 51% депутатів¹⁰⁴.

Для боротьби з прогулами використовувалися різні методи, починаючи від накладання різних штрафів, критики прогульників у пресі і закінчуючи позбавленням депутатського мандату. При цьому низьку дисциплінованість при виконанні депутатських обов'язків демонстрували, як звичайні робітники чи службовці, обраних до рад, так і члени комуністичної партії. Наприклад, 17 липня 1924 р. фракція КП(б)У Херсонської міської ради позбавила мандатів за систематичні прогули 9 своїх членів¹⁰⁵. Головним же засобом видалення найбільш активних прогульників стали переатестації

---

¹⁰¹ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 8.

¹⁰² Держархів Одеської обл. – Ф. Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.

¹⁰³ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 368. – Арк. 16, 21, 117.

¹⁰⁴ Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 5.

¹⁰⁵ Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-731. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 264.

депутатів, які зазвичай проводилися по середині терміну каденції міськради. Зокрема, подібну переатестацію у серпні 1924 р. пройшло 987 з 1330 депутатів Одеської міськради¹⁰⁶.

Таким чином, навіть у містах, які в Україні були головною опорою більшовицького режиму, «вся влада» так і не опинилася у руках рад, а обсяг їхніх повноважень та рівень впливу порівняно з революційними роками навіть знизився.

Не стали реальними органами влади ради і у сільській місцевості. Не маючи великої підтримки у селянському середовищі, пам'ятаючи поширене у революційні роки гасло «ради без комуністів», більшовики не могли дозволити собі існування повновладних виборних органів у сільській місцевості. За відсутності достатньої кількості партосередків та їх малочисельності функції політичного нагляду на селі діяльністю мали виконувати організації незаможного селянства. Саме цей соціальний прошарок українського селянства демонстрував найвищий рівень підтримки більшовиків. Такий стан речей був зумовлений тим, що після встановлення радянської влади основними засобами існування значної частини незаможників стали державна допомога та кошти, отримані від розкуркулення своїх більш заможних односельчан.

Перші комітети незаможних селян були організовані у березні 1920 р. за ініціативою голови РНК УСРР Х. Раковського. Перелік пріоритетних завдань, які покладалися на незаможників змінювався, відповідно до коливань поточного курсу партії. Так, якщо протягом 1920-1921 рр., їх головним завданням була адміністративна робота, проведення продовольчої політики, допомога Червоній армії, то в 1921-1925 влада орієнтувала

---

¹⁰⁶ Держархів Одеської обл. – Ф. Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2.

незаможників на посилення активності в виробничо-господарській сфері тощо¹⁰⁷.

Проте, і з проголошенням непу КНС продовжували виконувати поряд з сільрадами роль органів державної влади на селі. 13 квітня 1921 р. відповідно до закону «Про комітети незаможних селян» вони проголошувалися організаціями «державного значення». Зберегли вони значну частину своїх повноважень у адміністративній площині і з прийняттям нової редакції закону 27 травня 1922 р. Зокрема, ст. 32 прямо вводила в обов'язок повітовим комітетам при проведенні в життя законів і постанов спиратися не лише на місцеві органи влади, а й на комнезами. Члени КНС отримували право брати участь у засіданнях сільрад з правом дорадчого голосу. Вони мали стежити, щоб до виборних установ не попадали «куркулі та їхні посібники». Крім того, комнезами зобов'язувалися доповідати про всі хиби в діяльності низових органів радянської влади та одержали право оскаржувати їхні постанови перед органами вищого рангу¹⁰⁸. Найпоширенішими формами контролю за роботою сільрад були касація результатів виборів у разі їх небажаного результату та делегування своїх представників до їх складу.

У більшості випадків на чолі сільрад стояли «пролетаризовані елементи»: члени комнезамів чи комуністи, які до того ж часто надсилалися партійними комітетами з інших місцевостей. Такий склад керівників сільських рад хоч і був політично доцільним, але не сприяв підвищенню

---

¹⁰⁷Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.) / Е. Е. Левандовська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37. – С. 119.

¹⁰⁸Закон про комітети незаможних селян, ухвалений 2-ою сесією VI Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 27-го травня 1922 року // ЗУ УСРР. – 1922. – №22. – С. 418-419.

рівня державного управління. Зрозуміло, що вони мало цікавилися сільськими справами, а часто у них зовсім не розбиралися¹⁰⁹.

Серед голів сільрад були поширеними випадки пияцтва, презирливого ставлення до селян, самовільного накладання штрафів та адміністративних арештів на сільських мешканців¹¹⁰. З найбільш кричущими випадками губернське та окружне керівництво намагалося боротися шляхом направлення на місця спеціальних комісій по обстеженню радянського апарату¹¹¹. Зокрема, за результатами таких перевірок у Балтському окрузі у 1923 р. було заміщено 87% голів сільрад, а частина з них взагалі віддана під суд¹¹², а у Херсонському окрузі в 1924 р. – 45% голів сільрад¹¹³. Однак, ефект від таких інспекцій, зазвичай, був короткостроковим, оскільки причини подібних явищ вони ліквідувати не могли. На цьому фоні падав авторитет, як голови, так і самої сільради.

Розглядаючи взаємовідносини сільрад і комнезамів, не треба перебільшувати тотальний вплив останніх. Як свідчать праці сучасних дослідників погляд на КНС, як «бойове знаряддя партії» є спрощеним¹¹⁴,

¹⁰⁹Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – С. 91.

¹¹⁰ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 800. – Арк. 58.; Держархів Херсонської області. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 782. – Арк. 133.

¹¹¹ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 806. – Арк. 32.; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 816. – Арк. 22.

¹¹²Держархів Одеської обл. – Ф. Р-599. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 2.

¹¹³Держархів Херсонської області. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 758. – Арк. 183.

¹¹⁴Волошенко В. О. Формування організаційної структури КНС (на матеріалах Донбасу) / В. О.Волошенко // Гуржіївські історичні читання. – 2009. – Вип. 3. – С. 86; Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.) / Е. Е. Левандовська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37. – С. 119.

оскільки, активність організації часто була вкрай низькою і територіально нерівномірною. Комнезами були наділені значними повноваженнями і немало прислужилися владі у нейтралізації заможної частини селянства, але вони не були здатними повести за собою все село¹¹⁵. Поширеними були і випадки, коли члени комнезамів пасивно ставилися до виконання партійних настанов або ж на виборах замість того, щоб протидіяти «куркулям» виступали на їх підтримку. У той же час, незважаючи на подібні явища, КНС часто, якщо і не підміняли повністю сільради, то перебирали на себе частину їхніх функцій чи здійснювали за ними щільний контроль.

У господарській площині повноваження рад на селі дублювалися земельними громадами. Інститут земельної громади було запроваджено Земельним кодексом УСРР, прийнятим ВУЦВК 30 жовтня 1922 р. Стаття 43 визначала земельною громадою сукупність дворів, які спільно користуються польовими землями. Поточними справами земельних громад відало правління або рада уповноважених, яка обиралася на загальному сході. Брати у ньому участь мали право усі селяни (незалежно від їхнього соціального статусу), які досягли 18 років і займалися сільським господарством¹¹⁶. Тобто, до земельних громад не входили лише наймити, сільська інтелігенція та деякі інші мешканці села, які не вели власного господарства. Натомість, активну роль у житті громади відігравали заможні верстви села, які на виборах до рад позбавлялися права голосу.

Як відзначає В. Калініченко, радянська влада, запроваджуючи інститут «земельної громади», планувала використати її для колективізації сільського господарства. При цьому її повноваження мали обмежуватися суто земельними справами, у чому і полягала її головна відмінність від

¹¹⁵Лях С. Селянин як політик / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 162

¹¹⁶Земельний Кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – С. 43.

дореволюційної сільської громади, яка виконувала роль низових адміністративних органів¹¹⁷.

Проте, у реальному житті громада виконувала на селі усі важливі соціальні функції. Оскільки із землекористуванням були пов'язані і суміжні організаційно-господарські заходи, наприклад, утримання зерноочисних, прокатних пунктів, отримання кредитів під землеустрій, облаштування польових доріг і містків, то земельна громада ставала самостійним суб'єктом господарювання. Вона відповідала перед державою за раціональне і господарсько-доцільне використання землі своїми членами, у зв'язку з цим набувала права застосування до своїх членів заходів впливу до спонукання виконання обов'язків. Таким чином, земельна громада отримувала і певні адміністративні функції¹¹⁸. До того ж, відповідно до Земельного кодексу УСРР 1922 р. сільрада мала виконувати роль виконавчого органу, підконтрольного земельній громаді у випадку збігу їх територіальних меж.¹¹⁹ Отже, у першій половині 1920-х рр. у компетенції сільських сходів перебували майже усі питання життя місцевої громади. Таке становище призвело до накладення обов'язків громади на роботу сільської ради. Тому там, де була сильна громада, вона підминала під себе сільську раду, перебираючи на себе її функції.

Відсутність власних бюджетів посилювала залежність сільрад від земельних громад. У зв'язку із важким господарським становищем ВУЦВК прийняв у лютому 1922 р. рішення про тимчасове припинення фінансування сільських рад з державного бюджету¹²⁰. Вони мали утримуватися за рахунок

---

¹¹⁷Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917-1920 рр.): моногр. / В. В. Калініченко. – Х.: ХДАК; Видавець Савчук О.О., 2013. – С. 298.

¹¹⁸Там само. – С. 300.

¹¹⁹Земельний Кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – С. 51.

¹²⁰Шарапа В. Сельские Советы и сельские сходы избирателей на Украине в восстановительный период (1921-1925) / В. Шарапа // Великая Октябрьская

надходжень від місцевих податків¹²¹, проте цих коштів була недостатньо для їх ефективної роботи. Тому для задоволення своїх потреб адміністративний апарат сільради звертався до земельної громади за фінансовою допомогою. Таким чином, фактично сільські ради перебували у фінансовій залежності від земельних громад.

Про скрутне матеріальне становище сільрад свідчить той факт, що вони часто не мали навіть власних приміщень та меблів. Так, наприклад, уповноважений райвиконкому при обстеженні сіл Херсонського округу, описуючи стан Романівської сільради, писав, що вона не має власної будівлі, а усі її меблі, представлені одним стільцем і столом, знаходяться у взятій в оренду кімнаті¹²². Голова Очаківського райвиборчкому у грудні 1923 р. за результатами обстеження сільрад констатував, що загальне враження про їх матеріальне становище складається вкрай неприємне. Типове приміщення сільради він описував таким чином: «На підлозі і поблизу сільради грязюка, у приміщенні накурено, напльовано. Громадяни збираються і голосно розмовляють, шумлять. Враження державного органу втрачається.»¹²³. І хоча це були найбільш «кричущі» випадки, і в інших селах ситуація була кращою, ці приклади наочно демонструють скрутне становище сільрад.

У результаті сільські ради, які не мали власних бюджетів, зосереджувалися переважно на виконанні адміністративних і фіскальних функцій, а земельна громада, маючи відповідні фінансові можливості, виконувала функції господарської організації і посилювала свій вплив під час вирішення інших питань. Це дало підстави деяким дослідникам

революция и социальный прогресс человечества: научная конференция профессорско-преподавательского состава. – Д.: [б.в.], 1968. – С. 13

¹²¹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів» // Вісти ВУЦВК. – 1922. – № 30. – 7 лютого.

¹²²Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 730. – Арк. 26.

¹²³Держархів Одеської обл. – Ф. Р-599. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 54.

стверджувати про існування на селі своєрідного «двовладдя»¹²⁴. Однак, такий підхід, на нашу думку, є дещо спрощеним. Він виключає із системи владних взаємовідносин комітети незаможних селян, які відігравали у сільській місцевості також не останню роль. Фактично, у кожному окремому випадку рівень впливу кожної з цих установ коливався в залежності від місцевих умов, обставин та активності їхніх керівників. Реальні владні структури, діючі в тому чи іншому селі, дозволяють встановити звіти про обстеження сільрад, що практикувалися в означений період. У цих документах нерідко зустрічаємо як випадки підпорядкування сільрад комнезамам чи земгромадам, так і зовсім протилежні приклади. За умов, коли раду очолював діловий та авторитетний голова, саме вона була центром суспільного та господарського життя. Проте здебільшого ради були вимушені ділити свої повноваження з земгромадами та комнезамами, відіграючи часто другорядну роль на селі. У зв'язку з цим державні та партійні органи неодноразово наголошували на слабкості та незадовільному стані роботи сільрад¹²⁵.

З початком непу більшовики вимушені були піти на відновлення мережі рад та проголосити передачу їм владних повноважень на місцях. Проте вони не були зацікавлені у перетворенні їх на реальні органи влади. Таке ставлення більшовиків до рад низового рівня пояснюється системою розподілу владних повноважень у запровадженій ними моделі держави. Гасло, що саме ради всіх рівнів повинні стати органами державного

---

¹²⁴ Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921-1928 рр. / Ю. В. Котляр // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 260; Капустян Г. Т. Селянство і місцева влада України в 20-ті роки ХХ ст. / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 67; Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О. В. Михайлюк. – Д.: Вид-во «Інновація», 2007. – С. 321.

¹²⁵ ЦДАГО України – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1685. – Арк. 63.

управління, з якими більшовики прийшли до влади, так і не було реалізоване. Як стверджують сучасні дослідники, ради відігравали роль декоративного фасаду компартійної диктатури, а реальна влада сконцентрувалась у тандемі: партійні комітети – виконавчі органи рад, персональний склад яких у більшості випадків співпадав. Партійні комітети у відповідності із адміністративно – територіальним поділом утворили ієрархію у вигляді піраміди, на вершині якої знаходився директивний центр – керівні органи РКП(б) – КП(б)У¹²⁶. Проте, у першій половині 1920-х рр., людські ресурси більшовицької партії в УСРР були обмеженими. Їх вистачало, щоб повністю контролювати діяльність виконавчих органів на рівні губерній та повітів (з 1923 р. – округів), та вже у меншій мірі на рівні волостей (з 1923 р. – районів).

Для повсюдного ж контролю рад низового рівня партія не мала відповідного кадрового ресурсу. До того ж в окреслений період контроль партії за виборчим процесом не мав ще тотального характеру. Тому на виборах до рад, депутати яких на відміну від членів представницьких органів вищого рівня обиралися прямим голосуванням, існувала можливість перемоги опонентів чи й противників більшовицького режиму. Для забезпечення своєї влади компартійному керівництву було вигідніше позбавити ради низового рівня реальних владних повноважень. Цим пояснюється дублювання повноважень рад у містах з повітовими та губерньськими виконкомами, а на селі з земельними громадами та комнезамами. У такий спосіб їхня роль у системі владних координат зводилася до мінімуму, хоча саме їх існування активно пропагувалося як

---

¹²⁶Кульчицький С. В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 190; Фролов М. О. Політична система УСРР 1920-12930-х рр.: взаємодія та ієрархія елементів / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 194.

підтвердження робітничо-селянського характеру радянської влади та її підзвітності простому населенню.

2.2. Запровадження політики «пожвавлення рад»

Середина 1920-х рр. позначилася суттєвими змінами у внутрішній політиці більшовиків. Вони були зумовлені посиленням політичної активності населення на фоні економічного зростання у перші роки непу. У сільському середовищі у результаті політики «ножиць цін» та нерівномірного забезпечення товарами широкого вжитку зростав антагонізм між селянством та робітниками. Середнє та заможне селянство висловлювало невдоволення наданням необґрунтованих преференцій бідності, засиллям комнезамів. Невисоким був і авторитет партії. Сільські партосередки були мало чисельними, а їхній персональний склад бажав бути кращим. Серед комуністів на фоні великого про шарку службовців різних державних установ незначним був відсоток селян, задіяних безпосередньо у сільському господарстві. Ця обставина не сприяла налагодженню зв'язків партосередків із широкими селянськими масами. Одночасно з цим ради, які мали виконувати цю роботу, відігравали на селі другорядну роль і за словами Й. Сталіна були лише «органами податкового апарату».¹²⁷ У результаті посилювався відрив державних органів від населення, поширювалося невдоволення політикою партії.

На цьому фоні, за словами Г. Зінов'єва неминучим було «відродження, ренесанс, бабине літо меншовизму» та поява «нового есерства».¹²⁸ Занепокоєння цією ситуацією було відзначено і XIII з'їздом РКП(б) (23-31 травня 1925 р.). У його резолюції «Про основні завдання партійного

---

¹²⁷Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 119.

¹²⁸Там само. – С. 101, 104.

будівництва» відзначалося, що партія у своїй роботі повинна враховувати «підвищення політичної активності та свідомості соціально ворожих і напівворожих верств у місті і особливо на селі»¹²⁹.

Вихід з цієї ситуації більшовицьке керівництво вбачало у створенні масового безпартійного прорадянського активу, який мав стати опорою партії. Досягти це завдання планувалося шляхом залучення широких верств населення до активної роботи у радах, спілках та кооперації¹³⁰. У зв'язку з цим перед компартійним керівництвом постало завдання перетворення рад на органи, які зможуть акумулювати активність пересічних громадян у місті та селі, направити її у русло радянського будівництва. Практичне вираження це знайшло у проголошенні курсу на «пожвавлення рад».

Відзначимо, що гасло «пожвавлення рад» неодноразово використовувалося і раніше. Вперше воно було висунуто у 1921 р. під час відновлення мережі рад. На необхідності їхнього «пожвавлення» у перші повоєнні роки наголошували як місцеві функціонери, так і республіканське партійне керівництво. А частина радянських істориків, традиційно прив'язуючи початок значних трансформацій внутрішньої політики до висловів партійних лідерів, вважала, що завдання «пожвавлення рад» було поставлено В. Леніним¹³¹. Як доказ цього наводився лист очільника РКП(б) до Г. Мясникова, в якому він писав: «...пожвавлювати Ради, залучати безпартійних, перевіряти безпартійними роботу партійних – ось це

¹²⁹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 210.

¹³⁰ Там само. – С. 207.

¹³¹ Кукушкин Ю. С. Советы в восстановительный период / Ю. С. Кукушкин // Вопросы истории. – 1966. – №3. – С. 45; Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 14.

абсолютно вірно»¹³². Проте, у період 1921-першої половини 1924 рр. справжнього «пожвавлення» так і не відбулося. Ради у більшості випадків виконували роль декоративного прикриття більшовицького режиму і, у кращому випадку, були підсобними органами при виконанні розпоряджень центру.

Новий підхід до рад вперше було окреслено у рішеннях XIII з'їзду РКП(б). У резолюції «Про основні завдання партійного будівництва» одним із основних завдань партії було визначено «пожвавлення роботи рад робітничих та селянських депутатів (створення при них секцій, комісій, нарад із залученням до них значної кількості робітників, службовців та селян)»¹³³. Проте, це ще не означало проголошення нового курсу по відношенню до рад, а скоріше позначило зміну у ставленні до їхнього місця в житті держави.

Остаточним поштовхом для початку політики «пожвавлення рад» стала спроба меншовицького повстання у Грузії у серпні 1924 р. Не дивлячись на його незначні розміри і швидку ліквідацію, надзвичайно тривожною для партії була його активна підтримка у декількох повітах селянством¹³⁴. Так, Й. Сталін на нараді секретарів сільських партосередків 22 жовтня 1924 р. наголошував, що високий рівень підтримки повсталих у місцевостях із значною кількістю комуністів свідчить про неправильний підхід і

¹³²Ленин В. И. Письмо Г. Мясникову. 5 августа 1921 // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – Т. 44. – С. 81-82.

¹³³Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 215.

¹³⁴Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос, 1924-1925 гг. / М. Венер. // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 91.

відірваність партії від села¹³⁵. Виступ меншовиків у Грузії показав, що якщо не змінити ставлення до села і не створити атмосфери довіри між партією та безпартійними, то такі повстання можуть відбутися і в інших регіонах Радянського союзу. Вихід із цієї ситуації Й. Сталін вбачав у тому, щоб направити зростаючу політичну активність селянства у русло радянського будівництва. З цією метою пропонувалося провести «пожвавлення рад», за допомогою якого селяни мали залучитися до управління державою¹³⁶. Таким чином, зміна становища рад була визнана одним із нагальних завдань партії.

Офіційно початок нового курсу було закріплено на жовтневому Пленумі ЦК РКП(б) (25-27 жовтня 1924 р.), який обговорював політику партії на селі. Новий підхід у ставленні до селянства було запропоновано Г. Зінов'євим, який ще у квітні висунув гасло «Обличчям до села!». Він запропонував відмовитися від грубої антирелігійної пропаганди, збільшити представництво селян в усіх органах влади, починаючи від місцевих виконкомів до ЦВК СРСР, усіма можливими засобами показувати дбайливе і чутливе ставлення до потреб і настроїв селянства. Однією із складових нової політики мало стати і «пожвавлення рад»¹³⁷.

У резолюції пленуму цей напрям проголошувався одним із «головних і найбільш гострих завдань моменту». Шляхом зміцнення і покращення роботи рад планувалося створити широкий актив безпартійних селян, з якого партія могла б «черпати сили», і через який мала б здійснювати керівництво

---

¹³⁵Сталин И. В. Об очередных задачах партии в деревне: Речь на совещании секретарей деревенских ячеек при ЦК РКП(б) 22 октября 1924 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 6. – М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. – С. 308.

¹³⁶Там само. – С. 309.

¹³⁷Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос, 1924-1925 гг. / М. Венер. // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 92.

селянськими масами¹³⁸. Таким чином, компартійне керівництво прямо заявляло, що новий курс був спрямований не на втілення у реальність гасла «Вся влада радам!», а є лише одним із засобів зміцнення більшовицького режиму. Запропонована програма дій передбачала два основних напрямки роботи: лібералізацію виборчого процесу та приведення реальних повноважень рад у відповідність з нормами законодавства. Послаблення контролю за процесом обрання депутатів мало на меті підвищення явки виборців та збільшення у радах представництва безпартійного, у першу чергу, середнього селянства. Перебудова ж роботи рад у напрямку розширення владних повноважень мала сприяти посиленню їх авторитету серед населення.

Курс на «пожвавлення рад» також був схвалений і іншими партійними органами. XIV Всесоюзна партійна конференція (27-29 квітня 1925 р.) відзначала, що в галузі політики він має бути основною директивою партії¹³⁹. Подібна характеристика була надана і XIV з'їздом ВКП(б), який проходив 18-31 грудня 1925 р.¹⁴⁰.

Найбільш ефективні методи «пожвавлення рад» мала визначити Всесоюзна нарада з радянського будівництва при Президії ЦВК СРСР під головуванням М. Калініна. Вона проходила у два етапи з перервою у три місяці. Перша сесія відбулася 5-7 січня 1925 р. Відкриваючи її засідання, М. Калінін наголошував, що необхідно знайти такі форми організації влади, які б змогли об'єднали навколо себе основну масу селян та робітників, щоб

---

¹³⁸Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 301.

¹³⁹Там само. – С. 301.

¹⁴⁰Там само. – С. 354-355.

вони відчули, що беруть участь у вирішенні практичних завдань¹⁴¹. На нараді було обговорено питання зміцнення «революційної законності», про роботу рад, їх секцій і комісій, їх адміністративно-господарські функції та взаємодію з виконками. Центральною темою було також вироблення конкретних заходів по підвищенню активності населення на повторних виборах, призначених після відміни рішенням Президії ЦВК СРСР від 29 грудня 1924 р. результатів голосування у районах із низькими показниками явки виборців. Головним підсумком роботи першої сесії наради стала підготовка проекту інструкції про вибори до міських та сільських рад, яка з незначними змінами 16 січня 1925 р. була ухвалена Президією ЦВК СРСР¹⁴².

В Україні питання поживлення рад розглянув січневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У. По доповіді «Політика на селі» було прийнято розгорнуте рішення, де відзначалося, що в практиці роботи місцевих парторганізацій і рад збереглися ще пережитки воєнного комунізму. Наголос робився на неправильному зарахуванні партійцями деякої частини середняків до куркулів, причетності партійних організацій до адміністративного звуження господарської діяльності середняків і усунення їх від активної участі у виборах до рад, правлінь кооперативів, нав'язування селянським масам при виборах до рад і громадських організацій кандидатур невідомих їм осіб. Перед партійно-радянськими органами пленум поставив завдання перетворення сільрад на «політичні та господарські організації основної маси незаможників та середняків».¹⁴³

¹⁴¹Бабій Б. М. Українська радянська державність в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1961. – С. 237.

¹⁴²Ронин С. Переход к политике оживления советов (1924-1925 гг.) / С. Ронин // Советское государство. – 1936. – №5. – С. 96.

¹⁴³Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 329.

Також відповідно до рішення пленуму при ВУЦВК була створена нарада у справі радянського будівництва. Її сесія відбулася у Харкові і тривала з 10 до 13 лютого 1925 р. На ній обговорювалися особливості проведення політики «пожвавлення» у відповідності до українських умов. У підсумковій резолюції рекомендувалося розширити мережу сільських рад, виділення в найбільших з них окремих президій, збільшення складу райвиконкомів за рахунок представників від сіл. Також передбачалося розширення господарських і бюджетних прав сільрад, зокрема, через створення спеціальних фінансових секцій. Ці заходи мали підвищити авторитет рад на селі та, за словами Г. Петровського, сприяти залучення середняків «до радянської громадськості і до радянського апарату»¹⁴⁴. Розроблена нарадою програма «пожвавлення рад» була схвалена рішенням ІХ Всеукраїнського з'їзду рад (3-11 травня 1925 р.). Подібні рекомендації по реформуванню сільських рад були прийняті і на другій сесії Всесоюзної наради з радянського будівництва (1-3 квітня 1925 р.).¹⁴⁵

Результатом цієї підготовчої роботи стало затвердження ВУЦВК 28 жовтня 1925 р. нового положення «Про сільські ради». Цей документ враховував усі головні рекомендації наради у справі радянського будівництва. Виконавчим органом ради у селах з кількістю понад 3 тис. мешканців визначалася президія у складі трьох осіб – голови сільради, його заступника та секретаря або двох. У селах з кількістю населення меншою 3 тис. обирали голову сільради та секретаря. При цьому в обох випадках секретар міг і не бути членом сільради.¹⁴⁶

¹⁴⁴Нарада в справі радянського будівництва. 10-13 лютого 1925 р. – Х.: [б.в.], 1925. – С. 197-198.

¹⁴⁵Ронин С. Переход к политике оживления советов (1924-1925 гг.) / С. Ронин // Советское государство. – 1936. – № 5. – С. 96-97.

¹⁴⁶Постанова ІІ сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету ІХ-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 85. – С. 1104-1105.

З метою розукрупнення рад до законодавства було додано норму, яка передбачала формування цих виборних органів у разі необхідності в невеликих населених пунктах. Так, передбачалося, що села з населенням менше 1000 чоловік об'єднуються однією сільрадою, проте за постановою окружного виконавчого комітету утворити раду можна було і в населених пунктах з меншою кількістю жителів, але не менше 500¹⁴⁷. Посилити зв'язок органів державної влади з населенням мав і інститут уповноважених сільради. Їх обирали зі складу депутатів у відокремлених від центру сільради частинах великого села чи в окремих населених пунктах, у яких проживало не менше 100 осіб. Інститут уповноважених було започатковано положення «Про сільські ради» від 12 жовтня 1924р., проте тоді їхнім обов'язком було лише оприлюднення розпоряджень сільради¹⁴⁸. Нове положення від 28 жовтня 1925 р. розширило коло їх компетенції і надало деякі адміністративні права. Зокрема, за спеціальним рішенням сільської ради, вони набували права видавати довідки та посвідчення жителям підпорядкованої їм території. Уповноважені отримали право скликати наради проживаючих у районі їх відання членів сільради для обговорення поточних проблем і видавати з цих питань постанови, які вступали в силу після їх затвердження головою сільради¹⁴⁹. У такий спосіб планувалося пришвидшити реагування на запити громади та виправити ситуацію, коли громадянам у разі необхідності звернення до сільради треба було подолати велику відстань.

Збільшувалися також повноваження сільських рад в адміністративній та господарській сферах. Зокрема, вони отримали право накладати штрафи чи

---

¹⁴⁷Там само. – 1925. – №85. – С. 1096.

¹⁴⁸Постанова 3-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 46. – С. 873.

¹⁴⁹Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 85. – С. 1108.

призначати примусові роботи за невиконання розпоряджень вищих виконавчих органів, мали здійснювати контроль за дотриманням громадськими організаціями свої статутів, наглядати за діяльністю усіх підприємств місцевого значення. Важливого значення також мало створення умов для розширення фінансової самостійності сільрад. Вони отримали право складати окремий для кожного підлеглого їй населеного пункту прибутково-видатковий кошторис, який мав затверджуватися райвиконкомом. В окремих випадках передбачалося і складання окремого сільського бюджету¹⁵⁰. Введення до нового положення цих норм мало на меті розширити матеріальну базу сільських рад і у результаті посилити їхню фінансову незалежність від земельних громад.

Поряд з розширенням та деталізацією повноважень сільрад важливе значення мали заходи компартійно-радянського керівництва щодо послаблення їхніх конкурентів на селі. В першу чергу це стосувалося реорганізації комітетів незаможних селян. Ще в попередні роки робилися спроби переорієнтувати їх на господарську роботу та зробити їх форпостом комуністичних перетворень у господарському житті села. Проте, бажання більшовиків використовувати їх одночасно і для контролю над усією масою селянства, не дозволяло зробити у цьому напрямку кардинальних зрушень. Ситуація змінилася із проголошення партією нового курсу у своїй селянській політиці. Резолюція XIII з'їзду РКП(б) «Про роботу на селі», відмітивши, що досвід українських комнезамів в основному виправдав себе, визначала, що у подальшому вони повинні розвиватися у якості громадських організацій господарського типу¹⁵¹.

---

¹⁵⁰Там само. – С. 1099-1102.

¹⁵¹Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 245.

В УСРР питання реорганізації комнезамів почало активно обговорюватися на пленумі ЦК КП(б)У 10-13 січня 1925 р. Партійні керівники активно наголошували на недоліках у роботі КНС. Наголос робився на їхній організаційній замкнутості, відособленості від середняків і навіть бідняків, які не були членами організації. Зокрема, член Оргбюро ЦК КП(б)У О. Шліхтер зазначав, що комнезами у якості органів радянської влади на селі «віджили свій час і мають бути фактично скасовані», хоча і мають бути збережені у вигляді політичної організації сільської бідноти¹⁵². За результатами обговорень було прийнято компромісне рішення про долю КНС. У резолюції «Про політику на селі» відзначалося, що комітети незаможних селян мають, в першу чергу, бути політико-громадськими організаціями сільської бідноти. Хоча у документі і говорилося про необхідність боротьби із викривленнями у їх роботі, особливо втручання у роботу інших установ, проте прямої вказівки на зміну статусу КНС не йшлося. Натомість ЦК підтверджував лінію на їх укрупнення, у зв'язку з чим наголошував, що «розмови про непотрібність КНС є шкідливими»¹⁵³.

Зміну ставлення у цьому питанні продемонстрував липневий Пленум ЦК КП(б)У 1925 р. (23-25 липня 1925 р.). На ньому було ухвалено рішення реорганізувати КНС з організації «державного значення» в організацію суто громадського характеру, які б були позбавлені будь-яких адміністративно-господарських функцій. Від тепер «основними центрами по здійсненню змишки бідноти і середняцтва навколо робітничого класу» проголошувалися сільради та кооперація. Головним завданням КНС мала стати робота по піднесенню сільського господарства, насамперед шляхом залучення бідноти до сільськогосподарських колективів та інших виробничих об'єднань

¹⁵²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 112

¹⁵³Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. Т.1. 1918-1941 . – Киев: Политиздат Украины, 1976 . – С. 329-330.

(сільськогосподарські комуни, артілі, товариства спільного обробітку землі, машинні товариства, артілі кустарів тощо).¹⁵⁴ Таким чином, рішенням центрального республіканського партійного органу комнезами виключалися із системи владних взаємовідносин на селі. Вони мали поступитися своїми позиціями на користь сільрад, які проголошувалися головним центром проведення у життя більшовицької політики.¹⁵⁵ Зміна ставлення до комнезамів відбулася на фоні поглиблення курсу на «пожвавлення» та рекомендацій партійних та радянських установ і нарад про посилення ролі рад у житті села. До того ж після призначення у квітні 1925 р. генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича починається ліквідація усіх особливостей організації державної влади в УСРР. Загальносоюзна ж практика після ліквідації комбідів у грудні 1918 р. не передбачала існування на селі окремих організацій бідноти.

Курс на реорганізацію КНС був підтверджений у циркулярному листі ЦК КП(б)У від 25 вересня 1925 р. та жовтневим пленумом ЦК КП(б)У 1925 р.¹⁵⁶ На основі цих рішень ВУЦВК та РНК УСРР 16 листопада 1925 р. видали постанову «Про комітети незаможних селян УСРР», а 19 листопада того ж року був виданий новий статут комнезамів.¹⁵⁷ Ці документи остаточно позбавили КНС рис органів державної влади.

Дещо пізніше на вищому державному рівні почало розглядатися питання активізації діяльності міських рад. Це пояснюється тим, що гасло «пожвавлення рад» у першу чергу відображувало трансформацію політики партії на селі. У зв'язку з цим конкретні пропозиції стосовно змін у статусі

¹⁵⁴ Там само. – С. 343-345.

¹⁵⁵ Там само. – С. 345.

¹⁵⁶ Бабій Б. М. Українська радянська державність в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1961. – С. 248.

¹⁵⁷ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – С. 119.

міськрад вперше були висловлені на загальнодержавному рівні майже через півроку після проголошення курсу на «пожвавлення». Це питання активно обговорювалося на початку квітня 1925 р. на другій сесії Всесоюзної наради з радянського будівництва. Розглядаючи основні недоліки у роботі міських рад, виступаючи відзначали нерегулярність скликання пленумів, їхній здебільшого декларативний і суто інформативний характер. Також наголошувалося на незадовільній роботі секцій, відсутності звітності перед пленумами президій та відділів виконкомів відповідного рівня, у результаті чого вплив ради на вирішення питань господарчого життя міста був мінімальним.

Рекомендації щодо подолання недоліків у роботі міських рад акумулювалися у резолюції «Про зміцнення роботи міськрад», яка була прийнята нарадою. Вона включала у себе два документи: загальні настанови про роботу пленумів і секцій та проект Положення «Про основні засади діяльності і організації міських рад». Поряд із вже традиційними вимогами посилення звітності депутатів перед громадянами пропонувалося посилити самостійність міських рад. Зокрема, рекомендувалося передати міськрадам право керівництва установами і підприємствами, діяльність яких була пов'язана з обслуговуванням міста, а також дозволити приймати власні бюджети та видавати обов'язкові для виконання у місті постанови. Був визначений компромісний варіант розмежування виконавчих функцій міськрад і районних та повітових виконкомів. Передбачалося дозволити міськрадам обирати власні президії, які мали б включатися до губерньського чи окружного виконкому.¹⁵⁸

В Україні питання «пожвавлення рад» у містах розглядалося на Всеукраїнській нараді працівників міських рад. За місяць до її відкриття, 10 вересня 1925 р. Президія ВУЦВК звернулася до всіх міськрад республіки з

---

¹⁵⁸Совещание по вопросам советского строительства. 1925 г. апрель. – М.: ЦИК СССР, 1925. – С. 125-128.

проханням надати інформацію про стан своєї роботи та рекомендації щодо підвищення її ефективності. У матеріалах про роботу Луганської міської ради відзначалося, що вона існує лише на папері, а головною причиною її недієздатності було названо повне розпорядження бюджетом міста окрвиконкомом. Про мізерний вплив на життя міста повідомляла і Єлисаветградська рада. У її листі вказувалося, на необхідності переглянути структуру міськрад, оскільки вона не дає змоги налагодити планову роботу, охопити всі сторони життя міст, проявляти ініціативу і впливати на роботу виконавчих органів. Уманський окрвиконком сповіщав, що головна причина бездіяльності міськради – відсутність власного апарату та матеріальної бази.¹⁵⁹

Перша Всеукраїнська нарада працівників міських рад відбулася у Харкові 5-7 жовтня 1925 р. У ній взяло участь 66 представників від 29 міст республіки.¹⁶⁰ Було визначено першочергові заходи «пожвавлення рад»: організувати ради в містах, де вони ще не були утворенні, та у селищах міського типу, де раніше їхнє утворення взагалі не практикувалося; під час виборів обирати до складу рад якнайбільше робітників з виробництва; забезпечити міськради необхідним технічним апаратом; упорядкувати кількість секцій та комісій. Члени наради підтримали ініціативу утворення самостійних президій для безпосереднього керівництва міськрадами та їх структурними підрозділами. Встановлювалася систематичну звітність міських рад перед населенням та окружними виконкомом, уточнювалися їх права та функції.¹⁶¹

---

¹⁵⁹Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 239.

¹⁶⁰Первое Всеукраинское совещание городских Советов. 5-7 октября 1925 года: Стеногр. отчет и материалы. – Х.: Изд. Оргинстра ВУЦИК, 1925. – С. 88.

¹⁶¹Там само. – С. 86-87.

Делегати наради також обговорили і схвалили проект «Положення про міські та селищні ради УСРР», 23 жовтня 1925 р. його було затверджено Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом.¹⁶² Фактично із появою цього документа відбулася кодифікація усіх попередніх законодавчих та нормативних актів, які регулювали діяльність міськрад, адже до цього подібного положення в УСРР не існувало. Наголосимо, також, що це був взагалі перший документ, який на республіканському рівні передбачав утворення рад у селищах. Відповідно до його положень, міські ради утворювалися в усіх окружних центрах та у населених пунктах, у яких проживало не менше 10 тисяч чоловік. Селищні ради обиралися у селищах міського типу, фабрично-заводських, рудних та дачних поселеннях з населенням більше 1 тисячі жителів. Перелік таких населених пунктів мав затверджуватися постановою ВУЦВК за поданням окрвиконкомів¹⁶³.

Не зважаючи на у цілому прогресивний характер «Положення...», воно не вирішувало головних проблем міських рад. Так, з одного боку передбачалося обрання радами власних президій, проте зберігалася заборона на утворення ними виконкомів¹⁶⁴. Усі рішення міських та селищних рад мали проводитися через відповідні відділи окружних чи районних виконкомів. Також, з метою посилення фінансової самостійності міські ради отримували право затверджувати міські бюджети, а селищні – прибутково-видаткові кошториси. Однак, право розпоряджатися цими коштами мали все ті ж виконкоми, а ради мали лише контролювати цей процес¹⁶⁵. У результаті, на практиці ради не могли реалізувати увесь обсяг своїх повноважень.

Серед питань, зв'язаних з поживавленням Рад, важливе місце посідали поліпшення та активізація роботи секцій і комісій місцевих рад. Вони являли

¹⁶²Положення «Про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 86. – С. 1115.

¹⁶³Там само. – С. 1116.

¹⁶⁴Там само. – С. 1122, 1124-1125.

¹⁶⁵Там само. – С. 1120, 1123.

собою одну з найважливіших форм залучення депутатів, а також широких мас пересічних громадян до практичної роботи в державних органах. На важливості цього напрямку роботу наголошувалося у рішеннях III з'їзду рад СРСР (13-20 травня 1925 р.), який постановив ширше розгорнути роботу структурних підрозділів рад. Так само і ЦК КП(б)У у своєму циркулярі від 26 серпня 1925 р. звернув увагу на необхідність дальшого посилення зв'язків членів рад з виборцями і всім населенням, ширшої участі їх в роботі секцій та комісій рад¹⁶⁶.

Багато уваги приділялося цьому питанню і у постанові «Про міські та селищні ради» від 28 жовтня 1925 р. Про це, зокрема, свідчить той факт, що розділ про секції рад був найбільшим за обсягом. Для депутатів встановлювалося обов'язкове членство хоча б в одній із секцій рад. До того ж, окрім «народних обранців», у кожен секцію мали входити делегати фабрично-заводських комітетів, делегатських зборів робітниць, організацій молоді, представники Червоної армії та флоту чи взагалі звичайні виборці, якщо б вони висловили таке бажання. На секціях, відповідно напряму діяльності, мали розглядатися і обговорюватися всі питання життя міста. Її членам дозволялося брати участь у роботі профільних відділів окружних та районних виконкомів, а у разі необхідності і оскаржувати їх рішення. Хоча останній пункт мав скоріше декларативний характер, адже вирішальне слово у такому випадку було за президією виконкому.¹⁶⁷ Таким чином, секції мали відгравати головну роль у налагодженні зв'язку між радами та виборцями. До того ж у такий спосіб, жителі міст та селищ формально брали участь в державному управлінні, унаочнюючи прояви «радянської демократії».

---

¹⁶⁶Бабій Б. М. Українська радянська державність в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1961. – С. 241.

¹⁶⁷Положення «Про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 86. – С. 1125-1127.

Отже, розширення повноважень місцевих рад та наближення їх до звичайних виборців стало основними напрямками реалізації політики «пожвавлення рад». Фактично у більшовицькому керівництві відбулася переоцінка їхньої ролі у політичній системі держави. Свідченням цього стали заходи щодо поступової ліквідації паралелізму у роботі різних владних інститутів як у місті, так і на селі. Одночасно з цим, ради починають розглядатися як головні провідники та популяризатори радянської політики на місцях.

2.3. Трансформація владних повноважень місцевих рад наприкінці 1920-х рр.

Посилення уваги компартійно-радянського керівництва до місцевих рад відбулося на фоні зміни внутрішньополітичного курсу, який отримав назву «поворот обличчям до села». Фактично «пожвавлення рад» було однією з складових нової партійної політики. Проте, ситуація швидко змінилася. Вже наприкінці 1925 – початку 1926 рр. більшовики повертаються до традиційних методів спілкування з селянськими масами. Лібералізація у їхніх відносинах виявилася дуже не тривалою. І якщо економічні поступки селянству були швидко скасовані, то політика «пожвавлення рад» отримала подальший розвиток і остаточно виокремила у самостійний напрямок державної політики.

7 липня 1926 р. другий секретар ЦК КП(б)У І. Клименко на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У констатував, що гасло «пожвавлення рад» виконується лише у ставленні до села, а позитивних змін у роботі міськрад не спостерігається. Головну проблему він вбачав у відсутності у них права розпоряджатися міськими бюджетами, без чого вони не мали матеріальної бази для своєї роботи. Він наголошував, що поки ця ситуація не буде

вирішена населення буде вважати міські ради «організаціями для розмов, мітингів і усіляких політичних декларацій».¹⁶⁸

На невідповідності повноважень міських рад республіки до загальносоюзної практики наголошували у січні 1927 р. делегати XII Київської окружної партійної конференції. Вони говорили, що на відміну від Москви та Ленінграду, де міськради вирішують усі питання, у Харкові вважають, що в Україні ще не доросли до цього. В першу чергу ці зауваження стосувалися відсутності чіткого розподілу повноважень між виконками та міськрадами. Недостатню регламентованість прав міських рад був вимушений визнати і секретар ЦК КП(б)У В. Затонський.

Ці претензії підтверджувалися і обстеженнями, які проводилися загальносоюзними установами. Так, за результатами обстеження Дніпропетровської ради народним комісаріатом РСІ СРСР було встановлено, що усі важливі для життя міста справи продовжують самостійно вирішуватися відділами та інспектурами окрвиконкому. Зокрема, з 304 питань, розглянутих на об'єднаних засіданнях президій окрвиконкому і міськради, 166 були суто міськими, але підготовлені виконкомом без попереднього розгляду їх у секціях міської ради.¹⁶⁹

13 квітня 1927 р. X Всеукраїнський з'їзд рад поставив перед ВУЦВК завдання переглянути існуюче Положення про міськради УСРР у напрямку розширення їх прав в адміністративно-господарській та культурно-просвітницькій сфері. Міськради повинні були отримати права юридичної особи. Пропонувалося створення самостійних президій у міських радах. У великих містах передбачалася організація відділів комунального

¹⁶⁸ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 90. – Арк. 34

¹⁶⁹Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 26

господарства та обрання районних рад. Обов'язковим мало стати попереднє обговорення на секціях міськрад планів міських господарських робіт¹⁷⁰.

На необхідності продовження покращення роботи міських рад наголошувало і загальносоюзне партійне керівництво. 18 липня 1927 р. приймається постанова ЦК ВКП(б) «Про поживавлення роботи міських рад», у якій у зв'язку з початком індустріалізації обґрунтовувалася необхідність подальшого підвищення їхньої ролі у господарському будівництві¹⁷¹.

Нове положення «Про міські ради УСРР» було затверджено 12 жовтня 1927 р. на другій сесії ВУЦВК X скликання¹⁷². Воно передбачало значне розширення прав міськрад у фінансовій та адміністративній сферах. В першу чергу, це стосувалося питання розпорядження міським бюджетом. До цього повноваження ради у цій сфері були обмеженими. Пленум міськради хоча і затверджував бюджет, проте його виконавцем залишалися районні чи окружні виконкоми в залежності від статусу міста. У результаті рада фактично позбавлялася фінансових можливостей для своєї діяльності. За новим положенням ситуація суттєво змінювалася. Стаття 15 наділяла міські ради правом розпорядження коштами міського бюджету, а районні і окружні виконкоми могли лише рекомендувати радам вносити до нього зміни. Також ради мали здійснювати загальне керівництво усіма установами, організаціями та підприємствами, які фінансуються з міського бюджету¹⁷³.

Між тим, міськради й надалі не могли мати власних виконавчих комітетів і мали проводити свої рішення через відділи районних чи окружних

¹⁷⁰Х-ый Всеукраинский съезд советов. 6-13 апреля 1927 г. Постановления и резолюции. – Х.: Оргинстр ВУЦИК, 1927. – С. 41-43.

¹⁷¹Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 29

¹⁷²Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X скликання «Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 51-52. – С. 909-1019.

¹⁷³Там само. – С. 1001-1003.

виконкомів. Проте, позитивні зміни відбулися і у цій площині. У великих містах, список яких мав затверджуватися ВУЦВК, передбачалося утворення окремих відділів комунального господарства. Вони мали стати першими виконавчими органами, які б підпорядковувалися б безпосередньо міській раді. До того ж, постанови її пленумів та президії визначалися обов'язковими для виконання відповідними структурними підрозділами рай- та окрвиконкомів. Крім того, відтепер президія та секції ради отримували право сформувати власний технічний апарат, який мав фінансуватися за кошти міського бюджету¹⁷⁴.

Посилити незалежність від виконкомів мали і зміни у структурі керівних органів ради. Там, стаття 51 передбачала, що секції міських рад не може очолювати голова відповідного відділу виконкому. Ця норма була направлена на виправлення існуючої ситуації, коли керівництво виконавчих комітетів і структурних підрозділів рад було представлено одними і тими ж особами¹⁷⁵. Таким чином, із прийняттям нового положення функціональні повноваження міськрад вперше за постреволюційної доби наповнювалися реальним змістом. Зауважимо, що в документі простежувалося прагнення більшовицького керівництва перекласти вирішення місцевих проблем, насамперед чергу пов'язаних із комунальним господарством, на низові органи влади.

Після прийняття нового положення починається активізація роботи міських рад. Наприкінці 1927 р. Одеський окрвиконком відзначав значне пожвавлення роботи міськради, а у доповіді Зінов'ївської міськради на початку 1928 р. вказувалося, що вона нарешті становиться справжнім «хазяїном міста».¹⁷⁶ Наочно ілюструє посилення ролі рад у житті міст значне

---

¹⁷⁴Там само. – С. 1011-1012..

¹⁷⁵Там само. – С. 1013.

¹⁷⁶Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 28.

розширення спектру питань, які розглядалися на їхніх засіданнях. Так, Київська міськрада за перші півроку з часу прийняття нового положення винесла 97 постанов по питаннях, по яким раніше її рішення не були обов'язковими для виконання. За своїм змістом – 17 адміністративних, 32 фінансово-податкових, 37 комунального і місцевого господарства та 11 культурно-освітніх¹⁷⁷.

На позитивних зрушення у роботі рад у містах наголошувало і республіканське керівництво. Голова Раднаркому УСРР В. Чубар на XI Всеукраїнському з'їзді рад (7-15 травня 1929 р.) наголошував, що розширення прав міськрад, особливо великих міст, які мають міцне комунальне господарство та великі джерела прибутку, значно покращило їх практичну роботу, дозволило їм стати «справжньою владою на місцях»¹⁷⁸.

На фоні розширення прав міських рад та посиленої уваги центральних радянських та партійних органів до їхньої діяльності покращується організаційна складова їхньої роботи. Зокрема, посилюється відвідуваність депутатами засідань міськрад. Наприклад, у роботі пленумів Харківської міської ради в 1927 р. взяло участь 62% депутатів порівняно 54% у минулому році, а явка на засідання секцій становила 45% у 1927 р. проти 32% у 1926 р.¹⁷⁹. Відвідуваність засідань Київської міськради зросла з 51,3% у 1923 р. до 75% у 1926 р.¹⁸⁰.

Ще однією формою організації радянської влади стало утворення районних рад у великих містах. В 1924 р. у деяких окружних центрах УСРР утворюються районні трійки із депутатів міської ради, які стали першим прообразом майбутніх районних рад у містах. Так, у тимчасовому положенні

¹⁷⁷ Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 700. – Арк. 10.

¹⁷⁸ Два роки роботи уряду УСРР. 1926/1927 – 1927/1928. Матеріяли до звіту уряду XI з'їздові Рад. – Х.: Секретаріат ВУЦВК та Упр. справами РНК УСРР, 1928. – С. 206.

¹⁷⁹ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп.4. – Спр. 101. – Арк. 14.

¹⁸⁰ Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 2.

про Харківську міську раду було записано, що трійки утворюються з метою покращення зв'язку ради з околицями, обстеження підприємств і установ району, прийому заяв від його жителів. У 1925 р. у столиці республіки вже нараховувалося 46 таких трійок. Питання про утворення районних рад на загальнореспубліканському рівні вперше було поставлено у 1926 р., коли у Маріуполі у районі порту було утворено «дослідну» райраду на права селищної ради¹⁸¹.

Утворення у великих містах районних рад зі своїми президіями, відділом комунального господарства, власним бюджетом було передбачено у «Положенні про міськради УСРР» 1927 р.¹⁸². Процедура їхнього утворення була розписана у директивному листі ВУЦВК до окрвиконкомів від 26 грудня 1927 р. Передбачалося два способи їх формування. Перший – виділення зі складу міської ради, шляхом об'єднання депутатів одного району, а другий – безпосередньо вибори депутатів райради¹⁸³. Проте, не зважаючи на велику увагу центру до цього питання, процес утворення районних рад у містах йшов повільно. На середину 1928 р. вони функціонували лише у трьох містах республіки – Дніпропетровську, Сталіно та Маріуполі¹⁸⁴. Збільшення їх кількості розпочалося лише після видання 12

---

¹⁸¹Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 76.

¹⁸²Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X скликання «Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 51-52. – С. 997.

¹⁸³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 1789. – Арк. 5.

¹⁸⁴Власенко С. Чергові завдання радянського будівництва / С. Власенко // Радянська Україна. – 1928. – № 5-6. – С. 7.

січня 1929 р. постанови ВУЦВК, яка офіційно підтвердила практику утворення районних рад у містах¹⁸⁵.

Поряд із посиленням впливу рад на життя міста розширювалися старі та запроваджувалися нові форми залучення населення до їхньої роботи. Масового характеру набуває інститут прикріплення робітників до структурних підрозділів рад та депутатів до підприємств. Зокрема, у Харківській міській раді у 1927-1928 рр. поряд з 2 тисячами депутатів працювало 2,2 тисячі прикріплених до секцій активістів.¹⁸⁶ Одночасно з цим 76,3% депутатів було прикріплено до 728 підприємств та установ.¹⁸⁷ На підприємствах у заздалегідь визначені дні проводилися прийоми громадян членами президії міськради та окрвиконкому. У 1928 р. на 50 підприємствах Харкова було проведено 149 приймальних днів, на яких прийнято 2,4 тисячі робітників¹⁸⁸.

Новою формою зв'язку членів міськрад з населенням стали депутатські групи. Вони об'єднували депутатів, обраних від одних установ, мали інформувати своїх виборців про заходи міськради та оперативно реагувати на їхні запити. Наприкінці 1920-х рр. вони починають з'являтися у найбільших промислових центрах. Перші згадки про депутатські групи у Харкові

---

¹⁸⁵Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів «Про міські районні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1929. – № 6. – С. 225-245.

¹⁸⁶Мацина З. В. К вопросу о мероприятиях Компартии Украины по оживлению советов и вовлечению в их работу женщин республики (1926-1929 гг.) / З. В. Мацина // Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины.– 1964. – Вып. 3. – С. 47.

¹⁸⁷Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп.4. – Спр. 101. – Арк. 14.

¹⁸⁸Мацина З. В. К вопросу о мероприятиях Компартии Украины по оживлению советов и вовлечению в их работу женщин республики (1926-1929 гг.) / З. В. Мацина // Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины.– 1964. – Вып. 3. – С. 49

згадуються ще у доповіді міськради ІХ скликання (січень 1925 – січень 1926 рр.). Згодом ця практика набуває поширення у межах усієї республіки. Зокрема, у Києві передбачалося їхнє утворення на всіх установах, підприємствах, військових частинах та вищих навчальних закладах, від яких до міської з кількістю членів міської ради більше трьох осіб¹⁸⁹. У 1927 р. вони також створюються у Сталіно, Зінов'євську, Миколаєві, Дніпропетровську тощо¹⁹⁰.

Разом з тим необхідно відзначити, що подібні форми залучення виборців до діяльності міських рад набули поширення лише у великих містах з великим відсотком робітничого населення. У межах республіки ця практика не набула широкого поширення, що визнавало і компартійно-радянське керівництво. З цього приводу, секретар ВУЦВК С.Н. Власенко на початку 1928 р. писав, що «практика створення депутатських груп і староств, як і практика прикріплення до установ окремих депутатів, мізерна»¹⁹¹. Подібна характеристика наводилися і у звіті уряду УСРР ХІ Всеукраїнському з'їзду рад у травні 1929 р.¹⁹².

Загалом помітне покращення відбулося лише у роботі рад великих промислових міст. По іншому складалася ситуація у напівпромислових та непромислових окружних центрах, і ще слабше в не окружних містах, де ситуація із розподілом владних вповноважень майже не змінилася¹⁹³. Наприклад, виконкоми Миргороду та Хоролу продовжували по старому

¹⁸⁹Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 686. – Арк. 27.

¹⁹⁰Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С.69-71.

¹⁹¹Советское строительство: Орган ЦИК СССР. – 1928. – №4. – С. 8.

¹⁹²Два роки роботи уряду УСРР. 1926/1927 – 1927/1928. Матеріяли до звіту уряду ХІ з'їздові Рад. – Х.: Секретаріат ВУЦВК та Упр. справами РНК УСРР, 1928. – С. 206.

¹⁹³Власенко С. Чергові завдання радянського будівництва / С. Власенко // Радянська Україна. – 1928. – № 5-6. – С. 7.

самостійно вирішувати усі питання управління містом. Подібним було і становище селищних рад, повноваження яких підмінялися рудо- і заводоуправління. 12 жовтня 1927 р. вперше в УСРР та загалом у СРСР було прийнято окреме «Положення про селищні ради»¹⁹⁴, аналогічне за своїм змістом до «Положення про міські ради». Зокрема, селищні ради також отримували право затверджувати та розпоряджатися власним бюджетом¹⁹⁵ (до цього відповідно до Положення від 1925 р. вони складали лише витратно-прибуткові кошториси, які затверджувалися районними виконками). Проте практичний ефект від прийняття цього законодавчого акту був мінімальним. 15 червня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У констатувало, що положення ще досі не приведені в життя і пропонувало ОПК і ОВК негайно приступити до практичного втілення його у життя. У практичній площині передбачалося з початком нового бюджетного року усім без винятку селищним радам прийняти власні бюджети. Також у їхнє розпорядження мали бути передані усі націоналізовані будинки, культурно-соціальні установи, а також комунальні і дрібні промислові підприємства, які не були розташовані на території заводу чи родовища і не були зв'язані безпосередньо з їх обслуговуванням¹⁹⁶.

Таким чином, у другій половині 1920-х рр. у рамках політики «пожвавлення рад» більшовицьке керівництво звертало велику увагу на становище виборних органів влади у містах та селищах. Проголошення курсу на індустріалізацію посилило необхідність в існуванні владних структур, на які можна було б покласти вирішення нагальних комунальних і побутових потреб міських жителів та скерувати їх активність у необхідному для

¹⁹⁴Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X скликання «Про затвердження Положення про селищні міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 49-50. – С. 968-992.

¹⁹⁵Там само. – С. 974.

¹⁹⁶ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 143. – Арк. 10.

держави напрямку. З цієї метою відбувається поступове розмежування повноважень міських та селищних рад із районними та окружними виконавчими комітетами.

В окреслений період відбуваються зміни і у статусі рад у сільській місцевості. З цією метою починається рішучий наступ на права земельних громад, які часто уособлювали собою реальну владу на селі. Наприкінці 20-х рр. на 54,8 тис. сіл і хуторів припадало 10,7 тис. сільрад і 40 тис. земельних громад¹⁹⁷. При цьому до складу останніх входило 98,2% сільського населення, тобто поза громадами опинилося лише несільськогосподарське населення¹⁹⁸.

Земельні громади були фактично самостійними у вирішенні господарських питань села. Крім того вони мали постійне і досить значне джерело прибутку: самообкладання селян та здача в оренду громадських земель. Сільські ради практично не мали власних бюджетів, лише складали прибутково-видаткові кошториси, які включалися до районного бюджету. Так, за відомостями голови ВУЦВК Г. І. Петровського, в 1927 р. бюджети всіх сільрад УСРР дорівнювали 600 тис. крб, а земельні громади мали у своєму розпорядженні 13 млн крб.¹⁹⁹ Власні бюджети мали тільки 500 із 10500 сільрад республіки²⁰⁰. Позбавлена власних коштів, сільрада вимушена

¹⁹⁷Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – С. 127.

¹⁹⁸Лях С. Селянин як політик / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 177

¹⁹⁹Петровський Г. І. Вибрані статті і промови / Г. І. Петровський. – К.: Політвидав України, 1978. – С. 240.

²⁰⁰Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 32. – С. 63.

була звертатися по допомогу до земгромади. Через неї ж сільрада проводила і самооподаткування селян. Ради вдавалися до земельних громад і для збирання загальногромадянських податків із селян; при цьому задіювався принцип кругової поруки. У свою чергу земгромади намагалися чинити опір несправедливому вилученню податків, опиралися застосуванню «класового принципу» при оподаткуванні²⁰¹.

Солідна матеріальна база та право безпосереднього порядкування селянськими землями дозволяли земельній громаді справляти значний вплив на усі сфери життя села. До того ж на відміну від сільрад, які формувалися за класовим принципом, земельні громади охоплювали усі «трудящі» верстви села не залежно від їхнього майнового статусу. У зв'язку з цим вплив бідноти на її рішення був незначним, а вирішальну роль на її зборах відігравали середняки та заможні селяни. Як влучно зауважив С.Р. Лях, земельні громади набули рис напівдержавної представницької селянської організації та становили реальну альтернативу офіційним органам влади — сільрадам²⁰².

Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну загрозу своїй владі на селі, компартійне керівництво у другій половині 1920-х рр. звертає на земгромаду особливу увагу. X Всеукраїнський з'їзд рад у квітні 1927 р. ухвалив постанову «Про роботу рад», яка мала на меті зміцнити позицію сільських рад. Постановою передбачалося надання сільським радам більшої самостійності та ширших прав у вирішенні питань місцевого життя. При цьому увага акцентувалася на їхній взаємодії із земельними громадами.

---

²⁰¹Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) / І. М. Кривко // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – 1998. – Вип.1(4).– С. 159

²⁰²Лях С. Селянин як політик / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С.176, 179.

Пропонувалося врегулювати відносини сільської ради із земельними товариствами на основі встановлення такого порядку, коли сільські ради мали б повну можливість керувати земельними товариствами. Також наголошувалося на необхідності цілковитого позбавлення випадків підміни постанов сільської ради рішенням сільських сходів і підсилення ролі сільської ради як єдиного повноправного органу радянської влади на селі.²⁰³ Цими рішеннями було покладено початок наступу на права земельних громад.

Вже 27 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про зміни і доповнення Земельного кодексу УСРР». Відповідно до неї право ухвального голосу в громаді отримали лише ті члени громади, які мали виборчі права²⁰⁴. Таким чином, на роботу зборів земельних громад та формування її керівних органів поширювався «класовий принцип». Ця ж постанова містила також цілий розділ, присвячений нагляду за діяльністю земельної громади сільською радою, а фактично її виконавчого комітету. Сільська рада здобула право затверджувати або відхиляти ухвали земельної громади.

Ці норми були підтвержені і у новому положенні «Про сільські ради», ухваленому 12 жовтня 1927 року. Відповідно до нього сільради мали затверджувати усі постанови загальних зборів та правління земельних громад та скасовувати їх, якщо останні, на їх думку, «порушують закони та розпорядження вищих органів, суперечать завданням кооперування та

---

²⁰³Х-ый Всеукраинский съезд советов. 6-13 апреля 1927 г. Постановления и резолюции. – Х.: Оргинстр ВУЦИК, 1927. – С. 40.

²⁰⁴Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 32. – С. 64.

інтересам бідноти»²⁰⁵. Отже, центральним керівництвом земгромади ставилися у підлегле становище до сільрад. Передбачалося також, що сільради будуть складати власні бюджети у селах, де їхні прибуткові джерела можуть забезпечити значну частину видатків, а у інших випадках укладати прибутково-видаткові кошториси, які мали включатися до районних бюджетів²⁰⁶. У такий спосіб поступово посилювалася фінансова незалежність сільрад. Так, якщо на середину 1928 р. власні бюджети мали лише 6% сільрад, а прибутково-видаткові – 29% від їх загальної кількості²⁰⁷, то станом на 1929/30 господарський рік вже 93 % сільрад розпоряджалося власними бюджетами²⁰⁸.

Курс на обмеження прав земельних громад було підтверджено і на загальносоюзному рівні. 20 жовтня 1927 р. ЦК ВКП(б) ухвалює «Директивні вказівки для вироблення союзного закону про землевпорядкування і землекористування». У розділі про земельні громади та їхні взаємини із сільрадами говорилось про необхідність надання права участі в сходах пролетарським і напівпролетарським мешканцям села. Питання взаємин сільрад і земельних громад розглядалося з точки зору закріплення за сільрадами керівної ролі та позбавлення права голосу на сільських сходах тих мешканців села, які втратили громадянські права²⁰⁹. Ці рекомендації були

²⁰⁵Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету X скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 47-48. – С. 948.

²⁰⁶Там само. – С. 945.

²⁰⁷Власенко С. Чергові завдання радянського будівництва / С. Власенко // Радянська Україна. – 1928. – № 5-6. – С. 10.

²⁰⁸Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Іст.-екон. Дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – С. 112.

²⁰⁹Капустян Г. Т. З історії самоврядування в українському селі в 1920-ті роки / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2008. – Вип. XIX. – С. 223.

підтримані XV з'їзд ВКП(б), який проходив 2-19 грудня 1927 р. У резолюції «Про роботу на селі» ЦК партії давалося доручення розробити питання про покращення взаємин між радами і земельними громадами під кутом зору забезпечення керівної ролі сільрад і відмови в праві голосу в земельних громадах (на сходах) особам, виключеним із списків виборців рад²¹⁰.

Посилення позицій сільрад у протистоянні з земгромади стало помітним вже наступного року. Так, зміцнення їхньої ролі та ваги у житті села було відзначено у резолюції Політбюро ЦК КП(б)У «Про роботу рад» від 15 червня 1928 р.²¹¹. Одеський окрвиконком на початку 1928 р., коментуючи відносини земельних громад з сільрадами, зазначав, що після розширення компетенції останніх їхня роль значно підвищилась²¹², а голова Херсонського окрвиконкому писав, що вони «без сумніву стають дійсними господарями і центрами суспільно-політичного життя села»²¹³.

Продовження наступу на права земгромад виразилося у обмеженні їхніх повноважень у господарській сфері. 17 липня 1928 р. була затверджена Інструкція про біжучу земельну реєстрацію. Вона передавала до компетенції сільрад реєстрацію орендних договорів, розділ та злиття дворів, обмін земельними ділянками, перенесення будівель, оголошення недробимості дворів, опіки, судових вироків у справі землекористування. Практично усі постанови громади з земельного питання підлягали затвердженню сільради або реєстрації нею, без чого постанова не вважалася законною. Лише

---

²¹⁰Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 4 (1926-1929). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 298.

²¹¹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 143. – Арк. 9.

²¹²Держархів Одеської обл. – Ф. Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 1.

²¹³Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 956. – Арк. 271.

вирішення питання про порядок землекористування поки що залишалося за земгромадою²¹⁴.

19 грудня 1928 року ЦВК СРСР прийняв постанову «Загальні засади землекористування і землеустрою». Вона підтвердила позбавлення права голосу на сходах громади селян, які не мали виборчих прав. У той же час, до участі у сільських сходах допускалися наймити, які не мали власного господарства. У місцевостях, де земельна громада територіально співпадала з сільрадою, її функції повністю передавалися останній.²¹⁵

Одночасно з цим, починається поступова ліквідація земельних громад. Першим цей процес торкнувся хутірських земгромад. Землі середняцьких хутірських господарств включали в громадські сівозміни сусідніх земельних громад, а їх садиби переносили до населених пунктів. Землі «куркульських» хутірських господарств включали в громадську сівозміну найближчих земгромад з бідняцько-середняцьким складом. Відрубні господарства також включали до громадських сівозмін. Бідняцькі хутори та відруби включали до складу колективів.²¹⁶

Із початком суцільної колективізації починається повсюдна ліквідація земельних громад. Юридичним підґрунтям цього була Постанова Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р., продубльована ВУЦВК і РНК УСРР 25

---

²¹⁴Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) / І. М. Кривко // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – 1998. – Вип.1(4).– С. 160.

²¹⁵Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. 1917–1954. – М. : Госюриздат, 1954. – С. 300-306.

²¹⁶Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) / І. М. Кривко // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – 1998. – Вип.1(4).– С. 160-161.

лютого 1930 р.²¹⁷ Вони передбачали, що у межах окремого села земельну громаду ліквідовували за розпорядженням сільської ради. Майно знищеної громади передавали колгоспу, а виборні органи розпускалися. Із ліквідацією земельних громад сільради стали єдиним органом влади на селі. Проте, це не означала різкий ривок у підвищенні їхньої ефективності.

Звичайно, становище сільрад порівняно з початком 1920-х рр. кардинально змінилося, що відзначали як місцеві функціонери, так і республіканське компартійно-радянське керівництво. У той же час у її роботі зберігалось багато старих недоліків. Зокрема, майже не змінилася ситуація із роботою структурних підрозділів сільських рад. Депутати продовжували демонструвати інертне ставлення до виконання свої обов'язків. Так, за результатами перевірки роботи низового радянського апарату Херсонського округу наприкінці 1928 р. задовільною роботу секцій було визнано лише у 16% сіл, а незадовільною – у 52%. У 32% сільрад вони взагалі не працювали²¹⁸.

Негативно впливало на роботу цих виборних органів продовження старої практики частотої зміни їхніх керівних кадрів. Наприклад, протягом березня-квітня 1927 р., усього через чотири місяці після виборів, за результатами обстеження у Херсонському окрузі 28 % голів сільрад було знято з посади, з яких 6,8% віддано до суду, а 90% решти виголошено догани. Ця ситуація пояснювалася тим, що до керівництва радянських органів влади на селі часто потрапляли непідготовлені для цієї роботи особи. Керуючись принципом політичної доцільності, на посади голів сільрад часто протягувалися люди, які не мали необхідного досвіду адміністративної роботи і погано справлялися із своїми обов'язками. Вирішенню проблеми

---

²¹⁷Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 32. – С. 65.

²¹⁸ Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 956. – Арк. 272

відсутності необхідної кількості кваліфікованих кадрів мали сприяти організовані центральною владою різноманітні курси. Навесні – влітку 1927 р. були організовані короткотермінові курси для секретарів сільрад. Заняття були розраховані на 20-60 годин. Усього курсами протягом року було охоплено 12,5% усіх секретарів, 5,9% голів сільрад, 1,5% голів комісій сільрад²¹⁹. Часті зміни у керівництві рад на селі також були пов'язані із бажанням партійних лідерів усунути від нього осіб, критично налаштованих до заходів більшовицької влади.

Таким чином, заходи більшовицької влади передбачали перетворення рад у дієві органи місцевої влади, на які партія могла б спиратися у проведенні своєї внутрішньої політики. З цією метою протягом другої половини 1920-х рр. відбувається поступове розширення повноважень сільських, селищних та міських рад. Вживаються заходи, які мали ліквідувати паралелізм у їхній роботі (на селі з земельними громадами, а у селищах і містах з районними та окружними комітетами). Іншим важливим аспектом більшовицької політики, яке уособлювало гасло «пожвавлення рад» стало залучення найактивніших представників робітництва і селянства до роботи рад. У такий спосіб, партія, формально долучаючи їх до роботи державних органів, акумулювала їхню енергію у вигідних для себе напрямках.

Проте, одночасно з цим, не змінилося ставлення компартійного керівництва до призначення рад у запровадженій системі владних взаємовідносин. «Пожвавлення рад» в ніякому разі не мало на меті перетворення їх у справжні органи влади. Вони мали залишатися, як і на початку 1920-х рр., декоративним фасадом існуючого режиму та ще одним «передавальним пасом» від партії до мас.

---

²¹⁹Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929рр.) / О. Б. Слуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 111.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА БІЛЬШОВИКІВ У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ ДО МІСЦЕВИХ РАД

3.1. Заходи по організації виборчого процесу

Тривала боротьба за владу в Україні 1917-1921 рр. завершилася перемогою більшовиків. Одним із головних завдань комуністичної партії стала легітимація своєї влади, яка була насаджена збройним шляхом і не користувалася широкою підтримкою. З цією метою значні зусилля приділяються залученню якомога більшої кількості населення до роботи представницьких органів влади – рад, що повинно було створити ілюзію народовладдя. У зв'язку з цим комуністичне керівництво приділяло багато уваги функціонуванню виборчої системи, яка повинна була забезпечити необхідний результат волевиявлення населення.

Радянське виборче законодавство базувалося на трьох елементах, закладених у Конституції РСФРР 1918 р. Вона запроваджувала:

1. Цензове право (введення політичного та трудового цензів)
2. Багатоступеневість виборів (персональний склад з'їздів рад формувався з представників з'їздів нижчого рівня або міських чи сільських рад)
3. Нерівномірне представництво у виборних органах влади міських і сільських жителів²²⁰.

Конституція УСРР 1919 р. містила тотожні до свого російського аналога положення щодо кола осіб, які користуються виборчим правом. Проте, усі

---

²²⁰Саламатова М. С. Советская избирательная система в 1918-1936 годы: преемственность и новации / М. С. Саламатова // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2013. – Вып. 6. – С. 154.

інші аспекти виборчого процесу, зокрема, визначення норм представництва та порядок формування вищих органів влади, відносилися до компетенції ВУЦВК²²¹. Це дозволяло оперативно модифікувати законодавство під конкретні тактичні завдання більшовиків.

Характер, проголошеного Конституцією державного устрою, мав безпосередній вплив на радянське виборче право. Так, відповідно до ст. 1 Українська Соціалістична Радянська Республіка проголошувалася «організацією диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства над їхніми віковими гнобителями і визискувачами – капіталістами і поміщиками»²²². Із цього випливав класовий підхід до формування органів влади. «Трудяще» населення користувалося загальним виборчим правом в незалежності від статі, національності, осілості, починаючи з 18 років²²³. Скасування дискримінаційних цензів, характерних як для дореволюційного законодавства, так і, на той час, для більшості держав з демократичним ладом, перетворювало радянські республіки у країни з найбільшим відсотком виборців пропорційно до загальної кількості населення. Це давало можливість компартійним лідерам та радянським правознавцям наголошувати на прогресивному характері запровадженої виборчої системи та було ключовим аргументом при її захисті від обвинувачень в антидемократичності²²⁴. Крім того, розширюючи коло

²²¹ Конституция Украинской Социалистической Советской Республики // СУ УССР. – 1919. – №19. – С. 279-280.

²²² Там само. – С. 275.

²²³ Там само. – С. 279.

²²⁴ Буценко А. Як переобирати ради. – Х.: Держ. вид. України, 1927. – С. 17; Бродович С. Основные элементы советской избирательной системы / С. Бродович // Власть Советов. – 1923. – № 4. – С. 42; Гурвич Г. С. Основы советской Конституции / Г. С. Гурвич. – М.-Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 158.

виборців, більшовики планували залучитися підтримкою на виборах тих категорій населення, які раніше були позбавлені права голосу.

Проте, демократизація виборчого законодавства стосувалася лише «трудящого» населення. В. Ленін з цього приводу писав, що «необхідною ознакою, обов'язковою умовою диктатури є насильницьке придушення експлуататорів як класу і, відповідно, порушення «чистої демократії».²²⁵ Це «порушення» на практиці вилилося у позбавленні виборчих прав осіб, які більшовиками відносилися до категорії «експлуататорів» та посібників старого режиму. Пояснюючи таку ситуацію доступною мовою для пересічних читачів кореспондент газети «Вісти ВУЦВК» у жовтні 1922 р. писав, що «Вибори до рад не «демократичні вибори» до якогось буржуазного парламенту. Конституція каже про право виборів тільки для класи трудящих. Іншим – дзуськи».²²⁶

Більшовиками було встановлено кілька підстав для позбавлення громадян права голосу. За допомогою введення політичного цензу усувалися від виборів представники колишньої влади: службовці і агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронного відділення, а також члени царського дому. У майбутньому цей перелік лише розширювався за рахунок нових категорій колишніх держслужбовців. Проте, якщо приклади заборони участі у виборах за політичною ознакою можна віднайти і в інших країнах, то абсолютною новелою радянського виборчого законодавства стало застосування трудового цензу. Відповідно до нього право голосу отримували лише ті, хто займався виробничою чи суспільно-корисною працею. Усі інші групи населення позбавлялися права голосу та відносилися до категорії «позбавленців». Так, Конституція УСРР визначала, що обирати та бути

²²⁵Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – Т. 37. – С. 81-82.

²²⁶Пилипенко С. Перевибори – деякі персональні зміни / С. Пилипенко // Вісти ВУЦВК. – 1922. – № 222. – С. 7.

обраними не можуть особи, які використовують найману працю, отримують нетрудові доходи (відсотки з капіталу чи прибуток від підприємств), займаються торгівлею чи посередницькою діяльністю, а також ченці і служителі церков та релігійних культів²²⁷.

Запроваджена виборча система стала ефективним знаряддям монополізації влади більшовиків. Існування політичного та трудового цензів передбачало усунення від процесу обрання депутатів вороже налаштованих до нової влади категорій населення. Багатоступеневий порядок формування органів влади посилював контрольованість виборчого процесу та дозволяв на кожному з рівнів відсіювати негодних кандидатів. Це ставало можливим у результаті завищення норм представництва для основного електорату більшовиків – міського населення порівняно з жителями сіл. Ефективність такої організації виборчого процесу яскраво ілюструє збільшення представництва більшовиків при зменшенні чисельності фракцій інших партій на Всеукраїнських з'їздах рад (Таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1. Партійний склад Всеукраїнських з'їздів рад²²⁸

	Більшовики та співчуваючі їм (%)	Інші політичні партії (%)	Безпартійні (%)
II Всеукраїнський з'їзд рад (17-19 березня 1918 р.)	44,4 %	46,2 %	9,4%
III Всеукраїнський з'їзд рад (6-10 березня 1919 р.)	83,5 %	16,5 %	
IV Всеукраїнський з'їзд рад (16-20 травня 1920 р.)	91 %	3,7 %	5,3 %
V Всеукраїнський з'їзд рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.)	82,1 %	1,2 %	16,7 %

²²⁷ Конституція Української Соціалістическої Советської Республіки // СУ УССР. – 1919. – №19. – С. 279-280.

²²⁸ Складено і підраховано автором на основі: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів / Центральна Архівна управа УСРР. «Архів Радянської України». – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – С. 21, 38, 66, 103.

В роки боротьби за владу основна увага більшовицького керівництва була сконцентрована на формуванні вищих органів влади. В той же час виборам місцевих рад, особливо у сільській місцевості, уваги приділялося менше. Багатоступеневий принцип формування з'їздів рад нівелював небезпеку від можливого обрання противників більшовицького режиму до низових рад, які до того ж в умовах постійних бойових дій не були постійно діючими органами та часто взагалі замінювалися ревкомками.

Ситуація змінюється із завершення активного збройного протистояння на території України та прийняттям V Всеукраїнським з'їздом рад рішення про ліквідацію ревкомів та заміну їх радами у місцевостях, де вони ще діяли. Необхідність регулярного і повсюдного проведення виборів до рад стимулювали деталізацію виборчого законодавства.

Необхідно наголосити, що відповідно до усталеної в революційні роки практики вибори до рад проводилися кожні шість місяців²²⁹, а з березня 1922 р. – раз на рік.²³⁰ Усього протягом 1920-х рр., за виключенням перших двох років, коли не встановлювалося єдиного терміну виборів у межах республіки, відбулося шість виборчих кампаній: 1922/1923, 1923/1924, 1924/1925, 1925/1926, 1926/1927, 1928/1929 рр. Виборча кампанія 1927/1928 рр. була передчасно припинена за кілька тижнів до голосування. Офіційно це пояснювалося проханням деяких республік перенести вибори на осінь через брак часу на їх підготовку²³¹. Зокрема, республіканське керівництво пояснювало таке рішення необхідністю налагодження роботи рад у зв'язку із

²²⁹Капустян Г. Т. Селянство і місцева влада України в 20-ті роки ХХ ст. / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 61.

²³⁰«Про зміну термінів виборів до рад, скликання з'їздів рад, сесій ВУЦВК та про скасування деяких відділів виконкомів» // ЗУ УСРР. – 1922. – № 11. – С. 189.

²³¹Зайцев П. О перенесении выборов на осень 1928 г. / П. Зайцев // Власть Советов. – 1928. – № 23. – С. 3-4.

появою нових положень про їхню роботу, недоліками в організації виборчого процесу через збіг у часі з іншими виборними кампаніями (до правління КНС, профспілок, кооперативів тощо)²³². Проте, ці аргументи виглядають малопереконливими, адже у попередні роки обрання депутатів проходило за подібних умов. Не викликає довіри і теза про перенесення виборів через необхідність встановлення для них єдиного терміну у межах СРСР, адже раніше, принаймні в УСРР, вони відбувалися напередодні Всесоюзного з'їзду рад. Найімовірніше, передчасне завершення виборчої кампанії було зумовлено побоюванням, що невдоволення населення на фоні хлібозаготівельної кризи призведе до проникнення до рад противників влади. Цю точку зору, підтверджує, зокрема той факт, що спочатку виборча кампанія йшла за попередньо наміченим планом і ніщо не передбачало її передчасного завершення. Рішення про її перенесення неочікувано з'явилося 6 січня 1928 р.²³³ і співпало у часі з піком хлібозаготівельної кризи. Звернення ж до союзного керівництва із подібним проханням до цього у пресі не публікувалися і почали з'являтися вже постфактум.

Висока черговість виборів пояснювалася компартійним керівництвом бажанням встановити більш тісний зв'язок органів влади з населенням²³⁴. Проте, головною причиною цієї практики, на нашу думку, було бажання більшовиків посилити контроль за депутатським корпусом. Щорічне переобрання рад дозволяло оперативно усувати з їх середовища осіб, які демонстрували нелояльне ставлення до влади. З іншого боку, ця ситуація негативно впливала на ефективність роботи рад, адже їхнє керівництво та персональний склад часто змінювалося і не встигало налагодити свою роботу за такий малий термін. Крім того, висока черговість виборів потребувала

²³²Власенко С. Пересунення строку виборів до Рад / С. Власенко // Комуніст. – 1928. – № 7. – 8 січня.

²³³Комуніст. – 1928. – № 5. – 6 січня.

²³⁴Буценко А. Як переобирати ради / А. Буценко. – Х.: Держ. вид. України, 1927. – С. 10.

додаткових фінансових витрат та поглинала багато кадрових ресурсів. Ця ситуація залишалася незмінною аж до перегляду усієї виборчої системи в другій половині 1930-х рр.

Виборчі кампанії у часі розтягувалися на кілька місяців. Зазвичай вони стартували наприкінці осені і завершувалися у середині зими – на початку весни. Їхньою невід’ємною частиною крім безпосередньо самих виборів було також звітування органів влади про виконану роботу та перевірки низового радянського апарату.

Радянське виборче законодавство передбачало цілковитий контроль більшовиків за усіма стадіями виборчого процесу. Здійснювався він через виборчі комісії, які склалися виключно з прихильників їхньої влади. Відповідно до інструкції Центральної виборчої комісії (листопад 1920 р.) губернські виборчкоми склалися з завідуючих відділом управління та відділом по роботі на селі на чолі з головою губвиконкому чи губревкому. За аналогічним принципом утворювалися повітові виборчі комісії. Волосні склалися з представника повітової виборчої комісії (голова), представників комнезаму та волвиконкому, сільські – з представника волвиборчкому (голова), комнезаму та сільради. Кожна з перелічених виборчих комісій здійснювала контроль за роботою комісії нижчого рівня²³⁵. У місцевостях, де ради не були сформовані, виборчкоми очолювали представники ревкомів²³⁶.

Порядок формування виборчих комісій було змінено у жовтні 1921 р. постановою ВУЦВК. Відтепер у виборчкомах усіх рівнів встановлювалася обов’язковою участь представників партійних комітетів, а також на рівні губернії, повіту та міст – профбюро, а волості і сіл – комітетів незаможних селян. Губвиборчком очолював член губвиконкому, а комісії нижчих рівнів –

---

²³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 18.

²³⁶ Держархів Київської області. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 1.

представники вищих²³⁷. В наступному році обов'язковим стало членство у виборчих комісіях усіх рівнів представників комітетів незаможних селян²³⁸. Розпочинаючи з виборчої кампанії 1923/1924 рр. у виборчкомках уповноважених від парткомів заміщують представники прокуратури (на губернському рівні) та політосвіти (на губернському та повітовому)²³⁹.

Такий порядок формування виборчих комісій формально не надавав преференцій жодній політичній силі та повністю відповідав ідеї побудови держави «диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства». Адже основний склад виборчкомів формувався за рахунок делегатів від виборних органів влади (виконкомів, обраних з'їздами рад), організацій робітників (профспілок) та незаможного селянства (комнезамів). Проте, зрозуміло, що як і усі інші норми виборчого законодавства, процедура формування виборчкомів у завуальованій формі мала підтримувати диктатуру більшовицької партії. Усі перелічені установи та організації на початку 1920-х рр. вже перебували під повним контролем комуністичної партії, що виключало можливість потрапляння до виборчкомів будь-яких її опонентів.

До компетенції виборчкомів входив увесь спектр питань, пов'язаних з ходом виборчих кампаній. При цьому, якщо комісії вищого рівня займалися координацією виборчого процесу, то сільські та міські виборчкоми займалися його безпосередньою організацією на місцях. Вони складали списки виборців та позбавленців²⁴⁰, брали участь у перевірці низового радянського апарату напередодні виборів²⁴¹, реєстрували кандидатів та

²³⁷Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета «О местных избирательных комиссиях» // ЗУ УСРР. – 1921. – № 22. – С. 738.

²³⁸ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 289.

²³⁹ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр. 1042. – Арк. 2; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 800. – Арк. 13; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 812. – Арк. 26.

²⁴⁰ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 516. – Арк. 6-7.

²⁴¹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1754. – Арк. 31.

головували на виборчих зібраннях²⁴². Саме тому їх формуванню приділялося багато уваги. На відміну від повітових (з 1923 р. – окружних) та губернських виборчкомів їх очільниками призначалися не місцеві функціонери, а уповноважені від комісій вищого рівня²⁴³. Це мало посилити контроль за їх роботою та не допустити вплив на хід виборчої кампанії особистих вподобань керівників низових радянських установ. При призначенні голів сільвиборчкомів рекомендувалося враховувати їх знайомство з місцевим населенням, щоб вони ефективніше могли виявляти осіб, які мають бути позбавлені виборчих прав²⁴⁴.

Відносна лібералізація виборчого процесу, яка була невід’ємною частиною політики «пожвавлення рад», торкнулася і принципу формування виборчих комісій. Відповідні зміни передбачалися циркуляром Центрвиборчкому, виданому в листопаді 1925 р. Уповноваженого від комнезаму у складі сільського виборчкому було замінено делегатом від загальних зборів виборців села. Зміни торкнулися і райвиборчкомів. Відтепер вони мали складатися з уповноваженого окрвиборчкому, представника від сільради районного центру та двох членів, обраних на безпартійній селянській конференції. Встановлювалося також, що до міських та районних виборчкомів мають обов’язково включатися представники національних меншин у разі їх наявності на території виборчого округу²⁴⁵. Таким чином, відбулося послаблення жорсткого централізму, який спостерігався раніше при формуванні виборчих комісій. Проте, вже в наступному році ситуація

²⁴²ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 16; Перевыборы в Харьковский Горсовет // Коммунист. – 1922. – № 248. – 28 октября.

²⁴³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 18; Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета «О местных избирательных комиссиях» // ЗУ УСРР. – 1921. – № 22. – С. 738; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 289.

²⁴⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1034. – Арк. 25.

²⁴⁵ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3085. – Арк. 73.

знову змінюється. Бажання знову посилити контроль за ходом виборчих компаній призвело до виключення зі складу сільських та районних виборчкомів членів, які мали обиратися населенням²⁴⁶.

Загалом, розглядаючи радянське виборче законодавство 1920-х рр., необхідно відзначити, що воно динамічно змінювалося з огляду на політичну та економічну кон'юнктуру в республіці. Особливо наочно це видно на прикладі політики щодо визначення категорій громадян, що підлягали позбавленню виборчих прав.

Зміни в колі осіб, відсторонених від участі в виборах, закріплювалися не в Конституції, а в інструкціях про перевибори рад, що видавалися до кожних виборів ВУЦВК і ЦВК СРСР. Це був зручний і мобільний спосіб внесення змін до кола громадян, уражених в політичних правах. Так, напередодні виборів на V Всеукраїнський з'їзд рад 29 грудня 1920 р. Центральною виборчою комісією список позбавленців було доповнено особами, які «спорочили себе у відношенні до революції та радянської влади». Під цю категорію, не залежно від соціального статусу, підпадали: трудові елементи, які виступали проти радянської влади; петлюрівці та білогвардійці; усілякого роду бандити; самогонщики та дезертири.²⁴⁷ У результаті фактично будь-який критичний вислів міг бути розтлумачений як антирадянський та стати приводом для позбавлення права голосу. Це нововведення давало більшовикам необмежені можливості для усунення будь-яких небажаних для себе осіб на виборах від участі у голосуванні. Місцеві виборчі комісії часто розширювали на цій підставі перелік позбавленців. Так, у травні 1922 р., київський повітовий виборчком постановив позбавити права голосу

---

²⁴⁶Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – № 79. – С. 1396.

²⁴⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 15.

громадян, заарештованих губернською надзвичайною комісією, як куркулів, та узятих в заручники від заможних верств²⁴⁸.

Проголошення нової економічної політики внесло корегування до державної політики у сфері надання населенню виборчих прав. 26 жовтня 1921 р. ВУЦВК видала постанову «Про виборчі права громадян», яка відповідно до офіційного формулювання «надавала роз'яснення ст. 20 і 21 Конституції з урахування умов нової економічної політики». Підтверджувалося, що використання найманої праці, як то у сільському господарстві, чи у кустарному виробництві призводить до позбавлення виборчих прав. До того ж міські кустарі та робітники приватних підприємств могли брати участь у голосуванні лише якщо вони відповідали додатковим умовам. Так, для кустарів встановлювалася вимога обов'язкової здачі частини виробленого товару державі. Робітники ж могли голосувати тільки у разі приналежності до профспілки²⁴⁹. Ця новація була пов'язана із побоюванням більшовиків, що на електоральні вподобання цих виборців можуть вплинути їхні безпосередні роботодавці, які самі належали б до категорії «позбавленців». Наголосимо, що такий підхід яскраво дисонував із положеннями Конституції, яка гарантувала виборче право усім «трудящим» без необхідності дотримання додаткових умов.

На практиці підстав для позбавлення права голосу було значно більше ніж значилося у відповідних нормативно-правових актах. При вирішенні цього питання члени сільських та міських виборчкомів часто проявляли надмірну ініціативу, наслідком чого ставали численні перекручування чинного законодавства. Так, Катеринославський губвиборчком на початку виборчої кампанії 1923/1924 рр. звітував про численні «перегиби» під час складання списків позбавленців у результаті занадто розлогого трактування

---

²⁴⁸Держархів Київської обл. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 3.

²⁴⁹Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «Об избирательных правах граждан» // ЗУ УСРР. – 1921. – № 22. – С. 738.

відповідних постанов ВУЦВК та інструкцій Центрвиборчкому. Як приклад наводилися випадки позбавлення виборчих прав за такими формулюваннями: «шептуни», «за меншовизм», «соглашатель», «підтримка кулаків», «член секти» або «релігійний фанатик». Районні ж виборчі комісії, які мали реагувати на такі випадки у разі надходження скарг від громадян, йшли за повідомленням губвиборчкому шляхом «найменшого спротиву у супереч законності» і у більшості випадків залишали в силі рішення сільських виборчкомів.

Цікаво, що Катеринославський губвиборчком погоджуючись з хибністю такої практики пропонував вирішити проблему шляхом надання права окривконкомам позбавляти виборчих права у випадках не передбачених конституцією у разі відповідного звернення громадян²⁵⁰. Подібні пропозиції виносилися і на загальносоюзному рівні²⁵¹. Не поодинокими були і випадки, коли питання занесення до списків виборців чи навпаки позбавленців громадяни заносилися до списків позбавленців через погані стосунки із особою, відповідальною за їх складання²⁵².

Наймасштабніші зловживання, пов'язані із неправомірним позбавленням виборчих прав припадали на місця компактного проживання національних меншин. Члени місцевих виборчих комісій часто розглядали їх як апріорі ворогів радянської влади та намагалися під різними приводами обмежити їхню участь у виборчому процесі. Так, у 1923 р. серед менонітських поселень Харківської губернії були зафіксовані випадки позбавлення права голосу усіх жителів старших 55 років, а у колонії Безпальцево Барвінківського району Ізюмського округу до позбавленців

²⁵⁰ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1035. – Арк. 16.

²⁵¹Коген С. Об избирательном праве / С. Коген // Власть Советов. – 1925. – № 41. – С. 18.

²⁵²М. К. Кампания по перевыборам в Советы / М. К. // Коммунист. – 1924. – № 209. – 12 сентября; Ландау А. Попандопуловщина на выборах / А. Ландау // Коммунист. – 1924. – № 269. – 23 ноября.

зарахували взагалі усе населення під приводом приналежності до партії лівих есерів. При цьому під час обстеження району головою німецької секції ЦК КП(б)У було встановлено, що колоністи не лише не мають ніякого відношення до означеної політичної сили, а у переважній більшості взагалі про неї не чули²⁵³. Крім того, від позбавлення виборчих прав сильно потерпало населення єврейських містечок. Протягом 1920-х рр. вони демонстрували найвищі показники позбавленців, кількість яких у середньому коливалася в районі 25% від загальної кількості населення²⁵⁴.

Зауважимо, що партійне керівництво розуміло, що подібні зловживання при виявленні позбавленців справляють негативне враження на настрої населення і не сприяють підвищенню авторитету радянської влади. У зв'язку з цим центральні владні структури наголошували на необхідності цілковитого дотримання законності у цьому питанні та час від часу ініціювали різноманітні обстеження направлені на виправлення окреслених «перегибів». Зокрема, починаючи з початку 1920-х рр. невід'ємною частиною виборчих кампаній стали так звані місяці перевірки списків. Вони передбачали щорічне оновлення списків виборців та позбавленців та виправлення помилок, допущених при їх складанні у минулі роки. Проте, можемо констатувати, що ефективність цих заходів була доволі невисокою. Складанням цих списків зазвичай із року в рік займалися одні і ті ж самі особи, які звісно ж не бажали визнавати власноруч допущені помилки. До того ж ця кампанія постійно стартувала із запізненням і для повноцінної перевірки списків часто не вистачало часу.²⁵⁵ Більш ефективним для виявлення зловживань при позбавленні виборчих прав були перевірки, які проводилися співробітниками центральних компартійних чи державних

²⁵³ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757. – Арк. 170.

²⁵⁴Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. V.

²⁵⁵ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 177. – Арк. 9.

установ, проте вони не могли охопити усю територію країни. Відновлення у виборчих правах було також можлива у результаті подання скарг чи клопотань до виборчкомів вищого рівня чи ВУЦВК. Так, під час виборчої кампанії 1926/1927 рр. за даними 33 округів було подано 46 518 від повідних заяв, з яких 13 846 (35%) було задоволено²⁵⁶. Випадки незаконного позбавлення виборчих прав, не зважаючи на всі зусилля більшовицько-радянського керівництва, фіксувалися протягом усіх виборчих кампаній 1920-х рр.²⁵⁷.

Критерії для позбавлення виборчих прав постійно змінювалися відповідно до тактичних завдань більшовиків та внутрішньополітичного курсу розвитку держави. Показовим з цього приводу є застосування трудового цензу. Лібералізація економічної політики в 1924-1925 рр. та проголошення повороту партії «обличчям до села» призвели до суттєвого розширення кола виборців. 10 вересня 1924 р. була ухвалено спільну Постанову ВУЦВК і РНК «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів». Вона надавала право голосу особам, які використовували найману працю для виконання сезонних робіт чи для хатнього обслуговування; торговці, які продавали продукти власного виробництва, якщо вони не були зобов'язані отримувати для цього промислових свідоцтв; члени сільських та міських артілей кустарів. До того ж тепер робітники приватних підприємств могли брати участь у голосуванні незалежно від того чи були вони членами профспілки. Поряд з цим, перелік позбавленців розширювався за рахунок усіх держслужбовців царського та «контрреволюційних» урядів, «злосних дезертирів» та осіб, засланих в адміністративному порядку «як контрреволюційний чи соціально-

²⁵⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 50.

²⁵⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. – 1760. – Арк 3; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2543. – Арк. 12.

небезпечний елемент», на час їхнього заслання²⁵⁸. Хоча ця деталізація і розширювала категорію громадян, які підпали під дію політичного цензу, вона обмежувала можливості для суб'єктивного трактування попередньої норми про антирадянську діяльність, як приводу для позбавлення виборчих прав.

Розширення кола виборців продовжилося в наступному році. 17 листопада 1925 р. з'явився новий виборчий закон, який повністю знімав обмеження для осіб, які використовували найману працю у сільському господарстві за умови, що вони були самі у ньому задіяні; ремісників та кустарів, які мали не більше двох найманих робітників; осіб, що торгували продуктами власного виробництва; служителів релігійних культів, коли зазначена робота була для них не основною²⁵⁹. В результаті кількість позбавленців у масштабах республіки знизилася з 3,7% у виборчій кампанії 1924/1925 рр. до 2,1% у 1925/1926 рр.²⁶⁰.

Проте, вже у наступному році критерії для застосування трудового цензу знову розширюються у результаті зміни ставлення партійного керівництва до приватного сектору економіки та занепокоєння підвищеною активністю заможних верств під час минулої виборчої кампанії 1925/1926 рр. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про підсумки перевиборів рад» (9 липня 1926 р.) вказувалося, що підвищена активність «куркулів та непманів» на попередніх виборах була зумовлена недоліками виборчого закону. Наголошувалося, що занадто розлоге трактування артикулів Конституції про виборчі права громадян, призвело до необґрунтованого надання права голосу

²⁵⁸Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 34. – С. 664-666.

²⁵⁹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок провадження виборів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 97. – С. 1347-1349.

²⁶⁰ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 103, 108.

«нетрудовим елементам». Виходячи з цього, Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало ВУЦВК виправити ці «недоліки» при підготовці нової виборчої інструкції²⁶¹.

Партійна настанова була втілена ВУЦВК 18 грудня 1926 р. у черговій «Інструкції про вибори до рад». Віднині виборчих прав позбавлялися: селяни, які використовували найману працю (під цю категорію не потрапляли лише ті, хто на період жнив наймав не більше 2-х робітників); кустарі, які користувалися послугами більше одного найманого працівника; особи, які здавали в оренду сільськогосподарські машини та інвентар чи займалися перепродажем худоби і сільськогосподарських продуктів; усі служителі релігійних культів. Особливо потрібно наголосити на тому, що до тексту інструкції було додано норму, яка забороняла брати участь у виборах особам, які раніше належали до категорії позбавленців, але тепер в силу різних причин з неї вибули²⁶². Нова виборча інструкція найбільше вплинула на ріст чисельності позбавленців у сільській місцевості, де вона зросла у три рази – з 1,4% до 4,6% від усієї кількості громадян, які досягли виборчого віку²⁶³.

Поряд із позбавленням виборчих прав категорій населення, участь у голосуванні яких для нового режиму була небажаною, забезпечити сприятливий для більшовиків результат виборів мало і нерівномірне представництво різних соціальних груп. Якщо при обранні делегатів на з'їзди рад існувала диспропорція у представленні сільського і міського населення, то на виборах до низових рад преференції надавалися вже конкретно робітникам і червоноармійцям. Зокрема, при обранні депутатів сільських рад їм надавала п'ятикратна перевага у порівнянні з селенами. Якщо на території

²⁶¹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 87. – Арк. 185 зв.

²⁶²Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – №. 79. – С. 1389-1395.

²⁶³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 522. – Арк. 230.

сільського населеного пункту знаходилося підприємство або військова частина, то від неї обирався 1 депутат від 20 чоловік, в той час як інші жителі села обирали членів сільрад по пропорції 1 від 100. Ця норма на республіканському рівні була закріплена у 1923 р.²⁶⁴ і не зазнавала суттєвих змін протягом 1920-х років²⁶⁵. У такий спосіб більшовики планували «покрасити» соціальний склад депутатського корпусу сільрад та розмити його чисто селянський склад представниками свого базового електорату. Проте, ефект від цього рішення був мінімальним, враховуючи невелику кількість робітників та червоноармійців, які брали участь у виборах у сільській місцевості. Преференції для робітників та червоноармійців було скасовано рішенням Політбюро ЦК КП(б)У лише 15 лютого 1929 р.²⁶⁶.

У містах ситуація складалася інакше. При обранні депутатів міськрад робітники та червоноармійці мали трьохкратну перевагу порівняно з іншими міськими жителями – службовцями, безробітними, кустарями тощо. Якщо від перших 1 депутат обирався від 100 чоловік, то для у всіх інших ця норма

---

²⁶⁴Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1923. – № 28. – С. 874.

²⁶⁵Постанова 3-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 46. – С. 865; Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 85. – С. 1096-1097; Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – № 79. – С. 1407.

²⁶⁶ЦДАГО України. – Ф. – Оп. 7. – Спр. 122. – Арк. 192.

була 1 від 300²⁶⁷. Встановлені норми могли коливатися у різних містах в залежності від місцевих умов. Так, у Харкові на виборах до міської ради починаючи з листопада 1921 р. обиралися по 1 одному депутату від 150 членів виробничих профспілок та від 450 службовців²⁶⁸. Такі зміни були обумовлені необхідністю зменшення і так занадто великого розміру депутатського корпусу. Протилежною була ситуація на виборах до Житомирської міськради у жовтні 1923 р. губ виборчкомом було встановлено наступні норми представництва: 1 депутат від 50 членів виробничих профспілок, 1 від 100 червоноармійців та 1 від 150 членів невиробничих профспілок. Ці зміни були зумовлені невеликою кількістю робітників у місті та занадто великим гарнізоном²⁶⁹. Таким чином, модус виборів до міських рад у межах УСРР міг коливатися, проте трьохкратна перевага пролетарів порівняно з іншими категоріями міського населення залишалася незмінною.

Посилити пролетарський склад міських рад мало також обрання частини депутатів не лише виборцями, а й радою профспілок. До рад губернських міст вона направляла по 1 депутату від 2 500 свої членів, а до повітових – по 1 від 500²⁷⁰. Ця практика одночасно з встановлення неоднакових норм представництва для різних категорій міського населення дозволяла забезпечити високий відсоток робітників серед обраних депутатів у більшості губернських та повітових (з 1923 – окружних) центрів, навіть якщо вони не відрізнялися високим рівнем промислового виробництва. У випадках, коли навіть у результаті таких маніпуляцій з нормами виробництва

²⁶⁷Положение Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «О выборах в городские Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» // ЗУ УСРР. – 1921. – Ч. 13. – С. 411.

²⁶⁸Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Спр. 35. – Арк. 1.

²⁶⁹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 39.

²⁷⁰Положение Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «О выборах в городские Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» // ЗУ УСРР. – 1921. – Ч. 13. – С. 412.

ситуація складалася не на користь більшовиків вибори просто не проводилися. З цієї ж причини до 1925 р. не проводилися вибори і до рад у селищах, у більшості з яких, за виключенням регіону Донбасу, кількість робітників зайнятих у промисловому виробництві була незначною, а переважали представники соціальних груп, до яких більшовицьке керівництво ставилося з насторогою.

Ситуація змінюється із проголошенням курсу на «пожвавлення рад». Постановою ВУЦВК «Про міські та селищні ради» від 28 жовтня 1925 р. дещо зменшується диспропорція норм представництва для різних груп міського населення. Якщо раніше непролетарське населення обирало по одному депутату від 300 чоловік, то відтепер ця норма знижувалася до 200. Інтереси робітників у раді по-старому представляв 1 депутат від 100 виборців. Крім того, тепер вже не передбачалося додаткове делегування депутатів від ради профспілок²⁷¹. Єдині норми представництва для усього міського населення було вирішено встановити у лютому 1929 р. Міські ради і селищні ради фабрично-заводського чи рудничного типу мали обиратися за єдиним модусом, який в залежності від їхнього населення варіювався від 1 депутата на 15 виборців (для населених пунктів з населенням до 1000 осіб) до 1 депутата на 150 виборців (для міст з населенням більше 50 тис. виборців)²⁷².

Зміцнити позиції промислового пролетаріату мав також порядок утворення виборчих дільниць. У першій половині 1920-х рр. виробничий принцип був єдиним при організації та проведенні виборів в міські ради. Положення ВУЦВК від 6 липня 1921 р. встановлювало, що виборчими одиницями є підприємства, установи, навчальні заклади, військові частини та спеціальні виборчі пункти, на яких мали голосувати дружини робітників та

²⁷¹ЗУ УСРР. – 1925. – № 86. – С. 1116-1117.

²⁷²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 122. – Арк. 192.

червоноармійців²⁷³. У результаті депутатів обирали лише робітники, службовці державних установ та гарнізон. Фактично виробничий порядок проведення виборів виступав додатковим способом відсторонення від участі у виборах потенційно нелояльних верств міського населення – кустарів, безробітних, осіб вільних професій та інших. Випадки допущення до голосування неорганізованого населення, як, наприклад, утворення спеціальної дільниці для кустарів-одинаків у Вінниці в грудні 1923 р., були виключеннями із загальнопоширеної практики²⁷⁴.

Зміна принципу формування виборчих дільниць відбулася лише із початком політики «пожвавлення рад». Так, в інструкції ЦВК СРСР «Про перевибори рад» від 16.01.1925 р в містах було передбачено проведення виборчих зборів як по виробничим одиницям (для членів профспілок), так і по територіальним одиницям (районам і ділянкам) - для громадян, які не працюють на підприємствах або не організовані в професійні спілки, як-то: кустарі, домогосподарки, візників і т.д.²⁷⁵. Аналогічний порядок проведення виборів по виробничим і територіальним одиницям встановлювався і у Постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про виборчі права громадян і порядок провадження виборів» від 13 листопада 1925 р.²⁷⁶. В подальшому у виборчих інструкціях виробничо-територіальний порядок виборів деталізувати, але його характер залишався незмінним. Наголосимо, що при обранні депутатів сільрад дільниці утворювалися лише за територіальним принципом.

²⁷³Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1921. – Ч. 13. – С. 412.

²⁷⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 41.

²⁷⁵СЗ СРСР. – 1925. – №6. – С. 25.

²⁷⁶Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок провадження виборів» // ЗУ УСРР. – 1925. – №. 97. – С. 1356.

Радянське виборче законодавство першої половини 1920-х рр. передбачало обрання депутатів шляхом голосування за списки кандидатів. Вони могли подаватися легалізованими політичними партіями і групами безпартійних громадян. У першому випадку вони мали затверджуватися партійними комітетами, а у другому – підписані не менш як 25 виборцями тієї виборчої дільниці, де проводяться вибори. У день голосування виборчі збори мали право відводити окремі кандидатури зі списку. Депутатські місця мали розподілятися пропорційно до кількості поданих за списки голосів. Така процедура голосування діяла на виборах як до міських²⁷⁷, так і до сільських рад²⁷⁸.

Таким чином, формально у республіці була запроваджена пропорційна виборча система. Проте, на практиці голосування за виборчі списки кандидатів робило голосування безальтернативним. Висування списків від політичних партій спостерігалось лише на початку 1920-х рр. і не мало масового характеру. Так само, унікальним явищем було і представлення списків від безпартійних громадян. Вимога про необхідність їхнього підкріплення підписами громадян передбачала попередню діяльність певної ініціативної групи. У разі її появи вона зустрічала протидію з боку органів державної влади, аж до обвинувачень в антирадянській діяльності. У результаті випадки висунення альтернативних списків хоча і мали місце²⁷⁹, проте були дуже малопоширеними. В абсолютній більшості випадків на виборах були представлені лише списки від компартії чи комнезамів. Якщо виборчі збори хотіли відвести окремі кандидатури зі списку, вони зустрічали активну протидію зі сторони головуючих на них членів виборчкомів. Вимоги

---

²⁷⁷Положение Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «О выборах в городские Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» // ЗУ УСРР. – 1921. – Ч. 13. – С. 412-413.

²⁷⁸ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 291.

²⁷⁹Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14; Держархів Київської обл. – Ф. Р-111. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 5.

виборців задовольнялися лише у крайніх випадках під загрозою зриву голосування. Такі випадки хоча і мали місце, проте їхня кількість була мінімальною. У більшості за допомогою погроз та тиску на громадян списки проходили у повному складі.

Необхідно наголосити, що процедура обрання депутатів, передбачена постановами ВУЦВК та нормативно-інструктивними документами Центрвиборчкому, на місцях не завжди повністю дотримувалася. Про це свідчать випадки дозволів місцевого керівництва голосувати на виборах до рад окремо за кожного кандидата. Наприклад, таким чином обиралися члени сільрад Київщини у 1921 р.²⁸⁰. Видана у лютому наступного року Київським губвиконкомом виборча інструкція передбачала, що спосіб голосування виборчі збори визначають на власний розсуд²⁸¹. Застосовувалося персональне голосування і на деяких дільницях під час виборів до Київської міськради у листопаді 1922 р.²⁸². Такий відхід від загальнореспубліканської процедури, на нашу думку, був зумовлений бажання місцевого керівництва зробити крок назустріч населенню, яке, у більшості випадків, вкрай негативно ставилося до списків кандидатів. Проте, за умов збереження адміністративного тиску зміна способу голосування на його результат майже не впливала. Аналіз протоколів виборчих зборів показує, що у переважній більшості випадків кількість виставлених кандидатів дорівнювала кількості відведених для виборчої дільниці місць у раді, що фактично позбавляло виборців свободи вибору. За таких умов присутні на зборах громадяни часто демонстрували пасивне ставлення, у результаті чого їхні засідання проходили при меншості голосуючих і більшості тих, хто утримався²⁸³.

²⁸⁰ Держархів Київської обл. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 310. – 63 арк.

²⁸¹ Держархів Київської обл. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 666. – Арк. 4 зв.

²⁸² Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14, 38, 41, 123.

²⁸³ Держархів Київської обл. – Ф. Р-111. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 6, 26, 22, 38, 39, 44

Проте, у будь-якому разі система списків кандидатів виглядала для більшовиків більш надійною для формування лояльного депутатського корпусу і тому у масштабах УСРР превалювала над випадками персонального голосування за кожного кандидати.

Використання таких процедур голосування у поєднанні з адміністративним тиском на виборців забезпечувало прогнозованість майбутнього складу депутатського корпусу рад, проте викликало гостре невдоволення у населення і підривали авторитет інституту виборів. Хибність цієї практики була визнана лише із початком реалізації курсу «пожвавлення рад». Постанова ВУЦВК і РНК «Про виборчі права громадян та порядок переведення виборів» від 10 вересня 1924 р. передбачала, що виборчі збори мають самостійно вирішувати порядок голосування – за списки чи за окремі кандидатури²⁸⁴. В наступному році ця норма була деталізована. Виборчим комісіям та їхнім уповноваженим заборонялося від себе висувати і пропонувати громадянам як окремі кандидатури, так і кандидатські списки²⁸⁵. Фактично, розпочинаючи з виборчої кампанії 1925/1926 рр. вводиться негласна заборона на голосування за списки кандидатів. Проте цей крок був лише тактичним маневром більшовиків, направленим на підвищення активності виборців. Відтепер місцевими функціонерами готуються і обговорюються на зборах радянського активу попередні списки кандидатів²⁸⁶. Хоча вони мали рекомендаційний характер, а голосування за кожну особу у списку проходило окремо, агітаційні зусилля та тиск

²⁸⁴ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 34. – С. 677

²⁸⁵ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок провадження виборів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 97. – С. 1357.

²⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 59. – Арк. 103; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 135.

виборчкомів дозволяв провести більшість з намічених кандидатур. Багато в чому це було можливим завдяки запровадженню відкритого голосування.

Цікаво, що у програмі РСДРП 1903 р. наголошувалося на необхідності запровадження таємних виборів²⁸⁷. Однак після приходу до влади більшовики відмовилися від цієї вимоги, пояснюючи введення відкритого порядку голосування сформованими традиціями на виборах до Рад в 1917 р. В якості додаткових причин введення відкритого порядку в радянській історіографії наводилися також «неграмотність переважної більшості населення країни і відсутність елементарних технічних засобів для організації виборів (паперу, друкарських матеріалів)»²⁸⁸.

До 1924 року на законодавчому рівні порядок голосування визначався на розсуд місцевих або регіональних органів влади. На виборах до міських рад це питання мало вирішуватися виборчими зборами²⁸⁹. Інструкції про вибори до сільських рад це питання взагалі не деталізували²⁹⁰. Відкритий порядок голосування на виборчих зборах був уніфікований Постановою ВУЦВК і РНК від 10 вересня 1924 р.²⁹¹. Практика проведення виборчих кампаній 1920 х рр. показувала, що відкрите голосування в радянській державі використовувалося як додатковий і досить простий і ефективний спосіб

²⁸⁷Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 1 (1898-1917). – М.: Издательство политической литературы, 1983. – С. 62.

²⁸⁸Кукушкин Ю. С., Чистяков О. И. Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. – М.: Политиздат, 1987. – С. 163.

²⁸⁹Положение Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «О выборах в городские Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» // ЗУ УСРР. – 1921. – Ч. 13. – С. 413.

²⁹⁰ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 289.

²⁹¹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 34. – С. 677.

контролю за поведінкою населення на виборах і придушення протестних настроїв, можливість чинити тиск на виборців з метою проведення в ради заздалегідь затверджених кандидатів. Очевидно, що виборці часто, побоюючись негативних наслідків, не наважувалися висловити щирі позиції про кандидата або обговорюваному питанні.

Таким чином, в 1920-ті рр. комуністична партія приділяла багато уваги організації виборчого процесу. Установлена виборча система була покликана забезпечити пробільшовицький склад місцевих рад. З цією метою застосовувався цілий ряд дискримінаційних норм, серед яких найважливішими були нерівномірне представництво у виборних органах різних соціальних груп, позбавлення права голосу частини населення та багаторівневий спосіб формування рад. В результаті процес виборів перетворився на суто механічну процедуру, яка забезпечувала лояльний склад депутатського корпусу.

3.2. Діяльність по мобілізації виборчої активності населення

У перше десятиліття більшовицького правління в Україні вибори до рад були одним із головних засобів легітимації нового режиму. Залучення населення до виборчого процесу робило його, вочевидь, причетним до формування державних органів і фактично означало визнання нової влади. За таких умов явка виборців у день голосування та рівень абсентеїзму були чи не єдиними показниками ставлення пересічних громадян до радянської державності.

У першій половині 1920-х років високий інтерес населення до виборчих кампаній мав місце лише у звітах радянських функціонерів, але, що важливо і насторожуючи, без чисельно-відсоткових показників активності виборців. Відповідні дані по першим виборам 1920-х рр. взагалі неможливо встановити через низький рівень ведення виборчої документації. Звичайно, такий стан

речей багато в чому був викликаний післяреволюційним хаосом. Доповідаючи про хід виборчої кампанії 1923/1924 рр. в Одеській губернії на сесії губвиконкому член виборчкому О. Рекіс зазначав, що у зв'язку з постійною зміною форм звітності порівняти результати виборів з минулим роком неможливо²⁹². Схожої думки дотримувалися і у ВУЦВК. В інформаційно-аналітичному огляді про підсумки виборчих кампаній, підготовленому на початку 1927 р., зазначалося, що до 1923 р. у республіканському масштабі не проводилося майже ніякого обліку результатів виборів до рад²⁹³.

Дійсно, враховуючи той факт, що до березня 1922 р. вибори проходили двічі на рік, єдині централізовані терміни виборів у межах республіки не встановлювалися, якісь узагальнюючі дані про участь населення у виборах не можливо було підрахувати. До того ж, у 1923 р. в УСРР стартувала адміністративно-територіальна реформа, за результатами якої волості та повіти були замінені на райони та округи, кордони яких між собою не збігалися. Це також внесло свою частку у плутанину із підбиттям підсумків виборів. Проте, цілком закономірним може бути і пояснення відсутності даних про явку виборців бажанням державних і компартійних керівних органів приховати факти масового абсентеїзму. Уявлення про реальні масштаби абсентеїзму дозволяють скласти матеріали регіонального рівня. Зокрема, під у виборах до сільрад Київського повіту у травні-червні 1921 р. взяло участь лише 11,6% виборців. При цьому у деяких волостях цей показник падав до 6-7%, і лише у трьох перевищував 20%²⁹⁴. Можна припустити, що подібною була ситуація і в інших місцевостях УСРР.

²⁹²ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 810. – Арк. 130.

²⁹³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2382. – Арк. 40.

²⁹⁴Підраховано автором на основі: Держархів Київської обл. – Ф. Р-102. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк 4-9,12-25.

З кожним роком показник активності виборців зростав, проте на середину 1920-х рр. він все-рівно залишався дуже низьким. Перша узагальнююча інформація про масштаби виборчої активності в УСРР стосується результатів перевиборів сільрад 1923/1924 рр. За даними голови Всеукраїнської центральної виборчої комісії П. Буценко у них взяло участь близько 30% осіб, внесених до списків виборців.²⁹⁵

Проте, навіть ці дані були явно завищеними, що визнавав і сам голова Центрвиборчкому²⁹⁶. У першій половині 1920-х рр. форми звітності про результати виборів не передбачали якогось документального підтвердження показників явки виборців. У зв'язку з цим, відповідна інформація, яка направлялася до центру з місць, була приблизною, а часто – штучно підвищеною. Представник Центральної виборчої комісії на Всеукраїнській нараді губвиборчкомів у червні 1925 р., говорячи про попередню виборчу кампанію, визнавав: «В минулому році ми отримали відомості про число виборців, узяті на око. Доходило до прикрих випадків, що деякі з виборчих комісій ставили цифри учасників виборів, які перевищували загальну цифру усього населення»²⁹⁷. Враховуючи факти побідних підтасовок, можна зробити висновок, що реальна явка виборців була нижчою за заявлену, а на виборах до сільрад населення демонструвало масовий абсентеїзм.

Показники явки на виборчі дільниці були значно вищими у містах. Зокрема, в травні 1923 р. у виборах до Одеської міськради взяло участь 68% виборців²⁹⁸, Київської – 58%²⁹⁹, в листопаді 1923 р. до Житомирської – 66%³⁰⁰, а Катеринославської – аж 86%³⁰¹. Проте, у даному випадку необхідно

²⁹⁵Буценко А. Работа советов на Украине / А. Буценко // Власть Советов. – 1928. – № 4. – С. 3.

²⁹⁶ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 119.

²⁹⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3089. – Арк. 25.

²⁹⁸ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 809. – Арк. 60.

²⁹⁹Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 21.

³⁰⁰ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1755. – Арк. 21.

враховувати, що у першій половині 1920-х рр. депутати міськрад обиралися за виробничим принципом. У результаті неорганізоване у профспілках населення (кустари, ремісники, безробітні, особи «вільних професій» тощо) не мало власних виборчих дільниць і тому взагалі не вносилося до списків виборців. Робітники, які за таких умов склали переважну частину міського електорату, демонстрували на виборах високу дисциплінованість і за рахунок цього забезпечували позитивну для більшовиків статистику. Якщо ж співставити кількість громадян, присутніх на дільницях у день голосування, із реальною кількістю осіб, які відповідно до чинного законодавства мали бути занесені до списків виборців, показники виборчої активності суттєво б відрізнялися від поданих у офіційних звітах цифр. Цікавими з цього приводу є підрахунки інструктора ВУЦВК, який у 1926 р. проводив перевірку роботи Київської міської ради. Взявши за основу чисельність виборців у місті під час кампанії 1925-1926 рр., як найбільш наближену до їх реальної кількості, він порівняв її з даними явки у минулі роки. Отримані результати значно відрізнялися від поданих в офіційній статистиці. Виявилось, що насправді участь у виборах 1923/1924 рр. взяло лише 24,6 % виборців проти офіційних заявлених 64,5%, а в 1924/1925 – 36,3 % проти 46,9%³⁰².

Низька явка виборців у значній мірі була викликана об'єктивними причинами, пов'язаними з недосконалою організацією процесу обрання депутатів. Зокрема, виборче законодавство першої половини 1920-х рр. передбачало, що територія сільради належить до однієї виборчої дільниці. За таких умов виникала проблема відсутності приміщень, які б могли вмістити усіх виборців, кількість яких у великих селах могла досягати кількох тисяч. До того ж, вибори у першій половині 1920-х рр., зазвичай, відбувалися наприкінці осені – початку зими і таким чином припадали на холодну пору року. У результаті значна частина виборців не бажала мерзнути на вулиці чи

---

³⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1035. – Арк. 37.

³⁰² Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 685. – Арк. 3-4.

навпаки сидіти у переповнених задушливих приміщеннях у день голосування і залишалася вдома³⁰³.

Необхідно враховувати і той факт, що до однієї сільради могло належати одразу декілька населених пунктів. У такому випадку, виборцями для участі у голосуванні треба було долати відносно великі відстані, що за умов поганої погоди, бездоріжжя, відсутності громадського транспорту, а, інколи, навіть і теплого взуття³⁰⁴, було проблематично чи взагалі неможливо. Погодні умови здійснювали значний вплив навіть на явку делегатів на окружні з'їзди рад, учасники яких вже до цього проходили три етапи виборів (спочатку вибори до сільради, потім на рай'їзд і окрз'їзд), що свідчило про їхню високу дисциплінованість та вмотивованість. Так, з цієї причини в січні 1924 р. на Балтський окружний з'їзд прибуло лише 179 з 250 його учасників, а на Миколаївський – 200 з 250³⁰⁵.

Негативно впливав на активність населення і занадто розтягнутий у часі порядок денний роботи виборчих зборів. Відповідно до тогочасної практики обрання депутатів відбувалося лише після виголошення представниками органів влади кількох звітів про виконану роботу. Часто також робилися і різні доповіді пропагандистського характеру. Так, у вересні 1923 р. Донецький губерньський виконавчий комітет визначив такий порядок денний виборів сільрад: звіт районного виконавчого комітету, звіт голови сільради, питання допомоги повітряному флоту і лише після цього самі вибори³⁰⁶. Обтяжені тривалими доповідями виборчі зібрання викликали у населення роздратування і втому. У результаті багато виборців, не дочекавшись голосування, залишали виборчі дільниці. Коментуючи цю ситуацію на нараді з питань підсумків виборчої кампанії у січні 1925 р. представник Київського

³⁰³ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2419. – Арк. 13 зв.

³⁰⁴Дубів В. Вибори й чоботи / В. Дубів // Селянська правда. – 1924. – № 129. – 10-11 грудня.

³⁰⁵ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 808. – Арк. 20.

³⁰⁶ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 96.

губвиборчкому Білоус зазначав, що «коли ми надсилаємо на райони доповідачів, вони зазвичай починають говорити 3-4 години про Францію, Англію. Селяни від подібної мови втомлюються і починають розходитися. Так, один товариш говорив 2-3 години. Зібрався сход близько 2000, а залишилося 150»³⁰⁷. У травні 1925 р. Центрвиборчком УСРР однією з основних причин низької явки називав саме громіздкий порядок денний роботи виборчих зборів³⁰⁸.

Невисока активність виборців була також пов'язана з поглядами населення на свою участь у суспільному житті, які ще багато в чому, особливо у сільській місцевості, базувалися на пережитках патріархального укладу. Зокрема, на вибори сільрад часто приходив лише голова домогосподарства, який відповідно до традицій організації громадського життя у сільському середовищі, представляв інтереси усієї родини. З цього приводу у грудні 1923 р. Харківський губвиборчком нарікав, що за умов, коли на вибори з'являється лише один представник від двору, хоча у ньому зазвичай проживає як мінімум три особи, неможливо домогтися хоча б 50% явки виборців³⁰⁹.

Схожі корені мала і проблема жіночого абсентеїзму. Тогочасне населення вважало обов'язком жінок ведення хатнього господарства, але аж ніяк не участь у суспільному житті. До того ж, жінки мали значно нижчий рівень писемності та досвіду участі у громадських справах³¹⁰. Із цього випливало переважно негативне ставлення чоловічої частини населення до участі жіноцтва у виборах. Центральною виборчою комісією регулярно

³⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1755. – Арк. 20.

³⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1756. – Арк. 252.

³⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1030. – Арк. 23.

³¹⁰ Лях С. Селянин як політики / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 167.

фіксувалися випадки заборони чоловіками своїм дружинам та дочкам йти на виборчі збори. Інколи у таких випадках доходило навіть до фізичного насильства над жінками³¹¹. Така позиція чоловіків часто співпадала і з самим баченням жінок свого місця у суспільному житті. Під час виборів 1923/1924 рр. у Житомирській окрузі жінки заявляли «нема чого заходити до сільради»³¹². За підрахунками О. Розовик участь жіноцтва у виборчих кампаніях першої половини 1920-х рр. коливалася в залежності від регіону України у межах 10-25%³¹³.

Абсентеїзм населення пояснюється також і використанням жорсткого тиску на виборців. У традиційних звітах, які подавалися різними регіонами про вибори, дуже рідко можна зустріти згадки про застосування адміністративного ресурсу. Місцеві органи намагалися представити хід виборів у сприятливому для себе вигляді. Тому вони зазвичай звітували про успішний перебіг виборчих кампаній і повсемісну підтримку запропонованих більшовиками кандидатур. Проте, така інформація не відповідала реальному стану речей. Голови виборчкомів, які головували на виборчих зборах, часто наполягали на висуненні і обранні невідомих чи неавторитетних кандидатур, чим викликали як пасивний, так і відкритий протест населення. Поширеність такої практики та її негативний вплив на явку виборців було офіційно визнано лише із початком політики «пожвалення рад»³¹⁴.

Таким чином, інертне ставлення населення до виборів можна пояснити як недоліками організаційно-технічного забезпечення виборчих кампаній;

³¹¹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1761. – Арк. 257

³¹²ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 58

³¹³Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) / Олеся Розовик. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – С. 52-53.

³¹⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1756. – Арк. 252; Сидоров А. К. пленуму Херсонського окрпарткома / А. К. Сидоров // Херсонський комунар. – 1925. – № 37. – 15 лютого.

патріархальними традиціями українського суспільства, так і цілком усвідомленим протестом проти запровадженої моделі виборів та системи організації влади.

У перші роки після приходу до влади в Україні, низька активність виборців не викликала у більшовиків суттєвих нарікань. Хоча час від часу у пресі та розпорядженнях місцевих органів влади наголошувалося про необхідність боротьби з абсентеїзмом під час виборів, проте реальних заходів з цією метою не вживалося³¹⁵. В умовах, коли ще зберігалася активність «антирадянських партій» – меншовиків, есерів та укапістів, ще остаточно не згас повстанський рух, низька явка виборців полегшувала формування лояльного депутатського корпусу рад.

Проте, згодом абсентеїзм значної частини населення перестав задовольняти більшовиків. Участь у голосуванні лише третини виборців, ставила під сумнів легітимність нового режиму і свідчила про фактичний відрив органів влади від основної маси населення. Така ситуація викликала занепокоєння у більшовицького керівництва, яке посилювалося у зв'язку з проявами інших кризових явищ в СРСР наприкінці 1920-х рр. (боротьба за владу між різними угрупованнями усередині комуністичної партії, поглиблення «кризи збуту», прогресуюче зростання безробіття та чергове загострення стосунків із західними країнами у зв'язку з «нотою Керзона»)³¹⁶. На цьому фоні також відбувалося «підвищення політичної активності та свідомості соціально ворожих і напівворожих верств у місті і особливо на селі» про що зазначалося у резолюції XIII з'їзду РКП(б) (23-31 травня 1925 р.).³¹⁷

³¹⁵Передвиборна кампанія // Вісти ВУЦВК. – 1922. – № 221. – 3 жовтня.

³¹⁶Гонтар О.В. Інститут «позбавленців» в Україні / О.В. Гонтар // Південноукраїнський правничий літопис. – 2008. – №4. – С. 228.

³¹⁷Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – С. 210.

Вихід з цієї ситуації більшовики бачили у проголошенні курсу на «пожвавлення рад». Він мав розпочати новий етап у взаємовідносинах населення з органами влади та забезпечити формування навколо рад на місцях широкого прорадянського безпартійного активу, який би став опорою комуністичної партії. Досягти цієї мети планувалося шляхом залучення якомога більшої кількості населення до участі у роботі державних органів. У зв'язку з цим поставало першочергове завдання подолання абсентеїзму та підвищення виборчої активності. Конкретна програма дій у цьому напрямку була окреслена жовтневим 1924 р. пленумом ЦК РКП(б). Вона передбачала збільшення кількості безпартійних на всіх щаблях органів влади, відмову під час виборів від адміністративного тиску та «протаскування» кандидатів³¹⁸.

Із проголошенням курсу на «пожвавлення рад» більшовики поклали великі сподівання на виборчу кампанію 1924/1925 рр., розраховуючи, що вона продемонструє значне підвищення активності виборців. Ці надії підкріплювалися також і виданням ВУЦВК постанови «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів» (10 вересня 1924 р.)³¹⁹. Пом'якшення виборчого законодавства, зокрема, зменшення підстав для позбавлення виборчих прав, мало показати лібералізацію політичного режиму і в такий спосіб підвищити зацікавленість в участі у голосуванні економічно зміцнілих у добу непу груп населення (наприклад, середняків у селі). Передбачалися також зміни у технічно-організаційному облаштуванні виборів. Вирішити проблему нехватки просторих приміщень для голосування мав дозвіл на утворення кількох виборчих дільниць на території однієї сільради. До того ж вводилася карткова система, яка передбачала вручення

---

³¹⁸Ронин С. Переход к политике оживления советов (1924-1925 гг.) / С. Ронин // Советское государство. – 1936. – №5. – С. 96.

³¹⁹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 34. – С. 664-666.

виборцям спеціальних карток-запрошень на вибори.³²⁰ У такий спосіб планувалося сформувати у населення усвідомлення необхідності брати участь у голосуванні.

Проте, результати виборів 1924/1925 рр. для компартійного керівництва виявилися невтішними. Так, голова Всеукраїнської центральної виборчої комісії А. Буценко на січневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. зазначав, що у виборчій кампанії 1924/1925 рр. за даними 7 губерній у середньому взяло участь лише 35% населення³²¹. При цьому у деяких регіонах відвідуваність виборчих зборів була ще нижчою. Наприклад, меншою за 35 % явка була у 18 із 23 районів Київського округу, 7 із 10 – Черкаського, 12 із 14 – Уманського, 4 із 9 – Бердичівського тощо. Високу виборчу активність показали лише округи, де було запроваджено систему карткових запрошень. В них вона в середньому коливалася у районі 60%³²². Губернські виборчі комісії та Центрвиборчком пояснювали ці результати появою персональної відповідальності у населення з'явитися на вибори після вручення виборчих карток³²³.

Якщо у сільрадах виборча активність хоча і була низькою, проте продемонструвала певне зростання (у середньому на 5-10 %) ³²⁴, то у деяких містах її показники, навпаки, впали. Це було пов'язано із залученням до виборів, після видання нового виборчого закону, неорганізованого населення. Наприклад, кількість осіб, допущених до голосування у Києві, зросла майже у два рази – з 93 тис. у 1923 р. до 181 тис. у 1924 р., проте одночасно суттєво впала їхня явка з 64,5 % до 49,5 %³²⁵. Новоявлені виборці

³²⁰Там само. – С. 675-676.

³²¹ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 155. – С. 119.

³²²ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1755. – Арк. 32;

³²³ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1758. – Арк. 19.

³²⁴Петровский Г. К итогам выборов в сельсоветы и райисполкомы / Г. Петровський // Комуніст. – 1924. – № 297. – 30 грудня.

³²⁵Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 685. – Арк. 4.

своєю активністю значно поступалися робітникам. Наприклад, явка неорганізованого населення на виборах до Бердичівської міськради у квітні 1925 р. становила 23,3 % при середній по місті 51,3 %³²⁶. Їхній абсентеїзм був викликаний переважно тими ж причинами, що і в сільській місцевості. Дільниці для цієї групи утворювалися за територіальним принципом, проте їхня кількість була недостатньою. Нижчою ніж в робітничому середовищі була також явка жінок. Проте, основною причиною низької участі неорганізованого населення у виборах було нав'язування при голосуванні кандидатів, які походили не з їх середовища – робітників та комуністів, а також загальна атмосфера відчуття себе громадянами другого сорту.

Загалом, незадовільні для більшовиків показники явки на виборах мали кілька причин. Новий виборчий закон хоча і був ліберальнішим за попередній, проте не знівелював прогалини у виборчому процесі, які породжували найбільше неприйняття у населення, в першу чергу, систему голосування за списки кандидатів. До того ж, зіграв свою роль і брак часу. Зокрема, Центрвиборчком не встиг виготовити достатню кількість виборчих карток-запрошень, щоб задовольнити потреби усіх губерній.

Проте, одна із основних причин таких результатів виборів полягала у відсутності змін у поведінці місцевих партійних функціонерів, які займалися безпосередньою організацією виборів. З цього приводу на Нараді з питань результатів часткових виборів 1925 р. один із представників окрвиборчкомів Войченко наголошував, що «Питання не у технічній стороні справи, а у політичній. Ми не могли у такі стислі терміни провести глибоку політичну роботу на місцях. Треба було надсилати на місця відповідальних робітників хоча б місяці на 3, щоб вони зробили перелом серед наших сільпрацівників. Ви же знаєте як вони ставляться до села».³²⁷

³²⁶ Держархів Київської обл. – Ф. Р-111. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 2, 4.

³²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1758. – Арк. 17.

Фактично заклики вищого партійного керівництва про зміну ставлення до маси безпартійного населення на виборах мали декларативний характер. На місцях обрання депутатів продовжувало у більшості випадків супроводжуватися тиском на виборців. Кандидати підбиралися без урахування настроїв населення, а головуючі на зборах демонстрували зневажливе ставлення до виборців. Про це, зокрема, свідчить скарга виборців міста Кобеляки Полтавського округу із оскарженням результатів виборів на одній із дільниць. Головуючий на виборчих зборах секретар райкому спочатку наполягав на обранні одразу усього списку запропонованих ним кандидатів, відмовлявся приймати до розгляду альтернативні списки та забороняв голосувати окремо за кожну з поданих громадянами кандидатур, хоча персональне голосування вже було дозволено новим виборчим законом. Усіх виступаючих з його критикою він звинувачував у антирадянській діяльності і ображав «петлюрівцями», «розумниками», «п'яницями» та «барахлом». Врешті-решт він погодився на персональне голосування, але при цьому самочинно знімав негідні йому кандидатури, а своїх кандидатів навпаки ставив кілька разів на переголосування. Коли вже стемніло і робити підрахунок стало неможливо, він після чергового підняття рук оголосив своїх кандидатів обраними і закрити збори³²⁸. Райвиборчком, який розглядав цю скаргу звинуватив її ініціаторів у фальсифікації фактів і постановив її відхилити³²⁹. За таких умов не можна було розраховувати, на якісь позитивні зміни у ставленні населення до виборчого процесу.

Проте, цього разу результати виборів 1924/1925 р. категорично не влаштували компартійно-радянське керівництво. У загальносоюзному масштабі вони були визнані провальними. Наголосимо, що якщо в УСРР активність виборців порівняно з минулим роком дещо зросла, то у сусідній РСФРР ситуація була протилежною. Якщо у минулому році із загальної

³²⁸ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1783. – Арк. 25-27.

³²⁹Там само. – Арк. 31.

кількості громадян, допущених до голосування, на дільниці у сільській місцевості з'явилося 37,2%, то цього разу лише 28,9%, що свідчило про значне зростання абсентеїзму³³⁰. З цього приводу майбутній нарком землеробства СРСР Я. Яковлев писав, що вибори 1924 р. «... проходили в умовах зростаючої селянської активності... У той же час на виборах до рад ця активність не проявилася. Загальне зниження кількості селян, у порівнянні з 1923 роком, показувало, що активність заганяється до середини, шукає форм неявних та скритих, ...що може виникнути небезпека того, що селянин почне шукати способи покращення свого становища не через ради»³³¹. Таким чином, у середовищі вищого партійного керівництва виникло побоювання, що якщо не вдасться очолити процес зростання політичної активності населення та направити його у русло радянського будівництва, ситуація може вийти з під партійного контролю і призвести до непередбачуваних наслідків.

Виходячи з таких міркувань, результати виборів були визнані незадовільними і на союзному рівні було вирішено вжити екстрених заходів для подолання абсентеїзму виборців. 29 грудня 1924 р. Президія ЦВК СРСР постановила відмінити результати виборів і провести перевибори там, де проголосувало менше 35% виборців або були скарги на незаконні дії виборчих комісій.³³² Наслідуючи рішення центру, січневий пленум КП(б)У

---

³³⁰Гурвич С. Выборная кампания в деревне 1924-1925 г. / С. Гурвич // Власть Советов. – 1925. – № 11. – С. 10.

³³¹Яковлев Я. Практические вопросы работы советов / Я. Яковлев. – М.-Ленинград: Госиздат, 1925. – С. 115-116.

³³²Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 235.

постановив провести перевибори в тих районах, де явка була менше 30%³³³. Загалом по УСРР були анульовані результати голосування у 1200 сільрадах (близько 12% від їх загальної кількості)³³⁴. Повторні вибори відбулися наприкінці лютого – початку березня 1925 р. Парти́йне керівництво наголошувало, що голосування може проходити не тільки за списками, але й шляхом висування безпартійних кандидатів на самих зборах. Від місцевих функціонерів вимагалось відмовитись від випадків протизаконного усунення від участі у виборах селян, які критикували дії влади. Такі вказівки, зокрема, містилися в інструктивному листі ЦК ВКП(б) «Про чергові завдання партії в справі посилення і поліпшення діяльності рад» датованому лютим 1925 р.³³⁵. Крім того, перевибори супроводжувалися посиленою агітаційною роботою партійних органів, утворенням додаткових виборчих дільниць та запровадженням системи карткових запрошень³³⁶.

Такі заходи призвели до значного зростання активності виборців. Зокрема, у 363 сільрадах Київської губернії, де проводилося повторне голосування, явка зросла з 21% до 58%, у 121 Катеринославській – з 19,8% до 35,9%, у 446 Харківській – з 23,9% до 46%, у 91 Волинській – з 21,6% до 49,8%³³⁷. У цілому у межах республіки показник відвідуваності виборчих дільниць зріс до 46,6%³³⁸.

Досвід повторних виборів партійно-радянські органи використали при підготовці виборчої кампанії 1925/1926 р. 17 листопада 1925 р. з'явився

³³³Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 330.

³³⁴ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1760. – Арк. 4

³³⁵Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – С. 101.

³³⁶Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 782. – Арк. 125.

³³⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1756. – Арк. 239.

³³⁸ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 104.

новий виборчий закон. Відповідно до нього знову розширювалося коло осіб, які мали право голосу³³⁹. У результаті кількість позбавленців у масштабах республіки знизилася з 3,7% у виборчій кампанії 1924/1925 рр. до 2,1% у 1925/1926 рр.³⁴⁰. Відбулися зміни і у порядку проведення виборів. Виборчі збори мали самостійно вирішувати спосіб голосування – окремо за кожну кандидатуру чи за цілі списки. Крім того виборчим комісіям та їхнім уповноваженим заборонялося від себе висувати і пропонувати громадянам кандидатури на виборах³⁴¹.

Продовжувалося також технічне вдосконалення виборчого процесу. Зокрема, систематично проводилася робота по збільшенню кількості виборчих дільниць. Так, у Старобільському окрузі порівняно з минулим роком їхня кількість зросла з 179 до 387, Павлоградському – з 180 до 689, Первомайському – 339 до 720³⁴².

Демократизація багатьох виборчих процедур, відмова від прямого впливу членів виборчих комісій на хід виборів, повсемісне запровадження карткової системи призвели до значного зросту активності виборців. Вперше за роки існування радянської влади на вибори прийшло більше половини громадян – 54%³⁴³.

Загалом вибори 1925/1926 рр. пройшли в атмосфері підвищеної активності середняків та заможного селянства при послабленні позицій КНС та дезорганізації місцевих партійних осередків. Оцінивши результати виборів

³³⁹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – № 79. – С. 1347-1349.

³⁴⁰ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 103.

³⁴¹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – № 79. – С. 1357.

³⁴²ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 522. – Арк. 82.

³⁴³ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 104.

у цілому успішно, партійне керівництво в той же час відчуло певне занепокоєння. Так, під час обговорення перебігу виборчого процесу на засіданні Політбюро (12 січня 1926 р.) секретар ЦК В. Затонський наголошував, що вибори проходять успішно лише з причини недостатньої організованості ворожих до партії сил³⁴⁴. Для того, щоб попередити появу такої «ворожої до партії сили», при підготовці до наступних виборів було прийнято рішення про повернення практики масового позбавлення прав. На законодавчому рівні це вилилося у виданні 18 грудня 1926 р. чергової «Інструкції про вибори до рад».

Нове тлумачення конституційних норм про осіб, позбавлених права голосу, призвело до зростання кількості позбавленців з 2,1% у 1925/1926 рр. до 6,8% у 1926/1927 рр.³⁴⁵. Звичайно, що цей крок викликав невдоволення серед населення. За повідомленням Вінницького окружного партії новий виборчий закон викликав наступні розмови: «Сьогодні ти хороший, а завтра на тебе донесли про твоє минуле і ти вже нікуди підходиш», «Знову відкрили сторінку минулого, з нас зробили пересувних манекенів»³⁴⁶. На настрої селян негативно вплинуло і зарахування до позбавленців економічно зміцнілих у попередні роки господарів, які, відповідно до нової інструкції, підпадали до категорії нетрудових елементів і вперше не могли скористатися правом голосу.

³⁴⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 87. – Арк. 53.

³⁴⁵Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. Республіки у 1928-1929 р. – Харків: Центр. стат. управа, 1929. – С. XI.

³⁴⁶Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 144.

Зміна політики у сфері надання виборчих прав негативно вплинула на настрої сільського населення. На виборах 1926/1927 рр., у порівнянні з попередніми, явка виборців у сільській місцевості впала на 2,1% і становила 51,9%. У містах, навпаки, вона проводжувала зростати і складала 58%³⁴⁷. Приріст показників можна пояснити тим, що збільшення чисельності позбавленців торкнулося міського населення у меншій мірі (якщо у селі їхня кількість зросла у три рази з 1,4% до 4,6%, то у містах менше ніж у два рази – з 4,8% до 8,3%)³⁴⁸.

Загалом же вибори 1926/1927 рр. з точки зору більшовицької партії пройшли цілком задовільно. Вони показали, що більша частина населення, беручи участь у виборах, вважала це виконанням свого персонального обов'язку. Отже, новий оберт обмеження виборчих прав не призвів до суттєвого зростання абсентеїзму. Відзначимо, що за умов посилення в УСРР боротьби з проявами інакомислення та форсованим наступом на економічно зміцнілих у роки непу громадян, участь у голосуванні ставала своєрідним підтвердженням лояльності виборців існуючому режиму. Це, у свою чергу, сприяло підвищенню активності населення у день голосування.

Посилення жорсткого контролю за ходом наступної виборчої кампанії супроводжувалося посиленням та вдосконаленням заходів пропагандистського характеру. Порівняно з минулими роками збільшилась кількість статей агітаційного змісту у пресі. Зокрема, за період передвиборчої кампанії (жовтень – грудень 1928 р.) лише 9% (11 з 122) номерів газети «Комуніст» та 13% (4 з 29) газети «Радянське село», які були найбільші за накладом в УСРР, не мали статей на відповідну тематику. Під час виборів (січень-лютий 1929 р.) цей відсоток впав до нуля. У газетах публікувалися звіти органів влади місцевого та центрального рівня, результати перевірки

³⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2543. – Арк. 14.

³⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 532. – Арк. 230.

низового радянського апарату³⁴⁹. Час від часу виходили статті, в яких критикувалася робота місцевих функціонерів, викривалися випадки зловживання ними службовим становищем та поганим ставленням до населення³⁵⁰. Такий виклад матеріалу мав переконати читачів, що вони мають вплив на роботу державних установ, та зацікавити їх взяти участь у всіх стадіях виборчого процесу. Мотивували до цього також і газетні сюжети, у яких замальовувалися приклади підвищеної активності виборців у різних куточках УСРР.

Поряд з більш активним використанням ресурсів преси, виборча кампанія 1928/1929 рр. позначилася появою нових методів агітації. Серед них чільне місце відводилося поширенням під час передвиборчої підготовки перекличок-змагань, які активно рекламувалися у пресі. Виборчкоми та цілі міськради боролися між собою за краще організаційно-технічне забезпечення виборів³⁵¹, а сільради – за найвищу явку виборців³⁵². Міські підприємства, установи та навчальні заклади кидали один одному виклик на кращу допомогу селу у проведенні виборів. Для перемоги у такому змаганні необхідно було направити найбільше активістів у певний населений пункт та

---

³⁴⁹Ділова критика й ділові пропозиції // Комуніст. – 1929. – № 9. – 11 січня; Під вогнем робітничої критики // Комуніст. – 1929. – № 19. – 24 січня; Робітничка критика // Комуніст. – 1929. – № 20. – 25 січня.

³⁵⁰Робив по «закону», але не для бідноти // Радянське село. – 1928. – № 421. – 23 грудня.

³⁵¹У Харкові Червонозаводський райвиборчком прийняв виклик Московського Червонопреснянського райвиборчкому // Комуніст. – 1928. – № 6. – 8 січня; Переклик між Харковом і Баку // Комуніст. – 1928. – № 296. – 21 грудня.

³⁵²Перевидборний культурний похід на села // Комуніст. – 1929. – № 12. – 15 січня.

забезпечити у ньому найвищу явку у день голосування³⁵³. З цією метою на промислових підприємствах набуло поширення утворення спеціальних фондів, за рахунок яких направлялися бригади на село. При цьому формувалися вони за рахунок самих працівників підприємств. Зокрема, в Артемівському окрузі було зібрано 15 тисяч карбованців шляхом відрахування дводенної заробітної платні 30 тисяч робітників³⁵⁴. Працівники Єнакіївського заводу ім. Рикова виділяли по 2 години свого робочого часу для організації поїздки бригади активістів на село³⁵⁵. Підтримуючи та поширюючи такі ініціативи більшовики не лише підігрівали інтерес населення до виборів, але й отримували велику кількість агітаторів та допоміжного персоналу у день виборів, послуги яких були безкоштовними. Усього під час виборів 1928/1929 рр. у сільську місцевість було направлено 15 тисяч партійців та активістів у складі робітничих бригад³⁵⁶.

Ще одним нововведенням останньої виборчої кампанії 1920-х рр. стало активне залучення до агітації дітей та молоді. У містах головна роль у цьому відводилася піонерським організаціям. Вони закликали батьків до участі в голосуванні, організовували на підприємствах спеціальні кутки, де розміщувалися матеріали на передвиборчу тематику, розклеювали плакати і гасла на вулицях, працювали в одноденних дитсадках, у яких жінки могли

³⁵³Пролетарський переклик поширюється // Комуніст. – 1928. – № 298. – 23 грудня; Бурян О. Соціалістичні змагання / О. Бурян // Комуніст. – 1929. – № 302. – 30 грудня; Змагання між Києвом і Одесою набуло широкої популярності // Комуніст. – 1929. – № 11. – 13 січня.

³⁵⁴Перевиборчий переклик охоплює найширші маси трудящих // Комуніст. – 1928. – № 301. – 29 грудня.

³⁵⁵Переклик між заводами за краще проведення перевиборів рад // Комуніст. – 1928. – № 295. – 20 грудня.

³⁵⁶ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3011. – Арк. 30.

залишити свої малих дітей і піти на дільниці³⁵⁷. У селах, де кількість піонерів була меншою, ці завдання виконували звичайні школярі. Доходило навіть до того, що вчителі доручали своїм учням переписувати списки кандидатів та обговорювати їх з батьками³⁵⁸. Масового поширення набули як у місті, так і в селі, маніфестації школярів у день виборів, під час яких вони закликали перехожих прийти на дільниці³⁵⁹.

Позитивний ефект на зростання активності електорату мало також і покращення організаційно-технічного облаштування виборчого процесу. Зокрема, продовжувала зростати кількість дільниць. Так, якщо у 1927 р. на одну сільраду в середньому припадало 3 виборчі дільниці, то в 1929 р. – вже 4³⁶⁰. Для підвищення явки жінок масового поширення набула організація дитячих ясел у день голосування. У великих селах проводилося цілеспрямоване зведення виборців на дільниці³⁶¹.

Новим явищем стало проведення під час виборів різноманітних заходів культурно-розважального характеру. Велику роль у цьому почав відігравати кінематограф. Всеукраїнське кінофотоуправління підготувало 80 кінофільмів революційного змісту та спеціальні кіногасла³⁶². Вони демонструвалися як на агітаційних зборах, так і на виборчих після завершення голосування³⁶³. Для пересічних громадян це була чи не єдина можливість побачити наживо витвори кіномистецтва, що додатково

³⁵⁷Уманський А. Піонери вимагають / А. Уманський // Комуніст. – 1929. – № 24. – 30 січня; Парецький І. Слово мають піонери / І. Парецький // Комуніст. – 1929. – № 39. – 16 лютого;

³⁵⁸ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3011. – Арк. 44-.

³⁵⁹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1111. – Арк. 9.

³⁶⁰ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3011. – Арк. 30.

³⁶¹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3011. – Арк. 54.

³⁶²Перевибори рад наближаються // Комуніст. – 1928. – № 283. – 6 грудня.

³⁶³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1111. – Арк. 11; Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 24.

стимулювало їх виконати свій «громадянський обов'язок» і прийти на дільниці. Художнім обслуговуванням виборів займалися також театральні заклади. Зокрема, у столиці УСРР під час вистав показувалися спеціальні інтермедії агітаційного змісту. Театри Харкова, Києва, Дніпропетровська та Одеси утворили естрадні групи, які мали виступати на зборах виборців³⁶⁴.

Загалом, більшовики вживали активних заходів, щоб вихолостити з виборів політичну складову та перетворити їх на своєрідне свято, що мало значно полегшити контроль за процесом волевиявлення громадян. З цією метою преса дуже позитивно відгукувалася на ініціативи проголошення дня голосування вихідним та закликала до їх поширення³⁶⁵. Кореспонденти закликали прикрашати дільниці прапорами та плакатами, бо вибори – «це велике політичне свято»³⁶⁶. Вибори поступово перетворювалися на якесь театралізоване дійство. Дуже часто вони супроводжувалися маніфестаціями та карнавалами з музикою³⁶⁷. У селах фіксувалися випадки, коли селяни йшли на дільниці колонами з тракторами³⁶⁸, а у містах – коли робітники відправлялися голосувати централізовано цілими цехами з оркестрами та прапорами³⁶⁹.

³⁶⁴Художнє обслуговування виборів // Комуніст. – 1929. – № 6. – 8 січня.

³⁶⁵День виборів – святковий день // Комуніст. – 1928. – № 289. – 13 грудня;
Що говорить робітничий актив? // Комуніст. – 1928. – № 291. – 12 грудня;
Бурян О. Соціалістичні змагання / О. Бурян // Комуніст. – 1929. – № 302. – 30 грудня.

³⁶⁶Доб'ємося на перевиборах участі всіх виборців // Радянське село. – 1928. – № 42. – 21 грудня.

³⁶⁷Маркова С. Місцеві вибори в УСРР у 1927, 1929 рр.:порівняльний аналіз / С. Маркова // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Іст. науки. – 2011. – Вип. 4. – С. 379.

³⁶⁸ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1111. – Арк. 9-10.

³⁶⁹Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 841. – Арк. 70.

У сукупності усі вищеперераховані фактори забезпечили помітне зростання явки виборців. У виборах 1929 р. взяло участь 64,6% населення, при цьому вперше відсоток участі жінок та чоловіків досяг майже одного рівня³⁷⁰. Останні вибори 1920-х рр. засвідчили суттєві успіхи у подоланні абсентеїзму виборців. Вони показали, що, апробовані у минулі роки методи, дозволяють забезпечити високу активність населення на виборах при жорсткому контролі за самим процесом обрання депутатів.

Таким чином, можна зробити висновок, що ставлення більшовиків до абсентеїзму протягом 1920-х рр. зазнало кардинальних змін. Якщо спочатку невисока активність населення на виборах їх цілком влаштовувала, то згодом підвищення явки виборців було визнано одним із головних завдань виборчих кампаній. З цією метою удосконалювалося технічно-організаційне забезпечення виборчого процесу, посилювалася агітаційна робота, а в певний період відбулася навіть часткова лібералізація виборчого законодавства. В результаті, у другій половині 1920-х рр. відбувається суттєве зростання кількості залучених у виборчий процес громадян, при збереженні їхнього мінімального впливу на формування депутатського корпусу рад.

3.3. Боротьба з протестними настроями під час виборчих кампаній

Виборчі кампанії, крім безпосередньо обрання депутатів рад, передбачали також і низку інших заходів, спрямованих на формування в суспільстві образу «народного» характеру більшовицької влади. Це були різноманітні звіти органів влади про виконану роботу, доповіді про основні напрямки державної політики, кампанії по перевірці низового радянського апарату, ухвалення «наказів» новообраним депутатам тощо. Порядок денний усіх цих заходів заздалегідь розроблявся партійним керівництвом, а самі

---

³⁷⁰ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2893. – Арк. 41.

засходи проходили під щільним контролем радянських функціонерів. Проте вони усі передбачали певний діалог з населенням. Це давало можливість виборцям надавати власну оцінку установленого суспільного ладу та державної економічної політики, яка дуже часто мала не позитивний для компартії характер.

Найбільше критики звучало під час звітної частини виборчої кампанії. Починаючи з революційних років різноманітні доповіді органів влади виступали важливим засобом передвиборчої агітації. Акцентуючи увагу виборців на досягненнях радянської влади, більшовики намагалися довести населенню ефективність своєї внутрішньої і зовнішньої політики.

У першій половині 1920-х років доповіді органів влади включалися до порядку денного виборчих зборів. На такий порядок їх роботи, зокрема, націлювала Президія ВУЦВК, яка рекомендувала на сільських зборах виборців ставити звіти голови сільради, районного виконавчого комітету, а в особливо великих селах – і окружного. Крім того рекомендувалося робити доповіді представників громадських, судових, культурно-просвітніх організацій³⁷¹. На кожному вищому рівні виборних органів радянської влади підвищувався і ранг доповідачів. Так, на районних з'їздах рад обов'язковими були звіти окружних виконавчих комітетів, а на окружних – уряду³⁷². При цьому перелік відповідальних працівників, переважно членів РНК та ВУЦВК, які мали звітувати про урядову політику, затверджувався безпосередньо рішенням ЦК КП(б)У³⁷³, що свідчить про велику увагу вищого партійного керівництва до цього питання. Поширеним явищем було також і

³⁷¹ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 2.

³⁷²ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 2; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 96; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 36.

³⁷³ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 28. – Арк. 123; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 53. – Арк. 92-93; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 105. – Арк. 21.

виголошення доповідей політпросвітницького характеру про внутрішнє та міжнародне становище радянських республік, які інколи ставилися навіть і на сільському рівні³⁷⁴. Метою таких виступів, за словами голови Центрвиборчкому А. Буценко, було показати населенню щоденну політичну роботу радянського уряду та складні умови, в яких йому доводиться працювати³⁷⁵. Про велике пропагандистське значення, яке відводилося подібним доповідям, свідчить той факт, що вони попередньо розроблялися центральними партійними органами³⁷⁶, а допускалися до їх виголошення лише найбільш відповідальні компартійно-радянські працівники³⁷⁷.

Починаючи з виборчої кампанії 1925/1926 рр. з метою розвантаження порядку денного роботи виборчих зборів звітні доповіді починають проводитися окремо. Відчитні кампанії тривали близько місяця безпосередньо перед днем голосування. Окремо робилися доповіді низових рад (сільських і міських), районних і окружних виконавчих комітетів. З метою охопити якомога більшу кількість населення вони проводилися по виборчих дільницях, в результаті на один населений пункт могло припадати відразу декілька звітів. Так, під час звітної кампанії 1925 р. за даними 19 округів на 10 сіл в середньому припадало 18 звітів сільрад, 8 – районних виконкомів і 1 – окружного³⁷⁸. З кожним роком рівень охоплення населення звітними доповідями постійно зростав. Зокрема, в наступній виборчій кампанії 1926/1927 рр. кількість усіх відчитів зросла приблизно на 20%³⁷⁹.

Відвідуваність звітних зборів у середньому була на 20% менше явки на самі вибори, хоча з кожним роком вона збільшувалася. Якщо в 1926 р в

³⁷⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 3.

³⁷⁵Буценко А. Сільради мають дати відчит своїм виборцям / А. Буценко // Селянська правда. – 1924. – № 104. – 12 жовтня.

³⁷⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1031. – Арк. 9.

³⁷⁷Держархів Київської обл. – Ф. 3-102. – Оп. 1. – Спр. 710. – Арк. 150.

³⁷⁸ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2222. – 17.

³⁷⁹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 13.

сільській місцевості на них у середньому були присутніми 30,5% виборців, то в 1928 р. – вже 42,3%³⁸⁰. У містах цей показник був дещо вищим і постійно коливався в районі 50%³⁸¹.

Виборчі комісії у своїх звітах відзначали високу активність громадян, які прийшли на звітні збори. В середньому на одну доповідь припадало до 20 питань і виступів з місць. Так, в 1926 р в Маріуполі в дискусіях при обговоренні звіту міськради взяло участь 1374 людини (5,7% від загальної кількості присутніх на звітних зборах), в Полтаві – 803 (7,2%)³⁸², в Одесі в 1927 р. – 850 (5,7%)³⁸³. Загалом активну участь в обговоренні брало до 10% учасників подібних зборів. Необхідно зауважити, що виступи на них часто мали більш критичний характер ніж у день голосування. Це було пов'язано з тим, що на звітні збори допускалися усі громадяни, в той час як позбавленці у разі відвідування ними виборчих дільниць у день голосування підлягали притягненню до кримінальної відповідальності³⁸⁴.

Місцеві виборчі комісії були зобов'язані регулярно звітувати про політичний настрій на усіх етапах виборчих кампаній. Обов'язковим було надання інформації про вороже налаштовані до більшовиків групи громадян, ступінь активності позбавленців та «антирадянських елементів». Крім того, фіксувалася тематика усіх критичних виступів на звітних, передвиборчих та виборчих зібраннях. Подібні схеми інформаційно-політичної звітності встановлювалися для місцевих виборчкомів протягом усіх 1920-х рр.³⁸⁵.

³⁸⁰ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3018. – Арк. 34.

³⁸¹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2543. – Арк. 36.

³⁸²ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 4. – Спр. 1111. – Арк. 84-89.

³⁸³Держархів Одеської обл. – Ф. Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 15

³⁸⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1034. – Арк. 25; Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 515. – Арк. 12.

³⁸⁵ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1757. – Арк. 155; Держархів Харківської області. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 101. – Арк. 1; Схема №1 інформаційно-політичної зводки Райвиборчкомів «Про попередні підсумки

Значна частина виступів громадян під час виборчих кампаній мала яскраво виражений протестний характер. Традиційно найбільшій критиці більшовицька влада піддавалася у сільській місцевості. В першу чергу, це було пов'язано із загальним невдоволенням державною економічною політикою, направленою на викачування ресурсів із села. Звіти виборчих комісій свідчать, що найчастіше у процесі виборів піднімалися питання «ножиць цін», зменшення сільськогосподарських податків, впорядкування землеустрою³⁸⁶. Активній критиці також піддавалося нерівномірне розподілення податкового тягара між різними верствами селянства. На цьому ґрунті поширеними були виступи, в яких засуджувалася надмірна підтримка державою бідноти, надання їй податкових пільг і заступництво комітетам незаможних селян. Це виливалося в питання «хто дав більше користі країні – бідняк або середняк»³⁸⁷ і висловлюваннях, що «радвлада піклується тільки про голодранців»³⁸⁸.

Темою, яка постійно порушувалася під час виборчих кампаній, була і невідповідність становища селян і робітників. В Україні, де сільське населення значно перевищувало міське, надання істотних преференцій пролетаріату викликало серед селян справедливе обурення. Багато критичних виступів стосувалося незадовільного забезпечення побутових потреб села у порівнянні з містом. В першу чергу, це стосувалося кращого забезпечення міського населення товарами повсякденного попиту, більшою доступністю медичної допомоги та шкільної освіти у містах.³⁸⁹ Часто на звітних зборах

підготовчої роботи до перевиборів та складання списків виборців і позбавленців» // Бюлетень Запорізької округової виборчої комісії. – 1928. – №2. – С. 26-27.

³⁸⁶ Держархів Херсонської області. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 30.

³⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3018. – Арк. 35.

³⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 20.

³⁸⁹ Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 50, 54; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3011. – Арк. 22.

лунали вимоги «знизити зарплату, збільшити робочий день робітникам і службовцям», «звернути всю увагу радвлади на село», «однаково з робочими обкласти податками».³⁹⁰

Заклики до зрівняння в економічному становищі з робітниками були поширеними і у середовищі міського непролетарського населення. Так, у листопаді 1923 р. у Вінниці під час обговорення «наказу» депутатам на виборчих зборах кустарів-одинаків пропонувалося включити до нього пункт про захист інтересів кустарів і ремісників, зрівняння їх у правах з членами профспілок і зменшення податкового тягару. При цьому цікаво, що запропонований проект «наказу» був складений у дусі цілковитої підтримки КП(б)У. Проте, незважаючи на усі запевнення у лояльності до правлячої партії, він за наполяганням виборчому був провалений.³⁹¹ Аналогічні за змістом виступи серед інших категорій неробітничого міського населення фіксувалися і під час наступних виборчих кампаній.³⁹²

В цілому у містах більшість критичних виступів була пов'язана з недоліками чинної влади у вирішенні житлової проблеми, забезпеченні продуктами харчування і взагалі слабкою ефективністю місцевих органів влади у вирішенні запитів міщан. Наприклад, в 1928 р. на звітних зборах в Дніпропетровську один робітник заявив: «Нам потрібен хліб, а не будинок культури. Чи їдять Главковерхи такий хліб, як робочі, з ячменю і кукурудзи. Зараз робочий їсть, як худоба»³⁹³. Також об'єктом критики робітників були економічні заходи радянської влади, які зачіпали їх інтереси. Зокрема, це стосувалося кампанії режиму економії, яка проводилася без попередньої

³⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 20.

³⁹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 41.

³⁹² Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 1163. – Арк. 35.

³⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 111. – Арк. 20.

раціоналізації виробництва й призводила до підвищення планових норм і зниження тарифних розцінок³⁹⁴.

У порівнянні з економічними і побутовими, вимоги політичного характеру під час виборчих кампаній звучали значно рідше. Найчастіше їх висловлювали представники заможного селянства, позбавленці, а наприкінці 1920-х років і колишні комуністи, виключені з лав партії, чи представники опозиційних течій в КП(б)У.

Значна частина протестних виступів була викликана політикою позбавлення виборчих прав окремих груп населення. Їхня кількість значно посилилися під час виборчих кампаній 1926/1927 і 1928/1929 рр., коли відбулося стрімке збільшення кількості позбавленців. Постійне розширення підстав для ураження в політичних правах викликало особливе невдоволення у міцних середняків, адже успішність у веденні власних господарств була фактично приводом для позбавлення права голосу. Фіксувалися навіть випадки, коли під погрозами фізичної розправи, сільвиборчкоми підтримували клопотання про поновлення у виборчих правах осіб, яких вони спочатку самі зарахували до позбавленців³⁹⁵.

Поширеними були вимоги зрівняння у політичних правах селянства і робітників, їх пропорційного представництва в державних органах. У найбільш радикальній формі вони знаходили вираження в заявах про необхідність перетворення держави з «робітничо-селянської» в «селянсько-робітничу» шляхом наділення законодавчими функціями безпартійних селянських конференцій, ухваленні селянської конституції³⁹⁶.

³⁹⁴Мовчан О. В. Держава і робітничий клас / О. В. Мовчан // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.): [колект. монографія] / [Кульчицький С.В. та ін.; редкол.: Смолій В.А. та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – 2013. – С.44.

³⁹⁵Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 22.

³⁹⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 20.

Незважаючи на всі зусилля більшовиків, доволі часто піддавалася критиці і активно пропагована партією теза про «радянську демократію». Місцями учасники дискусій на звітних та виборчих зборах відзначали безальтернативність виборчого процесу і засилля партійців в усіх державних установах. Під час виборчої кампанії 1925/1926 рр. в Сумському окрузі були поширеними виступи, в яких наголошувалося, що центральний апарат, в якому переважають комуністи, робить «не те що хочуть ради, а те що хоче партія»³⁹⁷. В Конотопі один службовець заявив, що «вибори проводяться тільки для вигляду, бо на всі відповідальні посади вже призначені комуністи. Розмови про демократію – одні гарні слова, а на ділі в СРСР ще гірше, ніж в буржуазних державах»³⁹⁸. В Херсонському окрузі під час виборів 1928/1929 рр. фіксувалися випадки відмови громадян приймати «накази» депутатам, що пояснювалося даремністю подібних вказівок, адже сільрадами все рівно керують вищі органи³⁹⁹. Селяни Білоцерківського округу під час виборів констатували, що «нема в нас народної влади»⁴⁰⁰.

Кількість критичних виступів зростає в кінці 1920-х років. Згорання нової економічної політики, проголошення курсу на індустріалізацію, боротьба з будь-якими проявами інакомислення знаходили своє відображення у настроях населення.

Посилення уваги до розвитку промисловості розцінювалося селянством, як відмова держави вирішувати нагальні проблеми сільського населення: «Будують за 300 млрд Дніпрогес і 19-ти поверхові будинки в Харкові, а у нас нічого немає, хоч беруть все». Невдоволення новим економічним курсом подекуди проявлялося і в середовищі пролетаріату, що було пов'язано з відсутністю суттєвого прогресу в поліпшенні побутових умов життя при

³⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2419. – Арк. 15 зв.

³⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 1111. – Арк. 21.

³⁹⁹ Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 48.

⁴⁰⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3018. – Арк. 35.

одночасному виділенні значних коштів на будівництво нових підприємств. Так, при обговоренні доповіді міськради в Дніпропетровську на заводі ім. Держинського один робітник заявив, що «треба спочатку дати хорошу квартиру, одяг і ситну їжу, а потім говорити з приводу індустріалізації»⁴⁰¹.

У деяких випадках критика доходила навіть до підтримки «правого ухилу» в партії, з представниками якого асоціювалося продовження нової економічної політики. Так, в одному з сіл Яблуновського району Прилуцького округу в 1928 р. селяни виступили із заявою, що «будемо мати можливість жити і господарювати тоді, коли успіх здобуде правий ухил»⁴⁰². З цього приводу наголосимо, що особливістю виборчих кампаній кінця 1920-х рр., стало долучення до критики державної політики противників офіційного курсу у самій комуністичній партії. Виступи подібних «опозиціонерів» фіксуються на всій території УСРР, але найчастіше вони мали місце у великих містах. Відзначимо, що вони не мали централізованого характеру і здебільшого були власною ініціативою осіб, які були нещодавно виключені з партії, чи, залишаючись її членами, були не згодні з політикою керівництва. У зв'язку з цим направленість їхньої критики могла кардинально відрізнятись. Одні критикували партію за згортання нової економічної політики та ратували за її продовження, зрівняння у правах усіх соціальних груп, які заробляють на життя власною працею⁴⁰³. Одночасно інші, навпаки, наголошували на засиллі непманів, звинувачували керівництво у відмові від ідеалів пролетарської революції⁴⁰⁴. З середовища осіб, виключених з комуністичної партії, часто лунали звинувачення в репресіях

⁴⁰¹ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 4. – Д. 1111. – Арк. 20.

⁴⁰²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3011. – Арк. 36.

⁴⁰³Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 841. – Арк. 52.

⁴⁰⁴Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 1163. – Арк. 37.

проти справжніх революціонерів, надмірній бюрократизації партійних структур⁴⁰⁵.

Політична активність населення під час виборчих кампаній не обмежувалася лише словесною критикою більшовицької політики. Більш наочними прикладами відмови у підтримці установленого політичного ладу були свідомо неявка громадян на вибори, як форма висловлення громадського протесту, відмова голосувати за кандидатів, висунутих партійними осередками чи підконтрольними їм організаціями, та втручання у виборчий процес шляхом висування власних кандидатур.

Відмова брати участь у виборах пояснювалася формулюваннями на кшталт «зайва річ балакати про перевибори, бо виберуть кого самі хочуть»⁴⁰⁶, «партійці складають списки з комуністів, нехай вони їх і обирають»⁴⁰⁷. Поширеними були і випадки цілеспрямованої агітації виборців до неявки виборців на дільниці у день голосування. Зазвичай вона походила від заможних селян, позбавленців та священнослужителів⁴⁰⁸. Так, випадки агітації духівництвом своїх вірян до неучасті у виборах фіксувалися протягом усіх виборчих кампаній 1920-х рр.⁴⁰⁹. Найпомітнішими подібні заклики були у національних районах. В першу чергу, це стосувалося німецьких, польських та єврейських колоній, населення яких відрізнялося високою релігійністю, а священнослужителі великим авторитетом у громаді. Вірянам, які збиралися йти на дільниці, погрожували виключити з громади⁴¹⁰, на день голосування часто призначалися заходи релігійного характеру⁴¹¹, а у

⁴⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1111. – Арк. 20.

⁴⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2 – Спр. 3086. – Арк. 23.

⁴⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2601. – Арк. 9.

⁴⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3086. – Арк. 23 зв.

⁴⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 13.

⁴¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2334. – Арк. 78.

⁴¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 73.

проповідях виборчий процес зображувався як «диявольське навадження» чи «справа антихриста»⁴¹².

Подібними до сільських умов були причини низької явки на дільниці неорганізованого населення у містах. На цьому фоні кращу дисциплінованість демонстрували робітники. Виборчі дільниці, розташовані на підприємствах чи в приміщеннях виробничих профспілок, давали найвищі показники явки виборців у республіці та найменший відсоток провалених кандидатур, виставлених осередками компартії.

Проте, ця тенденція набула масового характеру не одразу. Під час виборів початку 1920-х рр. непоодинокими були випадки інертної поведінки пролетарів у день голосування. Зокрема, інформвідділ ВУНК у листопаді 1921 р. повідомляв, що у Харківській губернії робітники проявляють пасивне ставлення до виборів, які у більшості випадків проходили при меншості голосуючих і більшості тих, хто утримався⁴¹³. Як приклад можна навести результати виборів серед працівників Харківського паровозобудівного заводу. Обраними до міськради були лише комуністи, проте за їхній список проголосувало лише 30 чоловік з 1600 присутніх. Усі інші учасники виборчих зборів утрималися⁴¹⁴. Загалом, серед робітників найпоширенішою формою протесту під час виборчих кампаній 1920-х рр. були випадки пасивного ставлення до своєї участі у голосуванні⁴¹⁵. Так, за повідомленням Інформвідділу ЦК КП(б)У на виборах до Одеської міськради в лютому 1927 р. робітники цукрового заводу відповіли на заплановані скорочення низькою явкою (64% проти 80-100% на інших підприємствах)⁴¹⁶.

Поширеними протягом 1920-х рр. були і випадки відмови підтримувати на виборах кандидатів, запропонованих виборчкомаами. Зазвичай, вони

⁴¹²Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 34.

⁴¹³ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 643. – Арк. 85.

⁴¹⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 643. – Арк. 83.

⁴¹⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 125. – Арк. 23.

⁴¹⁶ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2601. – Арк. 8.

пояснювалися небажанням виборців обирати депутатами осіб, які не користувалися у їх середовищі авторитетом чи були їм взагалі незнайомими. Підготовлюючи списки кандидатів, місцеві функціонери керувалися директивами з центру і прагнули забезпечити у радах необхідний відсоток комуністів, незаможників, робітників, наймитів, жінок тощо. При цьому вподобання місцевого населення майже не враховувалися. Така практика викликала справедливе обурення виборців, особливо у сільській місцевості. Селяни оцінювали пропоновані їм кандидатури, в першу чергу, в залежності від їхньої працелюбності і успіхів у веденні господарства. Тому, ні представники бідноти, які не могли похвалитися своїм господарством, ні молоді, які ще ні чого не досягли у житті, не користувалися авторитетом.

Так само реагували виборці реагували і на пропозицію голосувати за невідомих їм партійних працівників. У 1920-ті рр. поширеною була практика, коли кандидатами у депутати, у разі відсутності місцевих партосередків, висувалися комуністи та комсомольці з інших сіл чи міст. Вони не були знайомі з реаліями місцевого життя, що впливало на їхню ефективність вирішення проблем громади, а часто вони взагалі не приступали до виконання депутатських обов'язків. Навіть незаможники, які були опорою більшовиків, нерідко виступали проти таких «чужинців»⁴¹⁷.

Подібною була ситуація і в містах у середовищі неорганізованого населення – кустарів-одинаків, безробітних, осіб вільних професій тощо. У їхньому середовищі відсоток членів КП(б)У був незначним. У зв'язку з цим пропозиція голосувати за комуністів часто розглядалася як нав'язування чужих кандидатур чи навіть як своєрідний податок⁴¹⁸. Таку ж реакцію викликало і висування кандидатами у депутати робітників⁴¹⁹.

⁴¹⁷ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 54.

⁴¹⁸ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2601. – Арк. 8; Держархів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 1163. – Арк. 37.

⁴¹⁹Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 4. – Спр. 841. – Арк. 50.

Відмови голосувати за намічені партосередками чи профспілками списки у робітничому середовищі були одиничними, а якщо і траплялися, то переважно стосувалися кандидатур маловідомих партійних функціонерів⁴²⁰, чи пояснювалися небажанням обирати комуністів, які через свою завантаженість роботою не зможуть ефективно представляти інтереси виборців⁴²¹.

Наголосимо, що випадки небажання підтримувати на виборах комуністів, саме через їхню приналежність до партії, не мали масового характеру. На відміну від революційних років, коли гасло «ради без комуністів» було надзвичайно поширеним, в 1920-ті рр. ситуація змінилася. Подібні заклики хоча і траплялися, проте були одиничними, і зазвичай лунали від осіб, які вже і так зазнали утисків від компартії. Цю ситуацію можна пояснити, як страхом виборців зазнати переслідувань зі сторони більшовицьких органів, традиційною лояльністю значної частини населення до влади, якою б вона не була, так і в значній мірі результативністю агітаційних зусиль компартії.

Найбільш активну роль у негласному протистоянні з більшовиками під час виборчих кампаній відігравали заможні верстви села. У звітах партійних органів та виборчкомів про хід виборів постійно фіксувалася підвищена активність «куркуля». Особливо вона посилилася із проголошення політики «пожвавлення рад» та частковою демократизацією виборчого процесу. На фоні загального піднесення виборчої активності населення зросла і зацікавленість у виборах заможних селян. Навколо них об'єднувалися під час виборів усі негативно налаштовані до більшовиків громадяни. Також саме з їх ініціативи у більшості випадків висувалися альтернативні списки кандидатів у депутати рад.

---

⁴²⁰ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 42.

⁴²¹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2334. – Арк. 99.

Основною формою передвиборчої підготовчої роботи заможних селян була дозволена навіть радянським законодавством публічна агітація. Позбавлені доступу до засобів масової інформації, вони головний акцент робили на особистому спілкуванні з виборцями. З цією метою у їхніх хатах організовувалися передвиборчі збори, здійснювалися обходи односельчан.⁴²² Заможні селяни регулярно виступали з критикою державної політики по відношенню до села на різноманітних сільських зборах. Селяни відзначали їхнє красномовство та переконливість аргументації⁴²³. Передвиборча агітація переважно ґрунтувалася на тезі про єдність і рівність усього сільського населення та бажання більшовиків його штучно поділити і «посварити», захисті загальноселянських інтересів⁴²⁴. На їхній стороні також часто виступали священнослужителі та члени правління релігійних громад⁴²⁵.

Разом з тим, заможні селяни вдавалися і до прямого підкупу своїх односельчан, в першу чергу незаможників. З цією метою практикувалася роздача безповоротних позичок. Наприклад, під час виборів 1928/1929 рр. у Тульчинському і Луганському округах були помічені випадки роздачі біднякам посівного матеріалу та реманенту⁴²⁶. Активно застосовувалася практика організації різного роду пригощань своїх односельців⁴²⁷. Порушення, що фіксувалися під час виборчих кампаній з боку груп

⁴²²ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2825. – Арк. 56; Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 758. – Арк. 62 зв.

⁴²³Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПУ / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – С. 96-97.

⁴²⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2825. – Арк. 57;

⁴²⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2221. – Арк. 105; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 176. – Арк. 4; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2 – Спр. 3086. – Арк. 25.

⁴²⁶ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2825. – Арк. 56.

⁴²⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1760. – Арк. 14; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 165.

заможного селянства, проявлялися також у поширенні різного роду не завжди обґрунтованих чуток, дискредитації суперників, зривами передвиборчих зборів, організованими радянськими функціонерами⁴²⁸.

Проте основним засобом їх впливу на односельців виступав власний авторитет, як успішних господарів. Спираючись на нього, заможні групи селянства часто привертали на свій бік найчисельніший прошарок селянства – середняків. До того ж їхні вимоги переважно збігалися. Нерідко на виборчих зборах на їх підтримку з подібної мотивації виступали і незаможники⁴²⁹.

Враховуючи факт позбавлення значної кількості заможних селян виборчих прав, а також розуміння, що у разі виставлення на виборах власних кандидатур, вони, вірніше за все, зустрінуть жорстку протидію зі сторони виборчкомів, партійних та радянських установ, заможні селяни вдавалися до різного роду хитрощів. Часто вони виступали на виборах не особисто, а негласно підтримували кандидатури своїх прибічників серед середняків та незаможників⁴³⁰. Популярною тактикою було висування на виборчих зборах комбінованих списків кандидатів у депутати, до яких поряд із заможними селянами вносилися члени КНС та комуністи⁴³¹. У такий спосіб планувалося уникнути обвинувачень у антирадянській діяльності та підвищити шанси на перемогу на виборах.

Проте, розглядаючи масштаби виступів антирадянського характеру під час виборчих кампаній, до яких виборчкомами та партійними органами зазвичай відносилися випадки зриву виборів, категоричної відмови голосувати за весь список запропонованих кандидатів чи висування

---

⁴²⁸Лазуренко В. Форми проявів громадянської активності українського фермерства в роки розквіту НЕПу / В. Лазуренко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 33.

⁴²⁹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Оп. 2825. – Арк. 59.

⁴³⁰ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2222. – Арк. 39.

⁴³¹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 522. – Арк. 4-5.

населенням альтернативних кандидатур, необхідно наголосити, що вони не мали масового характеру. Хоча подібні явища постійно реєстрували по всій території УСРР їхня загальна кількість була незначною. Так, під час виборів 1923/1924 рр. подібні виступи були зафіксовані лише 27 сільрадах з 927, тобто лише у 2,9% випадків⁴³².

Найбільш радикальними формами спротиву під час виборів, але і одночасно найменш поширеними були напади та вбивства прорадянських активістів. Так, якщо в першому півріччі 1928 р. ДПУ було зафіксовано 119 таких випадків, то у другому півріччі – 302, при цьому 292 з них припадали на жовтень-грудень, тобто на час старту виборчої кампанії⁴³³. Найчастіше нападам піддавалися представники виборчкомів та найбільш активні члени КНС. Наголосимо, що цей сплеск насильницьких акцій був зумовлений не лише початком виборчої кампанії. Скоріше це свідчило про піднесення загального рівня невдоволення владою більшовиків, на фоні згортання непу та початку колективізації.

Незважаючи на поширеність різноманітних виступів протестного характеру під час виборчих кампаній, їх вплив на результати голосування був незначним. Наочним підтвердженням цього є соціальний і партійний склад місцевих рад, у яких тотальну перевагу мали лояльно налаштовані до більшовиків депутати. В значній мірі така ситуація була зумовлена самою моделлю організації виборчого процесу, яка передбачала створення штучних перепон для противників радянської влади і, навпаки, надання преференцій її прибічникам.

Та у будь-якому разі жодні законодавчі акти не могли автоматично забезпечити перемогу необхідних більшовикам кандидатів на виборах. У зв'язку з цим вони постійно вдавалися до додаткових заходів впливу на результати голосування. В першу чергу, це стосувалося недопущення

---

⁴³²ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1035. – Арк. 27.

⁴³³ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – 3011. – Арк. 34.

формування організованих груп протестно налаштованих громадян, які могли б стати центром антирадянської агітації. З цього приводу, цікавою є настанова Катеринославського губвиконкому місцевим виборчкочкам у розісланому на початку виборчої кампанії 1924/1925 рр. циркулярі під грифом «Цілком таємно». У документі зазначалося про недоцільність збільшення необхідної кількості підписів для реєстрації списків кандидатів на вибори вище існуючої норми у 25 підписів. Адже у такому разі це могло стати стимулом для роботи по організації навколо списку значної групи населення, що було б вкрай небажаним⁴³⁴. Схожою за своєю суттю була і «Інструкція про районні і окружні з'їзди», затверджена Політбюро ЦУ КП(б)У 26 лютого 1926 р. У ній наголошувалося на необхідності протидії формуванню фракцій безпартійних депутатів. У випадку настійливого бажання безпартійних організуватися, комуністи теж мали брати участь у цьому процесі, роз'яснюючи, що якщо фракція утворюється не на основі партії, то до неї можуть вступати усі бажаючі⁴³⁵. Таким чином, планувалося не допустити її перетворення на закрите зібрання, критично налаштоване до КП(б)У.

На протидію утворенню напередодні виборів різного роду опозиційних груп виборців була направлена і агресивна передвиборча агітація більшовиків. Вибори постійно проходили під гаслами «Ради для незаможників», «Жодного місця куркулям» тощо⁴³⁶. У відозві Чернігівського губвиконкому робітників та селян закликали: «дуже обережно треба ставитися до перевиборів у сільради та РВК, бо сільські куркулі та інші

⁴³⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1748. – Арк. 40.

⁴³⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 105. – Арк. 53.

⁴³⁶Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПУ / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – С. 102.

вороги Радянської ладі та сільської бідноти всіма засобами намагаються взяти верх над біднотою»⁴³⁷.

Особливо посилилася подібна пропаганда під час виборів 1928/1929 рр. Рубрики у газетах, присвячені виборам, виходили під гаслами, направленими на розпалювання «класової ворожнечі», на кшталт, «Огонь по глитаям та спекулянтам»⁴³⁸, «Міцніше вдарити по класовому ворогові»⁴³⁹, «Куркулям, поліцаям, церковникам – на вибори зась!»⁴⁴⁰, «Куркуль у сільраді – це злодій у хаті»⁴⁴¹ тощо. Чимало статей, висвітлювали передвиборчі «хитрощі» «куркулів», «непманів», «церковників» та інших порогів радянської влади, запевняли читачів у їхньому бажанні «пролізти» до органів влади та наживатися за рахунок селян та робітників⁴⁴². У зв'язку з цим виборців закликали проводити боротьбу з їхньою агітацією, не допускати їх на звітні та виборчі збори та, головне, прийти на дільниці і своєю активністю не допустити реваншу «контрреволюційних сил»⁴⁴³. Таким чином, у пресі, листівках та прокламаціях, виступах ораторів штучно розпалювалася ворожнеча між окремими прошарками міста і села.

У випадку, якщо ж попередити появу осередків антикомуністичної агітації не вдавалося, тоді більшовики вживали заходів для їх нейтралізації. Громадяни, які були ініціаторами критики існуючого ладу, автоматично

⁴³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1043. – Арк. 6

⁴³⁸ Комуніст. – 1928. – № 273. – 24 листопада.

⁴³⁹ Комуніст. – 1929. – № 11. – 13 січня.

⁴⁴⁰ Радянське село. – 1928. – № 400. – 25 жовтня.

⁴⁴¹ Радянське село. – 1928. – № 403. – 7 листопада.

⁴⁴² Передвиборчі хитрощі непманські // Комуніст. – 1928. – № 291. – 15 грудня; І.П. Тактика куркульства / І.П. // Комуніст. – 1929. – № 11. – 11 січня; Під покровом церковщини // Комуніст. – 1929. – № 23. – 29 січня.

⁴⁴³ Доб'ємося на перевиборах участі всіх виборців // Радянське село. – 1928. – № 42. – 21 грудня; Перевибори рад – арена класової боротьби // Лобогрійка. – 1928. – № 9. – 30 грудня.

оголошувалися куркулями чи контрреволюціонерами, а їхні прибічники «підкуркульниками». Починалося їх цькування у пресі, вони опинялися у центрі уваги репресивно-каральних органів і часто під різними приводами позбавлялися виборчих прав.

Безпосередньо самі вибори проходили під головуванням виборчкомів. У разі небажання виборців голосувати за намічені кандидатури на них чинився тиск, здійснювалося залякування найактивніших протестуючих. Особливо поширеною така практика була в першій половині 1920-х рр. Цей факт вимушено було визнати і вище партійне керівництво із проголошенням політики «пожвавлення рад». Зокрема, у резолюції січневого 1925 р. пленуму ЦК КП(б)У «Про політику на селі» констатовалося, що у середовищі місцевих партійних органів та комнезамів у значній мірі збереглися настрої періоду громадянської війни, що відображалось у порушеннях законодавства при позбавленні виборчих прав, командуванні селянством, нав'язуванні кандидатур, невідомих виборцям. Така практика була визнана шкідливою і неприпустимою в подальшому⁴⁴⁴.

Зміна партійного курсу у ставленні до виборів призвела до вироблення нових методів керування виборчим процесом. Партійне керівництво наполегливо наголошувало на неприпустимості прямого тиску на виборців у день голосування, і націлювало на правильний підбір кандидатур, які б не викликали різкого несприйняття виборцями, та формування сприятливої для їх обрання громадської думки. У закритому листі Бердичівського окружкому КП(б)У до партосередків від 3 грудня 1925 р зазначалося, що при обговоренні кандидатур необхідно дотримуватися максимальної чутливості, обережності і такту⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 329.

⁴⁴⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2143. – Арк. 2.

Проте, таке загравання з виборцями, «сумнівна демократична весна», як влучно охарактеризував виборчі кампанії 1924/1925 та 1925/1926 рр. О. Гонтар⁴⁴⁶, швидко завершилася. Курс на згортання непу, а також занепокоєння підвищеною активністю селянства при голосуванні, яка потенційно могла вийти з під контролю партії, призвели до чергової зміни у стратегії та тактиці більшовиків у період виборів. Оцінка підсумків виборів 1925/1926 рр. компартійним керівництвом показала, що їхнє розуміння терміну «демократія» суттєво відрізняється від загальноприйнятого у світі. Так, колишній нарком земельних справ УСРР, член Політбюро ЦК КП(б)У І. Клименко, характеризуючи роль партосередків на цих виборах, наголошував, що «партійні організації нашу партійну демократію зрозуміли не правильно... Демократія потребує ще більшої активності від партії, ще більшого керівництва»⁴⁴⁷. Таким чином, відмова від жорсткого тиску на виборців була лише тактичним маневром більшовиків, направлених на збільшення явки та підняття авторитету рад. Ці заходи у жодній мірі не передбачали відмови від самої ідеї тотального контролю за органами влади.

Першим провісником повернення до старих методів впливу на хід голосування стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про підсумки перевиборів рад» від 9 липня 1926 р., у якій містилася вказівка на збільшення кількості позбавленців⁴⁴⁸. Практичне вираження вона знайшла у виборчій інструкції ВУЦВК⁴⁴⁹, після видання якої кількість позбавленців зросла на 294% порівняно з минулим роком (810 тис. у 1926 р. проти 275 тис. у 1925 р.)

⁴⁴⁶Гонтар О. В. Інститут «позбавленців» в Україні / О. В. Гонтар // Південноукраїнський правничий літопис. – 2008. – №4. – С. 229.

⁴⁴⁷ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 87. – Арк. 42.

⁴⁴⁸ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 87. – Арк. 185 зв.

⁴⁴⁹Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – № 79. – С. 1389-1395.

⁴⁵⁰. Під час виборчої кампанії 1926/1927 рр. сильно зросла і активність бідняків. Якщо у минулому році на фоні реорганізації КНС та відносної демократизації вони повсюдно демонстрували за висловами авторів різноманітних звітів «розгубленість» та пасивність, то в цьому році отримавши негласну підтримку партії вони повертають собі втрачені позиції⁴⁵¹.

Під час наступних виборів кампанії 1928/1929 рр. повернення до старих методів впливу на результати голосування стало ще більш явним. Це яскраво простежується на зміні тональності у спілкуванні центрального партійного керівництва з місцевими осередками. Якщо до цього їм закидалося використання методів «воєнного комунізму», то тепер ситуація докорінно змінилася. В грудневому огляді 1928 р. Інформвідділу ЦК КП(б)У про хід виборчої кампанії зазначалося, про наявність фактів відсутності в окремих партійців, а місцями і в цілих осередків «чіткої політично-класової лінії». Натомість наголошувалося, що серед сільосередків спостерігаються випадки «замазування класової боротьби на селі, хвостизму, примиренства». Приводом для подібних обвинувачень були недостатня активність при виявленні позбавленців, малоактивна агітація проти «куркулів», заклики жити «мирно і спокійно»⁴⁵².

Сама виборча кампанія 1928/1929 рр. проходила під гаслом загострення класової боротьби. Більш прискіпливий підхід виборчкомів при виявленні позбавленців призвів до збільшення їхньої чисельності на 86 тис. осіб, хоча необхідно наголосити, що за рахунок загального збільшення кількості виборців їхня кількість у відсотковому значенні навіть дещо зменшилася з

---

⁴⁵⁰Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. Республіки у 1928-1929 р. – Харків: Центр. стат. управа, 1929. – С. XI.

⁴⁵¹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 17.

⁴⁵²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2825. – Арк. 50.

6,8% у 1927 р. до 5,7% у 1928 р. у відношенні до загальної кількості населення виборчого віку⁴⁵³.

На виборах знову починає активно застосовуватися тиск на виборців, залякування незгодних. У крайньому випадку виборцями навіть вдавалися до відкритих фальсифікацій результатів голосування. Уявлення про подібні порушення законодавства дають скарги громадян із опротестуванням результатів виборів. Найбільш типові з них можна визначити на прикладі скарги виборців Костогризівської сільради Цюрупинського району. На виборчих зборах був представлений лише список сільвиборчкому, інші кандидатури головуєчий заборонив подавати. Голосувати дозволили лише «за», а «проти» заборонили. Відводи кандидатур зі списку, що було передбачено законодавством, не заслуховувалися. Під час голосування двом кандидатам дописали голоси, а самі результати були оголошені лише наступного дня. Врешті-решт виборців, які найбільше виступали проти цих порушень, головуєчий обіцяв притягнути до кримінальної відповідальності. Характерно, що райвиборчком визнав, що наведені у скарзі факти, є достатньою підставою для касації виборів. Проте, у її задоволенні було відмовлено під приводом того, що частина підписів під нею є сфальсифікованими (належали «позбавленцям», а аркуші з підписами були без заголовків)⁴⁵⁴.

У випадках, коли виборці наполегливо відстоювали власні кандидатури та категорично відмовлялися голосувати за запропоновані списки виборцями часто приймали рішення про перенесення виборчих зборів на інший день чи скасовували результати першого голосування. Зазвичай, формальним приводом для цього була низька явка виборців чи зрив виборів. Так, у Катеринославській губернії під час виборчої кампанії 1923/1924 рр. у

---

⁴⁵³Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. Республіки у 1928-1929 р. – Харків: Центр. стат. управа, 1929. – С. XI.

⁴⁵⁴Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Спр. 782. – Арк. 285.

деяких сільрадах виборчі зібрання були перенесені у зв'язку з малою явкою та «незадовільною ситуацією, викликаною УКП».⁴⁵⁵ Під час виборів до Вінницької міської ради у листопаді 1923 р. на дільниці будівельників виборці не бажали голосувати за запропоновані кандидатури комуністів та виставили аж 5 альтернативних списків. Були забалотовані навіть кандидатури видних діячів Губкому партії. У результаті після тривалих дебатів збори було закрито і перенесено на інший день⁴⁵⁶. Призначення нової дати виборів давало можливість локалізувати протестно налаштовані групи громадян та мінімізувати їх вплив на результати, а також зосередити додаткові агітаційні зусилля на проблемних дільницях. В результаті, у переважній більшості випадків повторні вибори давали задовільні для більшовиків результати.

При цьому не треба переоцінювати поширеність використання касації або перенесення дати виборів для боротьби з протестними настроями населення. Не погоджуємося з думкою деяких дослідників, які зображують анулювання результатів голосування, як один із основних засобів утвердження більшовиків у радах⁴⁵⁷. Для підтвердження цієї тези переважно наводиться факт скасування виборів у 1200 сільрадах на початку 1925 р. Проте, необхідно зазначити, що це рішення було зумовлено початком боротьби за підвищення активності виборців. Перевибори були призначені у селах, де явка була меншою за 35%, а повторне голосування призвело до відчутного падіння відсотку комуністів та членів КНС у радах. Це свідчить,

⁴⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 33.

⁴⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716. – Арк. 42.

⁴⁵⁷ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – С. 87; Лавренко Н. М. Вибори до місцевих органів влади на селі в 1920-ті рр. / Н. М. Лавренко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 80.

що рішення про призначення перевиборів приймалося аж ніяк не з метою формування лояльного депутатського корпусу⁴⁵⁸.

Випадки касації виборів з політичних міркувань були доволі поширеними на початку 1920-х рр., проте згодом інтенсивність їх застосування спадає. До подібних заходів більшовики вдавалися у крайніх випадках, коли існувала загроза отримати повністю незадовільний склад депутатів. Протягом виборчих кампаній середини – другої половини 1920-х рр., за виключенням виборів 1924/1925 рр., коли відбулася вищезгадана масова касація, кількість випадків відміни результатів зазвичай не перевищувала 1-2 на округ. Ще меншого застосування касація виборів мала у містах. Зокрема, під час обрання депутатів до Одеської міськради на початку 1926 р. було вирішено скасувати результати виборів з політичних міркувань лише на одній дільниці⁴⁵⁹.

Частіше у конфліктних ситуаціях більшовики, не бажаючи напружувати протистояння, йшли на компроміс та погоджувалися на обрання до рад окремих небажаних для них депутатів. Проте, у більшості випадків вони не відбували весь термін каденції ради до кінця, а через деякий час виключалися з її складу під різними приводами за результати перевірок роботи низового апарату.

Таким чином, можна зробити висновок, що виборчі кампанії 1920-х рр. проходили у напруженій політичній боротьбі. Вони неодмінно супроводжувалися виступами із критикою запровадженого більшовиками суспільно-політичного та соціально-економічного ладу. Рівень протестних настроїв коливався у різних соціальних прошарках у залежності від лояльності до правлячого режиму. Найменшим він був у середовищі робітників і незаможників, які були опорою більшовицької влади, а найвищим серед заможного селянства, священнослужителів,

---

⁴⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1754. – Арк. 239-241.

⁴⁵⁹ Держархів Одеської обл. – Р-1234. – Оп. 1. – Спр. 170а. – Арк. 20.

неорганізованого у профспілках міського населення, тобто серед осіб, які зазнавали найбільших утисків в умовах «диктатури пролетаріату».

Часто протестні настрої виходили за рамки звичайної критики і виливалися у виступи проти комуністичної партії. Найбільш поширеними проявами такого опору були свідомо відмова від участі у виборах, відмова голосувати за висунуті владою кандидатури, а також просування власних кандидатів.

Проте, у переважній більшості випадків результати виборів були задовільними для більшовиків. Особливості радянського виборчого законодавства у сукупності із застосування заходів адміністративного впливу на хід виборчих кампаній та посиленою агітаційно-пропагандистською роботою забезпечували цілковиту контрольованість та передбачуваність виборчого процесу.

РОЗДІЛ 4

ДЕПУТАТСЬКИЙ КОРПУС МІСЦЕВИХ РАД ЯК ВИРАЗНИК БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

4.1. Соціальний склад депутатського корпусу

Запроваджена більшовиками виборча система придушувала будь-яку ініціативу виборців та робила результати голосування майже безальтернативними. Вибори перетворювалися із процесу волевиявлення населення на суто механічну процедуру формування органів влади, на основі різноманітних директив з центру.

Виборчі кампанії першої половини 1920-х рр. демонстрували настійливе бажання партійних функціонерів якомога більше наблизити соціальний склад сільрад до ідеалів держави «диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства». Формування депутатського корпусу відбувалося на основі пропорційного представництва різних соціальних груп населення. Ці пропорції встановлювалися компартійно-радянськими органами окружного та губерньського рівня, а підбором конкретних кандидатів займалися місцеві партійно-радянські установи. Так, у жовтні 1923 р. у секретному об'язнику Волинського губвиконкому містилася вказівка про необхідність домінування у радах незаможників та демобілізованих червоноармійців. Кількість середняків не мала перевищувати 25%, а кандидати з їх числа бажано мали б бути колишніми військовослужбовцями і обов'язково демонструвати лояльне та доброзичливе ставлення до радянської влади. При цьому, наголошувалося на неприпустимості обрання до рад заможних селян⁴⁶⁰. Процедура формування списків кандидатів розписувалася у циркулярі Катеринославського губвиборчкому на початку виборчої кампанії

---

⁴⁶⁰ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 51.

1924/1925 рр. Окрвиконкомам давалася вказівка визначити для кожної сільради кількість депутатських місць, які мають відводитися для представників кожної групи сільського населення (селяни, робітники, комуністи, жінки, молодь, червоноармійці тощо). На основі цих вказівок відбувалося складання кандидатських списків у тісній співпраці з партосередками та КНС⁴⁶¹.

Такий підхід до формування виборчих списків, за умов їх фактичної безальтернативності, призводив до ситуації, коли структура депутатського корпусу відповідала не соціальній структурі та побажанням виборців, а ставленню більшовиків до різних прошарків сільського та міського населення у залежності до рівня їхньої лояльності.

Так, перші вибори 1920-х рр. постійно демонстрували збільшення представництва у сільрадах робітників та незаможників (Таблиця 4.1.). З точки зору більшовиків найбільш ідеальним був персональний склад рад, обраних під час кампанії 1924/1925 рр. Він наочно демонстрував встановлення у сільських радах справжньої диктатури робітників та найбіднішого селянства, які склали відповідно 6,9% та 55,3% від загальної кількості депутатів⁴⁶². У деяких губерніях ці показники були ще вищими. Так, найбільш вражаючих успіхів пролетарські кандидати отримали на Донеччині, де вони отримали 21,2 % мандатів, хоча наголосимо, що при цьому у губернії були найнижчі показники членів КНС у радах (35 %). У цілому кількість робітників в радах зросла за три роки у два рази: з 3,1% (вибори 1922/1923 рр.) до 6,9% (перші вибори 1924/1925 рр.)⁴⁶³. Навіть за умов п'ятикратної переваги робітників на виборах, таке зростання їхнього представництва виглядало занадто перебільшеним і свідчило про бажання

⁴⁶¹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1748. – Арк. 35.

⁴⁶²ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. Спр. 1749. – Арк. 51.

⁴⁶³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп.2. – Спр. 1761. – Арк. 10-12.

установ, які складали списки кандидатів, надмірно пролетаризувати ради у селі.

Таблиця 4.1. Соціальний склад сільських рад УСРР за результатами виборчих кампаній першої половини 1920-х рр. (%)⁴⁶⁴

Групи сільського населення	Виборчі кампанії		
	1922/1923 рр.	1923/1924 рр.	1924/1925 рр. ⁴⁶⁵
Селяни	94,5%	85,3%	76,2%
Робітники	3,1%	6,1%	6,9%
Службовці	2,4%	7,1%	11,8%
Члени КНС		49%	55,3%

З кожними наступними виборами зростало і представництво у сільрадах членів КНС. За перші вибори 1920-х рр. відсутні узагальнюючі дані про їх чисельність, проте їх можна уявити за результати виборів на регіональному рівні. Так, наприклад за підсумками виборів 1922/1923 рр. у Катеринославській губернії їхній відсоток становив 30,2%⁴⁶⁶. У межах УСРР він, імовірно за все був ще вищим, адже Катеринославщина завжди демонструвала один із найменших показників кількості комнезамівців. Так, наступної виборчої кампанії вони отримали у губернії 39% мандатів, а у цілому в УСРР – 49%. Найвищих результатів вони досягли в Подільській (65,9%), Київській (60,4%) та Волинській (55,7%) губерніях⁴⁶⁷.

Надзвичайно високі показники представництва членів КНС у сільрадах, особливо серед їх керівництва, які не відповідали реальній удільній вазі незаможників серед селян, дає підстави деяким дослідникам робити висновок про підконтрольність рад організаціям бідноти. Дійсно, більшовики не маючи достатньо кадрового ресурсу на селі, прагнули забезпечити лояльність

⁴⁶⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1750. – Арк. 51.

⁴⁶⁵Результати виборів до касації

⁴⁶⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1035. – Арк. 29.

⁴⁶⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 11.

рад шляхом введення до їх складу своїх прибічників, якими як раз і виступали представники комнезамів. Проте, необхідно враховувати той факт, що не завжди приналежність до КНС автоматично означала і відданість партійним ідеалам, про що свідчать випадки спільного виступу незаможників та «куркулів» на виборах. Крім того, часто призначення головою ради комнезамівця, які зазвичай мали недостатній досвід організаційної та адміністративної роботи, призводило до дезорганізації її роботи, внаслідок чого вона переставала грати якусь помітну роль у житті громади.

Розглядаючи соціальну структуру депутатського корпусу, наголосимо, що питома вага незаможників у радах була значно більшою за показник членства КНС. Це пояснюється з тим, що поряд з комнезамівцями до виборчих списків включався ще великий відсоток неорганізованої бідноти. У результаті їх перевага у радах була тотальною. Так, у Волинській губернії у сільрадах усі незаможники разом становили 76%, у Харківській – 80%⁴⁶⁸. Цей відсоток в інших регіонах міг бути ще вищим. Наприклад, у результаті виборів 1923/1923 рр. у Катеринославському повіті серед обраних депутатів члени КНС становили 46%, а неорганізованої бідноти – 44%.

За таких умов представництво у радах інших прошарків селянства було мізерним. Найменше серед депутатів було заможних селян, що пояснюється цілеспрямованою політикою більшовиків на їх витіснення яз суспільно-політичного життя УСРР. Так, за повідомленням Коростенського окрвиборчкому про хід виборів 1923/1924 рр., якщо у минулому році до сільрад потрапило 33 «куркулів», то в цьому році – жодного⁴⁶⁹.

Малим було представництво і середняків. Статистичні дані республіканського масштабу про їх чисельність у радах у першій половині

⁴⁶⁸ Кулаєв В. Г. З історії діяльності місцевих рад України у відбудовний період (1921-1925 рр.) / Кулаєв В. Г. // Український історичний журнал. – 1974. – №2. – С. 95.

⁴⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 76.

1920-х рр. відсутні. Ймовірніше за все їхня кількість не перевищувала 10%, про що свідчать наявні дані регіонального рівня. Так, наприклад, за підсумками виборів 1922/1923 рр. у Катеринославському повіті у сільрадах комнезамівці становили 44%, бідняки, не члени КНС, – 46%, а середняки – усього 3%. В Одеському повіті вони становили 7,5%⁴⁷⁰. Подібною була статистика залучення середняків до сільрад на Поділлі. На виборах 1923/1924 рр. вони отримали 1030 (4%) мандатів, а на наступних виборах майже у три рази менше – 370 (1,5%)⁴⁷¹. Такі результати виборів у жодній мірі не відповідали реальній соціальній структурі сільського населення (відсоток середняцьких господарств у межах УСРР в 1925 р. коливався у межах 61-65%)⁴⁷², що є чи не головним свідченням того, що голосування супроводжувалося адміністративним тиском на виборців та відвертими фальсифікаціями.

Контроль за радами здійснювався і через обраних до них службовців. До них зараховувалися як представники інтелігенції (лікарі, вчителі та агрономи), так і працівники радянських установ. Вони зазвичай користувалися певним авторитетом у громаді і, у той же час, були носіями радянської ідеології. У зв'язку з цим їхні кандидатури не зустрічали сильного спротиву на виборах зі сторони виборців та постійно включалися більшовиками у виборчі списки. Представництво службовців у радах

---

⁴⁷⁰ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 54.

⁴⁷¹Кузьмінець Н. П. Більшовицька політика «оживлення» Рад і її проведення на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педуніверситету ім. М. Коцюбинського. – 2006. – Вип. 10. – С. 90-95.

⁴⁷²Лазуренко В. М. Земельно-майнова диференціація в українському селі в добу НЕПу / В. М. Лазуренко // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». – 2012. – Вип. 13. – С. 72.

протягом першої половини 1920-х рр. зросло у п'ять разів – з 2,4% (вибори 1922/1923 рр.) до 11,8 (перші вибори 1924/1925 рр.)⁴⁷³.

Помітні зміни у структурі депутатського корпусу сільських рад у напрямку його наближення до побажань виборців відбулися із проголошенням політики «пожвавлення рад». Виборча кампанія 1924/1925 рр., хоча і призвела до зростання прихильників більшовиків серед депутатів, проте супроводжувалася низькою виборчою активністю. Оголосивши боротьбу з масовим абсентеїзмом, компартійно-радянське керівництво прийняло рішення про касацію результатів голосування у районах, де явка виборців була меншою 35%. Усього перевибори були призначені у 1200 сільрадах (12% від загальної кількості). Посилена агітація, удосконалення організаційно-технічного облаштування виборів, відмова від списочної системи обрання депутатів та послаблення адміністративного тиску призвели до підвищення показників явки з 35% до 44,6%.

Разом з тим, на фоні посилення виборчої активності, відбулося наближення соціального складу депутатського корпусу до реальної структури українського села. В усіх українських губерніях зменшилася кількість обраних до рад робітників (на 1,4% до 5,5%) Натомість, зросла загальна чисельність депутатів-селян (на 4,7% з 76,2 до 80,9%)⁴⁷⁴, що при зменшенні відсотку членів КНС (на 10% з 55,3% до 44,3%)⁴⁷⁵ свідчило про збільшення у радах середняків.

Наближення показників представництва різних соціальних груп у сільрадах до їх реального місця у житті сільської громади продовжилося і наступної виборчої кампанії. Впровадження політики «нового курсу» у відношенні до села, з її складовою «пожвавлення рад» сприяло активізації

⁴⁷³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1749. – Арк. 51.

⁴⁷⁴Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XVIII.

⁴⁷⁵Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XVII.

суспільно-політичного життя села⁴⁷⁶. За повідомленнями партійних установ, селянство розпочало розглядати сільради як свої органи і зацікавилася їхньою роботою. На цьому фоні особливо зросла активність середняків. Інформаційно-статистичний відділ ЦК КП(б)У констатував, що «оцінюючи процес виборчої кампанії, необхідно сказати, що основна роль середняка, як центральної фігури села стала цілком беззаперечною»⁴⁷⁷.

Вибори 1925/1926 рр. продемонстрували зменшення рівня абсентеїзму. Вперше на дільниці прийшло більше половини виборців – 54,6%⁴⁷⁸. Одночасно з цим, підвищення активності виборців вилилося і у суттєві зміни у соціальній структурі депутатського корпусу рад. Так, порівняно з минулорічними результатами відсоток робітників знову трохи впав (на 1,7% до 3,8%), а селян та службовців – дещо підріс (відповідно на 1,2% до 82,7% та на 1,7% до 11,8%). Батраки та червоноармійці серед депутатів разом становили 1,7 % (минулого року – 3,5%). Таким чином, кількість пролетарів у радах наблизилася до їх загальної частки серед сільського населення. Зростання числа службовців у структурі депутатського корпусу пояснюється великим відсотком серед цієї категорії представників сільської інтелігенції – вчителів (34,9%), лікарів (3%) та агрономів (1,5%), які користувалися авторитетом серед населення⁴⁷⁹.

Найбільші зміни порівняно з результати минулорічної виборчої кампанії стосувалися селянської частки новообраних депутатів. По-перше, кількість членів КНС у сільрадах впала на 15,4% та становила 28,9%, що було їхнім

⁴⁷⁶Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. – Кременчук : [б.в.], 2003. – С. 116.

⁴⁷⁷ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2222. – Арк. 26.

⁴⁷⁸Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XV.

⁴⁷⁹Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Харків: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XVII-XVIII.

найнижчим результатом на виборчих кампаніях 1920-х рр.⁴⁸⁰. Натомість, представництво середняків зросло до 41,6%⁴⁸¹. Крім того, офіційна статистика вперше підтвердила обрання депутатами заможних селян. Хоча у радах вони становили лише 1,2%,⁴⁸² це свідчить про неабиякий сплеск їхньої активності, адже навіть в умовах відносно демократичних виборів 1925/1926 рр. їм доводилося долати великий супротив компартійно-радянських органів. Найбільша кількість обраних до рад заможних селян була зафіксована в Херсонському (3,2%), Запорізькому (3,4%), Сталінському (4,3%) та Старобільському (6,6%) округах⁴⁸³, а найменша на Вінниччині (0,2%) та Київщині (0,3%)⁴⁸⁴.

Проте, за даними Статистичної підкомісії ЦК КП(б)У реальна кількість заможного селянства у радах була більшою. Існуючі норми звітності при визначенні соціального статусу новообраних депутатів-селян, передбачали лише їх поділ на бідняків, середняків та заможних. При цьому, конкретних критеріїв для визначення їхньої приналежності до цих категорій не існувало, що робило його дуже умовним та суб'єктивним. Логічно, що місцеві виборчкоми замовчували факти обрання «куркулів», що могло стати приводом для визнання їх роботи незадовільною, і тому подавали у своїх звітах занижені показники. Про це, зокрема, свідчить соціальний склад делегатів районних з'їздів рад, інформація про яких була більш детальною. Так, серед учасників райз'їздів округів степової зони УСРР 19% мали у

⁴⁸⁰Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Харків: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XVII.

⁴⁸¹Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – С. 95.

⁴⁸²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2222. – Арк. 38.

⁴⁸³Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцять років двадцятого століття / Г. Т. Капустян. – Кременчук : [б.в.], 2003. – С. 117.

⁴⁸⁴Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПУ / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – С. 108.

своєму розпорядженні наділи більші за 15 десятин. Їхня частка навіть перевищувала удільну вагу таких господарств (12,6%)⁴⁸⁵. Таким чином, майже 20% делегатів можна вважати заможними відповідно до поділу селянських господарств, запропонованого у 1926 р. Центральним статистичним управлінням СРСР (господарства з розміром засіву більше 10 десятин)⁴⁸⁶. В округах зони Лісостепу кількість подібних делегатів була дещо меншою. Звичайно, дані про соціальний склад райз'їздів, враховуючи особливості їх формування, не можна у повному обсязі проектувати на результати виборів до сільських рад. Реальний відсоток заможних селян, обраних до них, міг бути як більшим (за умови, що подолати процедуру відсіювання неугодних кандидатів при виборах на з'їзд рад змогли ну усі депутати з категорії заможних), так і меншим (за умови, що вони майже у повному складі обиралися делегатами на райз'їзд, як авторитетні господарі, внаслідок чого їхня частка збільшувалася). Проте, це у будь-якому разі свідчить, що кількість «куркулів» у радах значно відрізнявся від поданої в офіційній статистиці.

Окрему категорію у сільських радах становили червоноармійці. Якщо кількість осіб, які відбували військову службу на момент голосування, серед депутатів була дуже малою (наприклад, за результатами виборів 1924/1925 рр. у середньому по губерніях УСРР – близько 3%)⁴⁸⁷, то тих, хто «пройшов школу комунізму у Червоній армії» в минулому майже чверть. Після виборів 1923/1924 рр. вони становили у сільрадах 23,1%, а після

⁴⁸⁵ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 106.

⁴⁸⁶Лазуренко В.М. Проблема визначення критеріїв українських селянських господарств заможного фермерського типу років НЕПу в наукових дискусіях 20-х рр. ХХ ст. // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. – 2010. – Число 16. Вип. 2. – С. 15.

⁴⁸⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1761. – Арк. 10-12.

повторного голосування 1924/1925 рр. – 25,7%⁴⁸⁸. З одного боку, вони визнавалися владою за повноправних громадян, а з іншого, їх визнавали за своїх більшість односельчан. Після служби в армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок успішної політичної поведінки, знанням риторики правлячого режиму, письменними, впевненими у собі⁴⁸⁹.

Завершення політики «повороту обличчям до села», відмова від подальшої лібералізації виборчого процесу, чергове зростання кількості позбавленців призвели до поступового повернення більшовиків до старих методів формування депутатського корпусу рад. На практиці це проявилось під час виборів 1926/1927 рр. Зміну партійного курсу на місцях часто розуміли, як вказівку забезпечити домінування представників бідноти у радах. У середині лютого 1927 р. під час обговорення питання виборів на засіданні Політбюро голова інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У Л. Марьясін наводив приклади, коли не тільки місцеві партосередки, але й окружні парткоми дотримувалися такої позиції. Так, Херсонський окружком в орієнтовних списках кандидатів 50% місць відводив бідноті 30% середнякам. Конотопський окружком зменшення відсотку середняків з 40% до 24% зображував як велике досягнення⁴⁹⁰.

За підтримки партійного керівництва значно підвисилася активність незаможників на чергових виборах до рад. В огляді ВУЦВК про хід виборів наголошувалося, що «минулорічні настрої бідноти, що партія нас кинула, бо опирається на середняка, тепер зовсім зникли, бідняк запевнився, що він

⁴⁸⁸Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XVIII.

⁴⁸⁹Лях С. Селянин як політик / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 164.

⁴⁹⁰ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 125. – Арк. 10.

помилявся, що він залишається головною частиною села, на яку спирається партія».⁴⁹¹

Звісно, що за таких умов суттєвих змін зазнала і структура депутатського корпусу сільрад УСРР. Загальний соціальний склад сільрад порівняно з минулим роком майже не змінився. Кількість робітників залишилася такою ж самою (3,8%), а селян трохи збільшилася (на 2,4% до 85,1%) за рахунок зменшення представництва службовців (на 1,8% до 10%), ремісників, кустарів та інших (на 0,6% до 1,1%). Майже не змінилася і кількість депутатів, які служили у Червоній армії (26%, а минулого року – 25,7%). Натомість, суттєві зміни відбулися у структурі депутатів-селян. Кількість членів КНС збільшилася на 6,3% до 35,2%. Найбільше їх було у Білоцерківському окрузі (51,1%)⁴⁹². Аномальне (більше 70%), за визначенням Центрвиборчкому, представництво КНС було виявлено у 1109 з 10 766 сільрад⁴⁹³. Найменше комнезамівців було обрано на Донбасі: 18,7% – у Луганському та 19% – у Сталінському округах⁴⁹⁴.

У матеріалах про підсумки виборчої кампанії, підготовлених Центральним статистичним управлінням УСРР, наводився також поділ депутатів на бідняків та середняків у залежності від розміру сплачуваного ними сільськогосподарського податку. До незаможників відносилися ті, хто сплачував з двору у залежності від регіону не більше 10-25 крб податку. На основі такого підходу серед 48,3% депутатів-селян було зараховано до середняків, а 51,7% - до бідняків⁴⁹⁵. Якщо співставити ці показники з

⁴⁹¹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2382. – Арк. 17.

⁴⁹²Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. V, VIII.

⁴⁹³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2403. – Арк. 22.

⁴⁹⁴Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. VI.

⁴⁹⁵Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. VI.

минулорічними можна зробити висновок, що представництво середняків у радах збільшилося на 7,3%, не зважаючи на відмову партійного керівництва від політики зближення з селом. Проте, необхідно враховувати, що це порівняння є дуже умовним, адже критерії поділу селян на різні категорії постійно змінювалися. Вони могли відрізнитися навіть у різних установах, які займалися підбиттям результатів виборів.

Більш виважений підхід до поділу селян на різні категорії у залежності від їхнього майнового статусу було застосовано під час підбиття підсумків наступної виборчої кампанії. У якості критерію визначення соціального статусу селянина використовувалася комбінація двох ознак – розміру посівної площі та кількості робочої худоби. За результатами такого групування усі селяни-депутати (82,4% від загальної кількості) ділилися на малосильних, нижчесередніх, середніх, вищесередніх та заможних. Дані Центрального статистичного управління УСРР дають можливість порівняти питому вагу цих прошарків селянства за результатами виборчих кампаній 1926/1927 рр. та 1928/1929 рр. (Таблиця 4.2.).

Таблиця 4.2. Соціальний склад сільських рад УСРР за результатами виборчих кампаній 1926/1927 рр. та 1928/1929 рр.⁴⁹⁶

	1926/1927 рр.		1928/1929 рр.	
	Кількість депутатів (%)	Відношення до їхньої кількості серед населення (%)	Кількість депутатів (%)	Відношення до їхньої кількості серед населення (%)
Малосильні	18,1	66	22,1	91
Нижчесередні	28,6	109	31,4	109
Середні	38,5	118	36,8	104
Вищесередні	11,7	122	8,5	89
Заможні	3,1	115	1,2	57

⁴⁹⁶Складено автором на основі: Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1928-1929 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1929. – С. XVI-XVII.

Таким чином, виборча кампанія 1928/1929 рр. продемонструвала підсилення представництва молосильної та нижчесередньої груп селянства за рахунок вищих. Також трохи зменшилася представництво середньої групи. Проте, у даному випадку більш значущими є не зміни представництва різних прошарків серед депутатів у відсотковому вигляді, а зміна їх питомої ваги відносно загальної кількості таких господарств. Як бачимо, навіть за результатами виборів 1926/1927 рр., коли вже почалося згортання минулорічних демократичних зачинань, кількість заможних селян та багатших середняків перевищувала їхню загальну чисельність на селі у середньому на 15-20%. Натомість, рівень підтримки найбідніших селян був найнижчим. На виборах 1925/1926 рр. диспропорція у представництві цих груп мабуть була ще більшою. Це свідчить, що на голосуванні підтримка кандидатів залежала від успішності їхніх господарств. Безземельні селяни не користувалися авторитетом, в той час як міцні господарі часто на виборах охоче підтримувалися. Ситуація змінюється лише із поверненням до активного використання методів адміністративного тиску на результати голосування під час виборчої кампанії 1928/1929 рр.

Збільшення питомої ваги у радах бідноти вилилося у стрімке зростання представництва КНС у порівнянні з минулими виборами – майже у півтора рази з 35,2% до 49,6%. Серед голів сільрад їх стало більше на 12,8% – з 69,1% до 81,9%. Кількість робітників зросла майже у два рази – з 3,8% до 7,3%, а наймитів у сім – з 0,5% до 3,5%⁴⁹⁷. Останній раз подібних результатів більшовикам вдалося досягнути під час касованих виборів 1924/1925 рр.

Соціальний склад міських рад змінювався подібно до сільських. У першій половині 1920-х рр. структура депутатського корпусу міських рад була більш одноманітною. Основну кількість депутатів складали висуванці з робітничого середовища, що було пов'язано із специфікою організації

---

⁴⁹⁷Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1928-1929 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1929. – С. VII-VIII.

виборчого процесу у містах. Вони зазвичай становили близько 60-80%. Решту мандатів ділили між собою службовці та червоноармійці. У випадку підпорядкування раді навколишніх сіл, до неї міг входити також і незначний відсоток селян. Так, за підсумками виборчої кампанії 1922/1923 рр. до Харківської міськради робітників було обрано 59,1%, службовців – 34,8%, селян – 6,5%⁴⁹⁸, 1923/1924 рр. – відповідно 65,5%, 22,1% та 8,2% селян. 4,2% становили представники інших соціальних груп⁴⁹⁹. Схожим було співвідношення різних прошарків міського населення у середовищі депутатів за даними 9 міських рад Катеринославської губернії: робітники становили 69,7%, службовці – 17,5%, червоноармійці – 7,3%, селяни – 5,5%⁵⁰⁰.

Соціальний склад міських рад змінився з проголошенням політики «пожвавлення рад» та допущенням у середині 1920-х рр. до виборів неорганізованого у профспілках населення. У результаті цього кількість пролетарів у радах зменшилася. Так, якщо за результатами виборів 1924/1925 рр. їхній відсоток у промислових містах майже не змінився і коливався від 58% до 82%, то у містах міщанського типу вони становили у середньому 40-50%⁵⁰¹.

Наступного року ця тенденція до зменшення представництва робітників збільшилася. Серед міських рад вони становили в середньому 49,2% (у промислових містах – 58%, в інших – 35,3%). Збільшилась питома вага у радах також службовців. Вони отримали у середньому 28,7% мандатів. Вперше високі результати на виборах показали кустарі та ремісники. Їхня середня частка серед депутатів становила 7,7%, а у містах непромислового типу – 11,5%. Зменшення кількості робітників у радах частково компенсувалося більшою кількістю депутатів-червоноармійців (загалом

⁴⁹⁸ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 368. – Арк. 16.

⁴⁹⁹ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 9.

⁵⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1035. – Арк. 37.

⁵⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3087. – Арк. 1

7,7%). При цьому їхня кількість зростала у населених пунктах з високою часткою непролетарського населення (11,5%), де двохкратна перевага на виборах військовослужбовців була більш помітною.

Схожими були результати виборів і до селищних рад. У них відсоток робітників був теж невисоким – 43,0%. Службовці склали 25,3%, червоноармійці – 1,2%, кустарі та ремісники – 8%, інші (селяни, торговці, особи вільних професій тощо) – 22,5%⁵⁰². Хоча офіційна статистика не наводила градацію цих показників у різних селищах, можна припустити, що вони сильно відрізнялися у селищах фабрично-заводського і міщанського типу.

Під час наступної виборчої кампанії 1926/1927 рр. депутати обиралися до 73 міських рад. Як і у минулому році при підбитті офіційних результатів вони ділилися на промислові (16) та непромислові (57). Якщо у сільській місцевості згорання минулорічних демократичних починань вилилося у збільшення представництва КНС, то у містах – робітників. У промислових містах їхня кількість серед депутатів зросла на 4,6% до 52,6%, а у непромислових – аж на 10,5% до 45,8%. Серед них близько 85% склали особи безпосередньо задіяні на виробництві. Одночасно із збільшенням робітників у радах зменшилося представництво службовців – у промислових містах на 6,1% (до 22,6%), непромислових на 3,9% (до 27,2%). В останніх також більше ніж у два рази впав відсоток кустарів, обраних депутатами, - з 7,7% до 3,3%. Кількість червоноармійців та селян порівняно з минулими виборами практично не змінилася⁵⁰³.

Також 1926/1927 рр. проводилися перевибори 166 селищних рад. В офіційних результатах вони вперше були поділені на фабрично-заводські (57)

⁵⁰²Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XIII.

⁵⁰³Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. XV.

та нефабрично-заводські (109). Якщо соціальний склад промислових та непромислових міських рад хоча і відрізнявся, але не дуже сильно, то у селищних радах різного типу відмінності були суттєвими. У першу чергу, це стосується кількості робітників серед депутатів. У фабрично-заводських населених пунктах їх було у два рази більше (70,2%) ніж у нефабрично-заводських (33%). Недостатня кількість пролетарського елементу в останніх компенсувалася більшою кількістю службовців (30,1% проти 20,3% у селищах першого типу). За їх рахунок зменшувалося представництво кустарів (12%) та селян (18%) – найменш лояльних у цьому випадку категорій населення.

Порівняти підсумки виборів 1926/1927 рр. до селищних рад із попередніми можна лише частково. По-перше, минулого року їхня кількість була меншою (114 про 166 цього року). По-друге, раніше не робився їх поділ у залежності від рівня промислового виробництва. Якщо співставити результати двох виборчих кампаній, головна відмінність полягає у збільшенні представництва робітників на 10,8%, та зменшенні службовців – на 10,3%⁵⁰⁴. Якщо проводити аналогію з міськими радами, до численність перших ймовірно найбільше зросла у селищах міщанського типу, а других навпаки найсуттєвіше впала у фабрично-заводських.

Тенденція до збільшення представництва робітників при зменшенні всіх інших продовжилася і наступного року. Хоча, порівняно з сільрадами, ці зміни були не такими помітними. Кількість пролетарів у міських радах зросла лише на 0,6% з 56% до 56,6%, а у селищних з 43% до 46%. Єдиною суттєвою відмінністю від попередніх виборів було суттєве зменшення серед депутатів робітників, які працювали на виробництві, – майже у два рази з

---

⁵⁰⁴Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. XVII.

85% до 43,9%⁵⁰⁵. Інша частина робітників була раніше висунута на господарську та державну роботу. Таким чином, замість пролетаризації рад відбувається їхня поступова бюрократизація.

Таким чином, прослідкувавши зміни соціального складу місцевих рад УСРР протягом 1920-х рр. чітко видно їхній зв'язок із коливаннями внутрішньополітичного курсу більшовиків. На початку десятиліття ставлення до рад фактично майже не змінилося з часів «воєнного комунізму», що проявлялося у бажанні перетворити ради у справжні органи «диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства», у яких місця для інших соціальних груп не передбачалося. Певна лібералізація політичного життя у середині 1920-х рр. призвела до наближення депутатського корпусу до реальної структури населення, проте дуже швидко більшовики повертаються на старі позиції. Починаючи з виборів 1926/1927 рр. у радах знову починає зростати представництво базисного електорату компартії – комнезамівців на селі та робітників у містах. Під час наступних виборів їхня питома вага повернулася до показників першої половини 1920-х рр., що свідчило про повернення більшовиків до методів «воєнного комунізму» та підготовку до масштабних соціальних перетворень в УСРР.

4.2. Ліквідація політичної опозиції в місцевих радах

Результатом збройного протистояння 1917-1921 рр. стало встановлення в Україні влади більшовицької партії. Її керівництво одразу почало вживати активні заходи по ліквідації усіх своїх політичних конкурентів та утвердженню однопартійної політичної системи. При цьому важлива роль відводилася забезпеченню повного контролю за місцевими радаами та усунення з їх складу усіх опозиційно налаштованих депутатів.

---

⁵⁰⁵Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1928-1929 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1929. – С. VII-VIII.

На момент завершення фронтальних бойових дій на території України у складі рад представники інших політичних партій не мали значного впливу, що було зумовлено дискримінаційними положеннями виборчого законодавства (нерівномірне представництво різних соціальних груп, позбавлення виборчих прав окремих категорій населення тощо) та перебігом політичної боротьби більшовиків за владу в минулі роки.

На кінець 1920 р. – початок 1921 р. на політичній арені залишалося кілька партій соціалістичного спрямування, проте їхній вплив на політичні процеси в УСРР був дуже обмеженим. Прибічники лівих есерів після саморозпуску партій боротьбистів (березень 1920 р.) та борьбистів (липень 1920 р.) не мали єдиного організаційного центру і були розпорошені.⁵⁰⁶ Праві есери та меншовики в роки збройної боротьби за владу втратили свій авторитет серед населення та піддавалися постійному репресивному тиску. Українська комуністична партія (укапісти), утворена в січні 1920 р., перебувала на стадії організаційного оформлення.⁵⁰⁷ За таких умов жодна політична сила не могла конкурувати з більшовиками за контроль над радами. Так, наприклад, за результатами виборів на початку 1921 р. до столичної Харківської міськради пройшли майже усі наявні на той момент партії – укапісти (3 депутати), меншовики (2), БУНД (19) та анархісти (2). Проте, на фоні більшовиків (1569 членів, 108 кандидатів у члени КП(б)У та 179 співчуваючих до них) їхнє представництво виглядало мізерним.⁵⁰⁸

В той же час, в умовах переходу до мирного життя навіть невеликі групи членів інших партій у радах могли становити небезпеку для КП(б)У. Хоча вони і не мали можливостей впливати на сам процес прийняття рішень, проте могли перетворити виборні органи влади на майданчики антикомуністичної

⁵⁰⁶Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920-1925 рр.): Моногр. / Р. І. Ветров. – Дніпродзержинськ: [б.в.], 2007. – С. 129, 147.

⁵⁰⁷Ніколаєв І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр.: історикоправовий аспект / І. Є. Ніколаєв. – Миколаїв: Швець, 2013. – с. 89.

⁵⁰⁸Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 7. – Спр. 80. – Арк. 7.

пропаганди. Тим паче, що представництво в радах давало їм чи не єдину можливість для агітації за власний варіант розвитку держави та критики більшовиків, чим вони активно і користувалися.

Так, наприклад, в грудні 1920 р. фракція меншовиків на першому засіданні Полтавської міської ради виступила з декларацією, в якій виступала за вільні вибори до рад для усього трудового населення, забезпечення свободи голосування та агітації, заборону смертної кари та надзвичайних комісій, позбавлення партійних установ будь-яких функцій органів державної влади. Висувалися вимоги і економічного характеру: відмова від насильницького насадження комун, введення прогресивного сільськогосподарського податку, відмова від націоналізації дрібної промисловості та повернення у приватну власність частини великої.⁵⁰⁹ На V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 5 березня 1921 р.) представник об'єднаної партії лівих есерів (інтернаціоналістів і синдикалістів) Я.Браун звинувачував комуністичну партію в тому, що при переході до мирного життя вона проявляє «глибоку та повну неухважність і слабкість до питань мирного будівництва, задач революції»⁵¹⁰. В травні 1921 р. в Одесі меншовики виступили з декларацією про те, що економічні реформи непу недостатні, а потрібні ще і політичні реформи: скасування диктатури та звільнення заарештованих⁵¹¹.

Навіть УКП, яка з усіх політичних сил була найбільш лояльно налаштована до більшовиків, виступала з поміркованою критикою їхньої

⁵⁰⁹ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр. 320. – арк. 70-71

⁵¹⁰Відчит 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів. 25 лютого – 3 березня 1921 року. – Х.: Радянська друкарня, 1921. – С. 35.

⁵¹¹Білошицький С.В. Формування більшовиками представницьких органів влади в Україні у 1918 – 1925 рр. як засіб монополізації влади / С. В. Білошицький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – 2004. – Вип. 27. – С. 114-115.

політики. Зокрема, представник укапістів Стрігунов на початку лютого 1921 р. на з'їзді комнезамів Волинської губернії закидав компартії, що радянська влада в УСРР представлена владою «чужинців», республіка знаходиться в економічному підпорядкуванні від Росії, а Червона армія є по суті російською⁵¹².

Зрозуміло, що будь-яка критика підривала авторитет комуністичної партії і була для неї вкрай небажаною. У зв'язку з цим з кінця 1920 р. більшовики беруть курс на повне витіснення усіх інших політичних сил з рад. Це знайшло своє практичне вираження в конституюванні та вдосконаленні методів контролю за виборчим процесом, апробованими в попередні роки.

Запроваджена система голосування передбачала перепони для політичних опонентів більшовиків ще на етапі висування кандидатів. Їхні списки мали попередньо реєструватися виборчими комісіями. При цьому останні проводили їхню перевірку на наявність «контрреволюційних елементів». Наприкінці 1920-го р. перелік осіб, позбавлених виборчих прав, доповнювався усіма, хто «спорочив себе у відношенні до революції і радянської влади», не зважаючи на їхню класову приналежність.⁵¹³ Відповідно до цього положення, виборчкоми виключали із списків, поданих партіями, осіб, які на їхню думку були заплямовані контрреволюційною діяльністю і тому були позбавлені права як обирати, так і бути обраними. Так, напередодні березневих виборів 1921 р. до Катеринославської міськради виборча комісія оголосила, що в списку меншовицьких кандидатів є «контрреволюціонери і дезертири трудового фронту, які у випадку їхнього обрання не будуть затверджені»⁵¹⁴. В Одесі в травні 1921 р. меншовики

⁵¹²ЦДАВО України.– Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 448. – Арк. 7.

⁵¹³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 15.

⁵¹⁴Волин С. Меншевики на Украине (1917–1921 гг.) / С. Волин. – Вenson: Chalidze, 1990. – С. 103.

провели 24 депутата, з яких 12 було відмовлено у реєстрації у якості депутатів із подібним формулюванням⁵¹⁵.

Запроваджена процедура виборів ще більше ускладнювала проходження до рад прибічних інших політичних сил. Голосування за списки кандидатів передбачало, що кількість депутатських мандатів розподіляється відповідно до кількості відданих голосів за кожний список. За умов низької явки виборців, яка була характерна для початку 1920-х рр., на виборчих зборах зазвичай більшість мали найбільш активні прихильники більшовиків – члени комнезамів на селі та прокомуністичний робітничий актив у містах. В результаті майже повсюдно проходили списки, які склалися з лояльно налаштованих до існуючого режиму кандидатів.

Проте, навіть у разі обрання своїх представників до сільських чи міських рад вплив альтернативних політичних сил на формування органів влади вищого рівня був незначним. Відповідно до радянської практики державного будівництва прямі вибори проводилися лише до сільських та міських рад. Органи влади на рівні волостей, повітів і губерній були представлені з'їздами рад. На волосні з'їзди делегатів направляли сільські ради, на повітові – ради повітових міст та волосні з'їзди, на губернські – ради губернських міст та повітові з'їзди, а на всеукраїнський – відповідно губернські з'їзди⁵¹⁶. Такий принцип формування з'їздів рад передбачав збільшення на кожному наступному рівні представництва більшовиків. Наприклад, на I Волинському губернському з'їзді рад у травні 1921 р. поряд з 176 комуністами було лише 6 представників інших партій⁵¹⁷.

Перемога на виборах та отримання статусу депутата не давали гарантій для спокійної роботи. Радянське законодавство забороняло арештовувати депутатів без відома виконкому, проте у разі скоєння ними винятково

---

⁵¹⁵ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр. 341. – Арк. 11-12.

⁵¹⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 18.

⁵¹⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 466. – Арк. 1.

тяжкого карного чи контрреволюційного злочину це правило не діяло. Крім того, депутати, які не виконували своїх обов'язків, могли бути виключені зі складу ради⁵¹⁸.

Пробільшовицька більшість в радах активно користувалася цим положенням. Приводом для цього, здебільшого, було «небажання займатися конструктивною роботою». Центральний друкований орган КП(б)У газета «Комуніст» пояснювала, що «в Робітничих радах немає місця тим, хто йде саботувати їхню роботу і зраджувати пролетарську революцію».⁵¹⁹ Необхідно відзначити, що більшовики розглядали ради як органи, позбавлені політичної ініціативи, функції, яких мали бути обмежені вирішенням суто практичних завдань. Зокрема, з цього приводу, член Харківського губвиконкому Фабричний у квітні 1921 р. наголошував: «Наші Ради інколи називають «червоними парламентами». Це абсолютно неправильно. Ми не перефарбували ту арену для словесного змагання партій, ту громіздку, відірвану від життя законодавчу говорильну машину, яка називається парламентом. Ми її знищили і замість неї створили робітничі апарати, покликані до життя робітничим класом і з ним органічно пов'язані»⁵²⁰.

Така точка зору дисонувала з поглядами прихильників інших партій, які вдавалися до спроб використати ради як майданчик для політичної боротьби. Критичні виступи, викликані такою позицією, ставали причиною для видалення зі складу рад представників опозиційних політичних сил, що пояснювалося їхнім небажанням займатися конструктивною роботою.

Під таким приводом було виключено фракцію меншовиків в Одеській міській раді в грудні 1920 р. та травні 1921 р.⁵²¹. Аналогічний випадок

⁵¹⁸Інструкція Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про права і обов'язки члена Міськради» // ЗУ УСРР – 1921. – № 5. – С. 145.

⁵¹⁹Их демократизм // Коммунист. – № 142 (437). – 1921. – 1 июля.

⁵²⁰Фабричний Очередные вопросы советского строительства в Харькове / Фабричный // Коммунист. – № 88 (383). – 1921. – 23 апреля.

⁵²¹ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр. 341. – Арк. 20.

відбувся в січні 1921 р., коли завідуючий відділом управління Полтавського губернського виконавчого комітету пропонував розпустити місцеву фракцію меншовиків та піддати її суду революційного трибуналу за антирадянські виступи.⁵²² В травні 1921 р. на засіданні Київської міської ради з її складу було виключено 6 меншовиків та 2 есери⁵²³. В червні 1921 р. в Олександрівській губернії в усіх повітах «проводилося оздоровлення влади шляхом інструктування і перевиборів сільрад і виконкомів з видаленням з їхнього складу саботажного елемента»⁵²⁴.

Фактично весняна виборча кампанія 1921 р. була останньою, за результатами якої в радах ще більш-менш зберігалось розмаїття різних політичних партій. Використовуючи вищезгадані методи видалення політичних опонентів зі складу виборних органів, в середині 1921 р. більшовицька влада провела чистку депутатського корпусу, за результатами якої у радах не залишилося жодного прихильника меншовиків чи есерів.

За таких умов, а також руйнуванням організаційної структури цих політичних партій, внаслідок постійних репресій, їх виборча активність зводиться до мінімуму. Так, під час виборів до Харківської міськради в листопаді 1921 р. за повідомленням ВУНК списки «антирадянських» партій ніде не виставлялися, а одиничні виступи їх членів на хід виборів впливу не мали⁵²⁵.

Така політика більшовиків викликала справедливе обурення цих партій. Зокрема, 9 серпня 1922 р. Центральний комітет РСДРП(м) прийняв рішення бойкотувати вибори, назвавши їх фальшивою декларацією більшовицької влади.⁵²⁶ У червні керівництво меншовиків вирішило перейти в УСРР до

⁵²² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр. 320. – Арк. 67-68.

⁵²³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр. 341. – Арк.7.

⁵²⁴ ЦДАВО України. Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 441. – Арк. 51.

⁵²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 643. – Арк. 85.

⁵²⁶ Ніколаєв І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр.: історико-правовий аспект / І. Є Ніколаєв. – Миколаїв: Швець, 2013. – С. 252.

підпільної роботи. Нова тактика партії пер дбача роботу в профспілках. Було вирішити «не відкривати» і тому не виставляти кандидатури на виборах, але замість цього пропонувати кандидатури критично налаштованих безпартійних. Такої тактики меншовик дотримувалися на виборах до міськрадах Одеси та Миколаєва. На виборчих зборах вони пропонували замість більшовицьких списків свої висуванців – безпартійних. Через їхні дії вибори були затримані і закінчилися лише на початку 1923 р.⁵²⁷.

Найдовше боролося за представництво в радах укапісти. Під час виборів в жовтні-листопаді 1921 р. в деяких сільських районах їм вдалося провести до рад своїх представників. Наприклад, в Запорізькій губернії серед делегатів Гуляйпільського повітового з'їзду рад було 7 укапістів (з 186), а Токмакського – 26 (з 140)⁵²⁸. 2 члена УКП були обрані навіть на VI Всеукраїнський з'їзд рад⁵²⁹.

Такі «високі», порівняно з іншими політичними партіями, результати укапістів пояснювалися тим, що більшовики не вбачали у них серйозних конкурентів, у зв'язку з організаційною слабкістю тільки-но створеної партії та її ідеологічною близькістю до правлячої політичної сили.

Наголосимо, що після відносного успіху на виборах кінця 1921 – початку 1922 рр. активність укапістів різко знижується. Внутрішня криза, викликана суперечками про майбутнє партії, та вихід з її складу частини колишніх лідерів призвели до критичного становища політичної сили. УКП опинилася на межі зникнення. Проте, в липні 1923 р. на пленумі ЦК УКП перемогла точка зору про необхідність збереження УКП як самостійної

⁵²⁷ Войтович А. Останні спробу компромісу: соціалістичні партії і вибори в ради в Україні у першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) / А. Войтович // Перспективи. – 2005. – № 4. – С. 19.

⁵²⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 2. – Спр. 342. – Арк. 9-10.

⁵²⁹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів / Центральна Архівна управа УСРР. «Архів Радянської України». – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – С. 133.

партії⁵³⁰. Після цього відбувається різкий сплеск активності укапістів. Так, у доповіді Катеринославського губвиконкому про політичний стан губернії за літні місяці 1923 р. зазначалося, що якщо раніше вважалося, що укапісти «зникли природнім шляхом», то у серпні 1923 р. ДПУ зафіксувала сплеск їхньої активності. При цьому основна активній партії перемістилася з губерньського центру у сільську місцевість⁵³¹. Крім Катеринославської губернії активізувалися укапісти також на Київщині.

На фоні свого організаційного відродження УКП вирішила взяти активну участь у черговій виборчій кампанії 1923/1924 рр. Проте, цього вона зустріла активну протидію зі сторони більшовиків. Правляча партія, яка вже міцно закріпилася при владі, не була заінтересована у своїх колишніх союзниках і не бажала допускати їх до рад. До того ж, цього разу укапісти виступали значно з більшою критикою більшовиків. Зокрема, на одному із передвиборчих зібрань у Катеринославі член ЦК УКП Й.Дідич заявив, що виборча кампанія має вилитися у відкритий бій з КП(б)У⁵³². Не виступаючи проти самої ідеї єдиного союзу радянських республік, укапісти агітували за розширення прав УСРР. В Києві у запропонованому виборцям проекті наказу депутатам висувалися вимоги утворення в Україні окремих економічних, фінансових, профспілкових центрів та формування збройних сил за територіальним принципом⁵³³. Зі схожими закликами укапісти виступали у Катеринославі. За повідомленням голови губкому КП(б)У вони при кожній можливості вступали в полеміку з комуністами, звинувачуючи їх в ігноруванні інтересів українського пролетаріату. Найбільшу активність вони проявили на заводах важкої індустрії, у союзах харчовиків та хіміків, вищих

⁵³⁰ Дірявко Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920-1925 рр.) / Ю. П. Дірявко // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 146.

⁵³¹ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 804. – Арк. 119.

⁵³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757. – Арк. 187.

⁵³³ Там само. – Арк. 188.

навчальних закладах та приміських селах⁵³⁴. Велася також активна передвиборча агітація серед призовників, яка базувалася на галсах утворення самостійної Червоної Армії. У виступах просувалася теза, що Україна виконує роль колонії Росії і тому необхідно вимагати утворення власних наркоматів та профспілок⁵³⁵.

У Катеринославі було створено навіть спеціальний агітаційний загін, який складався переважно з членів студентського осередку партії. Проте, враховуючи молодий вік агітаторів, відсутність авторитету у робітничому середовищі та малий досвід публічних дискусій їхні виступи не мали великого успіху. Крім того, вони зустрічали активну протидію зі сторони комуністів, які мали набагато більші кадрові та організаційні ресурси для участі у виборчій кампанії⁵³⁶. Були випадки, коли членів УКП не допускали до виступів на передвиборчих зборах. У день голосування виборчі списки УКП, завірені комісією, або не приймались, або не ставились на голосування⁵³⁷.

В результаті до Катеринославської міськради не пройшло ні одного укапіста, хоча їх списки були виставлені на 5 виборчих дільницях. Провести своїх представників вдалося лише у двох селах приміського Діївського району. В с. Сухачовка на повторних виборах пройшов список з 15 чоловік, а в с. Нові Кайдани 6 членів УКП потрапили до «комбінованого списку», який переміг на виборах. Проте попрацювати у якості депутатів сільради їм не довелося. В першому випадку вибори були скасовані під приводом недотримання модусу представництва, а в другому – склад ради був переформатований рішенням райвиборчкому⁵³⁸. В результаті у кінцевому

⁵³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1921. – Арк. 7.

⁵³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1832. – Арк. 1.

⁵³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757. – Арк. 187.

⁵³⁷ Дірявко Ю. П. УКП на Катеринослащині. Основні віхи діяльності (1920-1925 рр.) / Ю. П. Дірявко // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 147-148.

⁵³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1034. – Арк. 105.

звіті губвиборчкому зазначалося, що єдиною політичною партією представленою в радах, була комуністична⁵³⁹. Ще меншими були успіхи укапістів на виборах до Київської міськради, де вони не змогли навіть попередньо провести жодного кандидата.

В наступній виборчій кампанії – 1924/1925 рр. представники УКП вже не брали участі, а сама партія 1 березня 1925 р. на своєму IV з'їзді прийняла рішення про саморозпуск. Зникнення укапістів, які були останньою легально діючою, крім партії більшовиків, політичною силою, ознаменовувало завершення формування однопартійної системи в УСРР⁵⁴⁰.

Останні спроби організованих виступів на виборах пов'язані із активізацією сіоністського руху в середині 1920-х рр. Зокрема, під час виборчої кампанії 1926/1927 рр. вони висували власні списки майже в усіх єврейських поселеннях республіки. В Кам'янецькому окрузі були випадки зриву передвиборчої агітації, в Балті – розклеювання відозв із закликами повалення євсекцій, організації національних сільрад без «євсеків», зрівняння в правах кустарів з робітниками і селянами. Найбільшою підтримкою сіоністи користувалися серед молоді, а найменшою – серед осіб похилого віку. Проте, їхні списки були повсюдно провалені. Лише у селі Чемировці Кам'янецького округу, де сіоністи проявили посилену агітацію, рішенням ЦК вибори були відкладені до проведення відповідної підготовчої роботи.⁵⁴¹ Вже наступного року їхня активність спадає, а у 1929 р. вони остаточно перестають відігравати якусь помітну роль у політичному житті єврейських громад⁵⁴².

⁵³⁹ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп.2. – Спр. 1035. – Арк. 29.

⁵⁴⁰Дірявко Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920-1925 рр.) / Ю. П. Дірявко // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 150.

⁵⁴¹ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2334. – Арк. 78 зв.

⁵⁴²Маркова С. В. Громадсько-політична діяльність національних меншин Поділля в 20-30-х роках як передумова «Великого терору» / С. В. Маркова // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 91.

Таким чином, сформоване на початку 1920-х рр., виборче законодавство дозволило більшовикам підпорядкувати своїм завданням усі стадії виборчого процесу – від моменту подання кандидатів до підбиття результатів голосування. В результаті за короткий термін Комуністичній партії вдалося витіснити зі складу місцевих рад прихильників конкуруючих з нею політичних сил та встановити повний контроль над роботою виборних органів влади.

4.3. Більшовицькі фракції в місцевих радах

Особливе місце в житті українського суспільства 20- х років займали структури комуністичної партії. Це зумовлювалося місцем та значенням самої партії. Перебравши на себе всі керівні функції в державі, більшовики потребували надзвичайно розгалуженого апарату, який би тримав під контролем мало не всі прояви суспільного життя. Останнє означало концентрацію всієї влади в партійних комітетах всіх рівнів, до міського та сільського включно. Їхній контроль за діяльністю виборних органів влади здійснювався, у першу чергу, шляхом делегування до них своїх представників.

Продивляючись результати виборчих кампаній спершу можна дійти висновку про низьку підтримку членів комуністичної партії у сільській місцевості, про що свідчить їх невелика кількість серед новообраних депутатів. Дійсно їхній відсоток за результатами виборів першої половини 1920-х рр. хоча і демонстрував стабільну тенденцію до зростання, проте все рівно був на загальному фоні дуже малим. Так, після виборчої кампанії 1922/1923 рр. вони становили у сільрадах 5,7%, 1923/1924 – 7,1%, 1924/1925 рр. – 8,4%.

Найбільшою чисельність комуністів була у сільрадах Донецької губернії. За результати вони 1922/1923 рр. вони склали 11,6%, 1923/1924

рр. – 14,4%, 1924/1925 рр. (результати до касації) – 21,3%. Найменшими ці показники були у Волинській губернії – відповідно 2,3%, 4 % та 4,9%.⁵⁴³

На початку виборчої кампанії 1923/1924 рр. Чернігівський губвиконком у своєму обіжнику до окрвиконкомів наголошував на необхідності проведенні у сільради та райвиконкоми усіх 100% наявних у сільській місцевості комуністів.⁵⁴⁴ Місцеві функціонери, які безпосередньо займалися складанням виборчих списків сумлінно виконували подібні вказівки. Свідченням цього є результати співставлення кількості комуністів у сільських партосередках та обраних до сільрад.

За даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У на початку 1922 р. в Україні у сільській місцевості нараховувалося 1923 партосередків та 11 938 комуністів, 1923 р. – відповідно 1 733 та 15 195, 1924 р. – 1 499 та 13 800, 1925 – 1 499 та 16 051⁵⁴⁵. За підсумками виборчої кампанії 1922/1923 рр. до сільрад УСРР було обрано 7 606 комуністів, 1923/1924 рр. – 14 649, 1924/1925 рр. (результати до касації) – 20 135⁵⁴⁶. Якщо порівняти ці дані з чисельністю сільських партосередків, то виходить, що у 1922/1923 рр. до числа депутатів потрапило 63,7% наявних на селі більшовиків, у 1923/1924 рр. – вже 96,6%, а у 1924/1925 рр. – аж 145,9%. Таким чином, з кожним роком протягом першої половини 1920-х рр. кількість комуністів, обраних до рад, в абсолютних числах збільшувалася у 1,5-2 рази, а у 1924/1925 рр. взагалі досягла нереальних результатів. Інформаційно-статистичний відділ ЦК КП(б)У, характеризуючи у липні 1925 р. попередню виборчу кампанію (до касації), констатував, що наслідком адміністративного тиску, списочної системи, абсентеїзму виборців стало входження сільських партосередків до

⁵⁴³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 11; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1750. – Арк. 48-49.

⁵⁴⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1043. – Арк. 12.

⁵⁴⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк. 10.

⁵⁴⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 11; ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1750. – 51.

рад у повному складі⁵⁴⁷. Проте, ця характеристика, як свідчать вищенаведені підрахунки, відповідала дійсності лише частково. Крім сільських комуністів, які потрапили до рад у повному обсязі, депутатами стало ще близько 7 000 більшовиків, які належали до міських та селищних партосередків. Таким чином, серед пропонованих виборцям кандидатур партійців, як мінімум третину складали саме ті «чужинці», які були невідомі місцевому населенню і викликали у нього чи не найбільше невдоволення під час голосування. Зрозуміло, що обрання їх депутатами було можливе лише у результаті адміністративного тиску та відвертої фальсифікації результатів виборів.

Проте, при незначному відсотку комуністів серед загальної кількості депутатів, вони у більшості випадків займали керівні посади в сільрадах. За результатами виборів 1923/1924 рр. в Єлисаветградському окрузі до КП(б)У належало 40% керівного складу рад⁵⁴⁸, у Херсонському – 52,2%⁵⁴⁹. Ще більшою їхня кількість була у сусідньому Миколаївському окрузі. Голова місцевого окрвиконкому доповідав, що серед голів сільрад округу комуністи складають 65%. Серед їхніх секретарів членів партії було значно менше – лише 5 при 121 безпартійному. Проте, за словами доповідача «це був кращий варіант із того, що малося»⁵⁵⁰. Така зневажлива характеристика головою окривоконкому свої однопартійців свідчить про незадовільний кадровий склад сільосередків, що, однак, не заважало просувати їх на відповідальні посади.

Збереглася подібна ситуація і в наступному році. За результатами виборів 1923/1924 р. в Одеській губернії серед усіх новообраних депутатів комуністи складали 10,5% (члени, кандидати в члени КП(б)У та комсомольці разом). Серед голів сільрад їхня кількість була майже у 4,5 рази більшою і

⁵⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк.. 22.

⁵⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 809. – Арк. 161.

⁵⁴⁹ Держархів Херсонської обл. – Ф. Р-2. – Оп. 3. – Спр. 73. – Арк. 4.

⁵⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 809. – Арк. 17.

становила 44%⁵⁵¹. У Катеринославській губернії ці показники становили відповідно 12,2% та 53%⁵⁵². Наголосимо, що тенденція до значного збільшення кількості більшовиків у керівництві сільрад спостерігалася у всіх регіонах УСРР, але їх співвідношення до загальної кількості депутатів-комуністів було різним. Зокрема, за підсумками виборів 1923/1924 рр. у Коростенському окрузі відповідні показники становили 20,2% та 4,5%⁵⁵³. Відносно невисокий відсоток партійців у радах порівняно з іншими регіонами в даному випадку пояснюється не більш виваженим підходом до вибору кандидатів, а малою чисельністю партосередків. Загалом же Волинська губернія продемонструвала найбільший в Україні темп приросту комуністів у сільрадах за підсумками виборчої кампанії 1923/1924 рр. Їхня кількість у порівнянні з минулим роком зросла більше ніж у два рази з 283 (2,3% усіх депутатів) до 614 (4,04%)⁵⁵⁴.

Бажання провести до рад якомога більшу кількість комуністів часто мало для партії негативні наслідки. За умов, коли на виборах депутатами обиралися фактично усі наявні у сільській місцевості члени, кандидати в члени партії та комсомольці, а у разі їх відсутності – представники міських партосередків, відбір кандидатів не проводився, а вони автоматично вносилися до виборчих списків. У результаті до рад часто потрапляли особи, які у кращому випадку просто не користувалися авторитетом населення, а у гіршому – своєю поведінкою підривали авторитет партії та радянської влади. В першу чергу, це стосувалося підбору кандидатур на керівні посади. Як приклад, можна навести результати перевірки роботи низового апарату Волинської губернії, яка проводилася спільною комісією губкому КП(б)У та губвиконкому напередодні виборів 1923/1924 рр. У її звіті під грифом

⁵⁵¹ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 810. – Арк. 132.

⁵⁵²ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 1035. – Арк. 29, 31.

⁵⁵³ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 76, 79.

⁵⁵⁴ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 11.

«Цілком таємно» відзначалося не дуже вдале обрання кандидатів на посади голів сільрад. Так, до села Ясно-Гроди Чуднівського району для «зміцнення ради» був направлений 19-річний комсомолец. Проте, зважаючи на свою необізнаність із реаліями сільського життя та молодий вік, він не користувався у селі жодним авторитетом. У Велико-Клитнівській сільраді ситуація була зовсім протилежною. Взаємовідносини її голови – кандидата в члени партії, демобілізованого червоноармійця, з селянами базувалися «на принципах кулачної розправи». Поширеними були також випадки пияцтва серед керівництва сільрад. З цієї причини було знято з посади 4 з 12 голів сільрад Славутського району (усі вони були членами або кандидати в члени КП(б)У)⁵⁵⁵.

Відсоток комуністів у міських радах був набагато вищим. Проте, він міг помітно коливатися в залежності від типу населеного пункту. У містах з великої концентрацією промислових об'єктів та губерньських центрах комуністи становили близько 60-65% складу депутатського корпусу. Наприклад, за результатами виборчої кампанії 1923/1924 рр. до лав комуністичної партії (члени, кандидати в члени та комсомольці разом) у Катеринославській міськраді належало 65,4% депутатів, Харківської – 67,4%, Олександрійської – 67,8%, Вінницької – 68,9%, Криворізької – 65,3%. В той час у містах з незначним відсотком пролетаризованого населення їхній відсоток знижувався, хоча все-рівно у більшості випадків становив близько 50%. Так, до Кам'янець-Подільської міськради було обрано 55% комуністів, Могилів-Подільської – 45,9%, Прилуцької – 47%⁵⁵⁶.

Наголосимо, комуністи у міських радах часто були малоактивними і недисциплінованими. Вони часто пасивно ставилися до своїх обов'язків, демонстрували низьку явку на засідання рад, ігнорували запити своїх виборців. Це, в першу чергу, стосувалося партійних функціонерів, не

⁵⁵⁵ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 800. – Арк. 58.

⁵⁵⁶ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 4.

пов'язаних із виробництвом. Так, у огляді роботи міськрад Катеринославщини за 1923 р. зазначалося у що найвищу активність у роботі ради губерньського центру демонструють безпартійні та комуністи-виробники⁵⁵⁷.

Як вже вище зазначалося, під час перших виборів 1924/1925 рр. комуністи отримали надзвичайно завищені результати. Тому не дивно, що після проведення повторного голосування їхня кількість суттєво знизилася. Загальна кількість членів та кандидатів у члени партії впала у радах з 8,4 % до 7,1%⁵⁵⁸. В абсолютних числах вони отримали 17 012 мандатів. Враховуючи факт того, що у першій чверті 1925 р. відбулося стрімке зростання особового складу сільських партосередків – з 16 051 чоловік на початку року до 18 107 у травні⁵⁵⁹, кількість обраних до рад комуністів на повторних виборах, які завершилися на початку березня, приблизно дорівнювала кількості наявних партійців на селі. Звісно, що такі показники були все рівно далекими від реального впливу КП(б)У на селі, проте все ж таки були не такими вражаючими як попередні.

У містах за підсумками виборів 1924/1925 рр. також відбулося зменшення кількості комуністів, при цьому, на відміну від сіл, одразу. Якщо раніше їхня кількість у середньому коливалася у межах 60-65%, то на виборах 1924/1925 рр. члени, кандидати в члени партії та комсомольці разом отримали 54,5% (у промислових містах – 57,9%, у міщанських – 47,6%).⁵⁶⁰ Такі результати були викликані низкою причин. Проголосивши курсу «на пожвавлення рад» більшовики почали робити кроки до залучення до радянського будівництва якомога більшої кількості населення. Чи не

⁵⁵⁷ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1034. – Арк. 56.

⁵⁵⁸Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XVII.

⁵⁵⁹ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк. 10.

⁵⁶⁰Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XIII.

найважливіша роль у виконанні цього завдання відводилася виборам до рад. У зв'язку з цим під час цієї виборчої кампанії до процесу голосування вперше були допущено неорганізоване у профспілках населення, у середовищі якого більшовики користувалися меншою підтримкою порівняно з іншими категоріями міських жителів. Тому одночасно із збільшенням кількості виборців, зменшується кількість голосів відданих за кандидатури партійців. Наголосимо, що у значній мірі ця ситуація також пояснювалася курсом партій на залучення більшої кількості безпартійних до рад, про що свідчать відповідні директиви компартійно-радянських установ. Так, у листопаді 1924 р. Президія Херсонського окрвиконкому постановила збільшити у міськраді кількість безпартійних робітників «від станка» до 40%. Одеський губком КП(б)У рекомендував дотримуватися цього ж відсотку⁵⁶¹.

Послаблення адміністративного тиску, відносна демократизація виборчих процедур під час наступної кампанії 1925/1926 рр. призвели до подальшого падіння відсотку комуністів у радах. Найбільшим воно було у сільській місцевості. Вибори наочно продемонстрували усі вади у роботі сільських партосередків та реальне ставлення до них виборців. Інформаційно-статистичний відділ ЦК КП(б)У відзначав їхню недостатню роботу з сільським активом та поганий зв'язок з селянством. У результаті зросла кількість відмов виборців голосувати за кандидатури більшовиків. До рад обиралася лише ті партійці, які користувалися довірою та авторитетом місцевого населення і не заплямували себе зловживанням владою чи слабкою активністю. Кандидатури ж невідомих селянам комуністів не знаходили підтримки виборців та у більшості випадків провалювалися.

До того ж, різка зміна курсу у ставленні до села призвела до дезорганізації у роботі сільських партосередків. У звітах про підсумки повторних виборів 1925 р. та виборчої кампанії 1925/1926 р. неодноразово

---

⁵⁶¹Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А.В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 41.

наголошувалося, що нажим на виборах поступився місцем розсіяності та невідповідності, викликаних швидкою заміною старих методів новими⁵⁶².

Виходячи з позиції та ролі сільських комуністів на виборах інформаційно-статистичний відділ ЦК КП(б)У розділив їх на три групи. До першої належали ті, хто сприйняв новий курс. До другої – ті, хто навпаки йому активно опирався і не хотів відмовлятися від старих методів роботи. Третю групу, найменшу за чисельністю, склали комуністи, які «попали під вплив середняків, проявляли у своїй ідеології елементи хвостизму і фактично виступали проти керівництва партією селом»⁵⁶³.

На цьому фоні кількість комуністів у радах знову впала. У сільській місцевості це було не дуже помітно – вони отримали 6,9% мандатів, що лише на 0,2% або приблизно на 500 чоловік було менше за показник минулого року. Проте, у даному випадку було важливо, що їхній відсоток серед депутатів перестав збільшуватися при одночасному зростанні чисельності сільських партосередків⁵⁶⁴. Схожа ситуація спостерігалася і з комсомольцями. Не зважаючи на збільшення їхніх організацій, кількість членів ЛКСМУ у складі сільрад впала з 4% до 3,1%. Цю ситуацію Політбюро ЦК КП(б)У пояснювало негативним ставленням до організації у середовищі селян, як до установи яка не має серйозної питомої ваги у господарському житті села⁵⁶⁵.

У містах зменшення комуністів у радах було помітнішим. Кількість ораних до рад безпартійних вперше дорівнювала чисельності партійців (49,1% та 50,9%). У радах непромислових міст та селищах вона була навіть

⁵⁶²ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк. 22

⁵⁶³ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк. 24-26.

⁵⁶⁴Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. VII.

⁵⁶⁵ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 106. – Арк. 184.

більшою і становила відповідно 55,1% та 68%⁵⁶⁶. Проте, якщо у селах зменшення відсотку комуністів було пов'язано із наближенням їхнього представництва до реального рівня підтримки партії, то у містах, як вже зазначалося, також і з цілеспрямованою політикою на збільшення чисельності безпартійних. Так, під час підготовки до виборів Харківської міської ради у січні 1926 р. міськвиборчкому давалася вказівка, що кількість безпартійних серед депутатів має становити не менше 40%⁵⁶⁷. У такий спосіб планувалося покращити зв'язок із широкими масами громадян.

Збільшення представництва більшовиків у сільських радах розпочинається з виборчої кампанії 1926/1927 рр. Кількість членів та кандидатів у члени партії зросла на з 6,9 до 9%, а комсомольців з 3% до 4%. В абсолютних числах комуністи отримали 22 459 депутатських мандати, що становило 69,8% їхньої кількості у сільських партосередках⁵⁶⁸. Відсоток партійців коливався у різних округах. Найвищим він був на Донбасі: у Сталінському окрузі 23,4%, Артемівському – 16,2%, Маріупольському – 13,4%, а найменшим на Поділлі: у Тульчинському окрузі – 6%, Вінницькому – 6,2%, Кам'янецькому – 6,3%. При цьому у 18,5% сільрад не було жодного партійця чи комсомольця⁵⁶⁹.

⁵⁶⁶Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – С. XII.

⁵⁶⁷Держархів Харківської обл. – Ф. Р-408. – Оп. 2. – Спр. 1011. – Арк. 336.

⁵⁶⁸Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. 14; Лях С. Селянин як політик / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 163.

⁵⁶⁹Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. VII.

У містах ситуація була інакшою. Загальна кількість партійців у радах не змінилася і становила 47,3%. Натомість відбувалося вирівнювання їхньої питомої ваги у містах промислового та міщанського типу. У перших відсоток комуністів впав з 51,5% до 48,3%, а у других – відповідно зріс з 40,5% до 45,6%. Зменшення відбувалося переважно у містах, де минулого року було обрано найбільше представників КП(б)У: наприклад у Києві їх частка знизилася з 51,5% до 50,6%, Сталіно – з 57,2% до 49,1%, Харкові – з 52,7% до 45,7%, а збільшення відбулося там, де минулого року відсоток партійців був низький (у Маріуполі він зріс з 37,1% до 44,5%). У всіх містах трохи підвищилася чисельність комсомольців серед депутатів – з 3,6% до 4,8%⁵⁷⁰.

Подібна тенденція спостерігалася і в селищних радах. Проте, у них вирівнювання відбувалося повільніше. У фабрично-заводських селищах комуністи склали 43,9%, в інших – 25,6%, а разом 31,4%. У порівнянні з минулими виборами цей показник зменшився на 2,1%. Чисельність комсомольців навпаки зросла майже у два рази – з 4% до 7,7%⁵⁷¹.

Таким чином, протягом трьох виборчих кампаній у містах та селищах кількість комуністів поступово зменшувалася і наближалася до одного показника серед різних типів населених пунктів. Проте, у сільських радах, вона вже з виборів 1926/1927 рр. знову демонструє висхідну тенденцію. Під час наступної кампанії 1928/1929 рр. вона стає більш виразною і поширюється на міста і селища. У сільрадах частка партійців зросла до 10,7%, селищах – 34,3%, містах – 51,4%. Ще більші темпи приросту показали комсомольці. Їхня чисельність серед депутатів зросла відповідно до 6,1%, 10,2% та 6,9%⁵⁷².

⁵⁷⁰Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. XVI.

⁵⁷¹Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – С. С. XVIII.

⁵⁷²Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1928-1929 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1929. – С. IX.

Наголосимо, що наближення кількості комсомольців у радах до числа партійців не відповідало їхньому авторитету у суспільстві, особливо, у сільській місцевості. Так, чисельність комсомольців на селі, зрозуміло, невпинно зростала. У 1929 р. в 6900 комсомольських осередках на селі на обліку було 200 тис. комсомольців. Цього було достатньо, щоб підтримувати певне ідеологічне і емоційне напруження на селі, але якихось реальних наслідків не мало: на комсомольців мало хто зважав. Це визнавало і компартійно-радянське керівництво. Наприклад, в аналітичному огляді Уманського окрвиконкому за підсумками перевиборчої кампанії до сільських рад 1927 року визнавалося, що роль комсомолу як організатора сільської молоді залишається невеликою⁵⁷³.

Розглядаючи взаємодію комуністичних партосередків з радами, наголосимо, що на практиці протягом 1920-х рр. спостерігалася тенденція до їх як у місті, так і в селі. Проте, масштаби її проявів суттєво відрізнялися. У сільській місцевості, де один партосередок на початку 1920-х рр. припадав на 8 сіл, у середині – на 6, а наприкінці на 4, компартія фізично не мала необхідного кадрового ресурсу для контролю над радами. У зв'язку з цим керівництво ними часто передавалося комнезамам. У тих же сільрадах, де малися власні партійні осередки, вони фактично ставали одним цілим. Сільські комуністи, які не користувалися у середовищі селян великим авторитетом у взаємодії з радами віддавали перевагу методам командування. Коментуючи цю ситуацію, інформаційно-статистичний відділ ЦК КП(б)У у своєму огляді результатів виборчої кампанії 1924/1925 рр. констатував: «сільосередки не засвоїли і не мають досвіду керування радами, а там де

---

⁵⁷³Лях С. Селянин як політик / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 164.

вони існують фактично злилися з ними»⁵⁷⁴. Такий стан речей зберігався у сільрадах і в наступні роки.

У містах, враховуючи наявність багаточисленних партосередків та відповідно великих комуністичних фракцій у радах, ситуація була дещо іншою. У більшості випадків партійні комітети керували радами через свої фракції, хоча офіційно це подавалося як самостійна робота міськрад.

Вище партійне керівництво постійно наголошувало на неприпустимості злиття партійних та радянських установ, хоча і наголошувало на необхідності систематичного керівництва першими роботою других. Так, ІХ з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.), відзначаючи факти підміни партійними органами державного апарату, наголошував, що партійне керівництво необхідно здійснювати виключно через фракції і керівників установ – членів партії. Усі принципові і важливі питання мають попередньо обговорюватися партійними структурами. «Фракції, – наголошувалося у рішенні з'їзду, працюючи під керівництвом парткому, мають стати діючим і постійним керівним партійним органом, ідейно-комуністичним керівником і провідником рішень партії у своїх установах»⁵⁷⁵.

О. Гонтар, проаналізувавши наявні в архівах протоколи засідань комуністичних фракцій Одеської, Дніпропетровської, Кременчуцької, Вінницької та Павлоградської міських рад, підсумовуючи результати їхньої діяльності, зазначав, що вони попередньо обговорювали більшість питань, які потім виносилися на розгляд засідань та пленумів. Це були питання кадрових перестановок, висування на керівні посади, термінів, процедури та порядку денного засідань, усі принципові, а часто і біжучі питання, які входили до компетенції рад. Так, у квітні 1928 р. бюро фракції президії

⁵⁷⁴ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2114. – Арк. 23

⁵⁷⁵Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – К.: Полтиздат Украины, 1976. – Т.1. – С. 398.

Миколаївської міськради, обговорюючи питання поживлення ради, відзначало недостатній зв'язок секцій ради із відповідними відділами та інспектурами окрвиконкому, необхідність залучення до їх роботи звичайних робітників. Після надання радам ухвалювати та розпоряджатися міським бюджетом, фракція Одеської міськради регулярно з 1928 р. починає розглядати його формування. Розглядала вона також і більшість біжучих справ, таких як підготовка до нових театральних сезонів, організація у місті санітарної міліції, перереєстрація депутатів ради тощо.⁵⁷⁶ Як бачимо, більшовики прагнули тримати під своїм контролем усі напрямки діяльності рад, що зводило їх самостійність, навіть, у вирішенні другорядних питань до нуля.

Таким чином, протягом 1920-х рр. ради перебували під щільним контролем компартії. Хоча кількість її членів у середовищі депутатського корпусу не була статичною та змінювалася відповідно до тактичних завдань більшовиків, вони ніколи не випускали ради з під свого нагляду. Комуністичні фракції виконували роль своєрідних зв'язківців між партійними комітетами та виборними органами влади та забезпечували проведення у життя партійної політики.

---

⁵⁷⁶ Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А.В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – С. 38-39.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження місця рад в політичній системі УСРР та їхньої ролі в утвердженні більшовицької монополії на державну владу дозволило сформулювати та обґрунтувати низку узагальнюючих висновків, які виносяться на захист.

Аналіз історіографії свідчить, що обрана дисертантом тема досі не була окремим предметом історичного дослідження. Більшість праць лише опосередковано торкається визначеної тематики. Безпосередньо діяльність місцевих державних органів розглядали переважно дослідники радянської доби, проте, враховуючи тогочасну високу заідеологізованість історичної науки, їхні висновки потребують кардинальної переоцінки. Окремі аспекти формування та діяльності місцевих рад розглядалися і за роки незалежності, але комплексного дослідження з їх історії 1920-х рр. так і не було створено. Разом з тим, різноманітна джерельна база, представлена опублікованими та архівними документами, а також матеріалами періодичної процеси дає змогу вивчити місце рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу.

Упродовж 1920-х рр. політика комуністичної партії стосовно місцевих рад кілька разів зазнавала суттєвих змін. Проголосивши одразу після Жовтневого перевороту ради осердям політичної системи, більшовики у подальші революційні роки звели їхню роль у житті держави нанівець. Особливо це помітно було на території України. Не маючи великої підтримки серед населення, більшовики віддавали перевагу при формуванні органів державної влади не виборним радам, а надзвичайним органам влади – революційним комітетам, які формувалися безпосередньо партійними комітетами КП(б)У. Проте, така система організації місцевої влади із переходом до мирного життя вимагала суттєвих змін. Існування ревкомів у жодній мірі не відповідало більшовицьким гаслам про народний характер

державної влади та лише посилювало відрив державних інститутів від населення, підриваючи і так невеликий авторитет нового режиму.

Компартійне керівництво на початку 1921 рр. приймає рішення про ліквідацію ревкомів та поширення мережі рад на всю територію республіки. Офіційно це рішення було затверджено постановою V Всеукраїнського з'їзду рад у березні того ж року. Ці заходи, поряд з проголошеною у березні 1921 р. новою економічною політикою, мали забезпечити послаблення соціальної напруги в країні. Створення широкої мережі рад, залучення до їх виборів широких мас населення, запровадження регулярних звітів їхніх членів перед виборцями мали б створити ілюзію існування в Україні влади простого трудового населення.

Проте, ради так і не стали реальними органами влади навіть при вирішенні проблем місцевого значення. Як сільські, так і міські ради дуже часто виконували роль суто декоративних органів влади, які не мали ані реальних повноважень, ані авторитету серед населення. Така ситуація була зумовлена політикою більшовиків на свідоме послаблення їхньої ролі у системі владних взаємовідносин. У містах у залежності від їхнього статусу реальна влада належала повітовим (з 1923 р. – окружним і районним) чи губерньським виконавчим комітетам, а ради у кращому випадку виконували лише роль дорадчого органу. У сільській місцевості ради вимушені були ділити свої повноваження в адміністративній сфері з комітетами незаможних селян, а у господарській – з земельними громадами. У результаті у більшості випадків вони були лише ретрансляторами директив вищих органів та збирачами податків. Свідоме послаблення ролі рад можна пояснити кількома причинами. По-перше, сільські та міські ради на відміну від інших державних інститутів були єдиними органами ради, члени яких мали безпосередньо обиратися населенням. У зв'язку з цим існувала хоча і потенційна, але все ж таки можлива небезпека втрати контролю у результаті виборів за діяльністю низових органів, що у жодній мірі не влаштовувало компартійний режим. По-друге, після захоплення влади, більшовики

вибудували жорстко централізовану систему організації державної влади. Вона передбачала, що на всіх рівнях починаючи з центрального і вертикально донизу, реальна влада зосереджувала у тандемі партійні комітети – виконкоми. Перші займалися виробленням рішень, а другі їх упровадженням у життя. При цьому їхній персональний склад переважно збігався. Така система розподілу влади дозволяла партії тримати під своїм непохитним контролем усі сфери життя. Проте, на низовому рівні, особливо у сільській місцевості, цю схему не можна було впровадити у життя, через брак у більшовиків необхідного кадрового ресурсу. Тому для забезпечення своєї влади компартійному керівництву було вигідніше позбавити ради низового рівня реальних владних повноважень.

Така ситуація спочатку цілком задовольняла більшовиків. Проте, у середині 1920-х рр. партійне керівництво переглянуло своє ставлення до ролі місцевих рад у житті держави і оголосило курс на «пожвавлення» їхньої роботи. Офіційно його було проголошено на жовтневому 1924 р. пленумі ЦК РКП(б). Нова політика у галузі державного будівництва передбачала комплекс заходів направлених на зростання авторитету місцевих органів влади серед населення. Передбачалося підвищити виборчу активність громадян, поступове розширення компетенції низових рад у вирішенні проблем місцевого значення та залучення якомога більшої кількості населення до їхньої роботи шляхом проведення виїзних засідань, залучення виборців до роботи секцій та комісій рад, запровадження регулярної звітності депутатів перед своїми виборцями. Першими прикладами втілення нової політики у життя стало прийняття нової редакції положення «Про сільські ради» та поява положення «Про міські та селищні ради», якого до цього взагалі не існувало. Проте, чи не найнаочнішим прикладом зміни ставлення більшовиків до рад стало позбавлення комітетів незаможних селян адміністративних функцій та статусу організацій державного значення.

«Пожвавлення рад», яке було започатковано як відгалуження партійного курсу «повороту обличчям» до села, швидко трансформувалася у

самостійний напрям державної політики. Вона продовжувала активно втілюватися і у другій половині 1920-х рр., і, що прикметно, на фоні згорання нової економічної політики, остаточної відмови від навіть часткової лібералізації суспільно-політичного життя та боротьбою з усіма проявами інакомислення. Із посиленням тоталітарних тенденцій в управлінні державою, остаточним переходом до командно-планової економіки більшовики потребували органів, на які б не тільки можна було б перекласти вирішення місцевих проблем, але й які б виконували роль популяризації більшовицької політики, були б своєрідним зв'язківцем партії з масами. У зв'язку з цим відбувається розширення владних повноважень рад, що було закріплено відповідними положеннями про міські, селищні та сільські ради, прийнятими в 1927 р. Вони нарешті отримали право приймати та розпоряджатися власними бюджетами. До того ж міські ради уперше офіційно отримали виконавчі функції. Хоча вони обмежувалися лише сектором комунального господарства, це був суттєвий крок у напрямку розмежування обсягу повноважень міськрад із виконкомом. Наприкінці 1920-х рр. також поступово зменшувалися повноваження земельних громад у сільській місцевості, аж доки вони не були остаточно ліквідовані. Таким чином ради стали єдиним органом влади у сільській місцевості. Звісно, що розширення компетенції рад сприяло поступовому зростанню їхнього авторитету. До того ж, це активно пропагувало у пресі та виступах державних та партійних діячів різного рівня.

Вражаючих масштабів набули заходи по залученню до роботи рад простого населення. Зокрема, у містах кількість прикріплених до секцій рад громадян подекуди у кілька разів перевищувала кількість записаних до них депутатів. Так, само для депутатів стало обов'язковим постійне звітування про свою роботу у робітничих колективах та на зборах виборців. Таким чином, залучаючи велику кількість населення до хоч і, здебільшого, формальної роботи органів влади, запровадивши регулярну звітність

державних інститутів перед виборцями, створювалася ілюзія про робітничо-селянський характер органів влади та їх підконтрольність населенню.

Упродовж 1920-х рр. більшовики ще не встановили тотального контролю за процесом «волевиявлення» громадян і тому під час голосування існувала хоча і не велика, але все ж таки певна свобода вибору. Проте, розроблене більшовиками виборче законодавство, зводило до мінімуму шанси на успіх усіх альтернативних кандидатур. Його основними дискримінаційними нормами були встановлення нерівномірних норм представництва для різних соціальних прошарків населення, позбавлення виборчих прав окремих категорій громадян, відкрите голосування та територіально-виборничий принцип формування виборчих дільниць у містах. Загальний нагляд за усіма стадіями виборчого процесу здійснювався через виборчі комісії, до яких відповідно до вимог законодавства могли потрапити лише прибічники більшовиків.

Виборче законодавство, як і у цілому уся стратегія та тактика дій більшовиків у виборчих кампаніях, динамічно підлаштовувалося до коливань внутрішньої політики більшовиків. Найбільш наочно це видно на прикладі застосування трудового цензу. Спочатку перелік підстав для його застосування постійно доповнювався. Із проголошення курсу на «пожвавлення рад» їхню кількість навпаки було зменшено. Особливо це було помітно під час виборів 1925/1926 рр. коли кількість позбавленців у межах республіки впала з 3,7% до 2,1%. Проте, вже наступного року більшовики повертаються до старої практики застосування трудового цензу і кількість позбавленців зростає.

Протягом 1920-х рр. змінювалося ставлення більшовиків і до питання активності виборців у день голосування. У першій половині характерним явищем для виборчих кампаній був масовий абсентеїзм виборців – участь у голосуванні брало до 30% від їхньої загальної кількості. На початку 1920-х рр. така ситуація цілком задовольняла більшовиків, адже за малої кількості присутніх на виборчих зборах було легше забезпечити перевагу свого

електорату та протягнути необхідні кандидатури. Боротьба за підвищення виборчої активності громадян розпочинається із проголошення курсу на «пожвавлення рад». Її було започатковано під час виборів 1924/1925 рр. Боротьба з абсентеїзмом здійснювалася у кількох напрямках – покращення організаційно-технічного забезпечення виборчого процесу (збільшення кількості дільниць, запровадження картково-повісточної системи запрошення виборців на дільниці), усунення з законодавства норм, які викликали найбільше невдоволення у населення (заборона персонального голосування за окремі кандидатури), посилена агітаційно-пропагандистська робота, яка наприкінці 1920-х почала супроводжуватися і адміністративним тиском на виборців. Перші результати ці заходи дали вже на виборах 1925/1926 рр., коли на дільниці прийшло вперше більше половини виборців – 54%. На виборах 1928/1929 рр. їхня явка зросла вже до 64,4%, і була вищою навіть за відповідний показник в РСФСР. Зростання виборчої активності мало для більшовиків великий пропагандистський ефект. Це свідчило про залучення до формування органів влади більшої кількості населення, а отже – і визнання де факто радянської влади.

Разом з тим, зростання виборчої активності супроводжувалося і посиленням протестних настроїв під час виборчих кампаній. Їхній рівень коливався у різних соціальних прошарках у залежності від лояльності до правлячого режиму. Найменшим він був у середовищі робітників і незаможників, які були опорою більшовицької влади, а найвищим – серед заможного селянства, священнослужителів, неорганізованого у профспілках міського населення, тобто серед осіб, які зазнавали найбільших утисків за більшовицької влади. Часто протестні настрої виходили за рамки звичайної критики і виливалися у виступи проти комуністичної партії. Найбільш поширеними проявами такого опору були свідома відмова від участі у виборах, відмова голосувати за висунуті владою кандидатури, а також просування власних кандидатів.

У переважній більшості випадків результати виборів були задовільними для більшовиків. Особливості радянського виборчого законодавства у сукупності із застосуванням заходів адміністративного впливу та посиленою агітаційно-пропагандистською роботою забезпечували цілковиту передбачуваність виборчого процесу.

Полегшувала контроль за виборчим процесом і відсутність у більшовиків опонентів, які б могли організовано виступати проти їхньої влади. Проте, на початку 1920-х рр. ще зберігалася виборча активність інших соціалістичних партій. Подекуди їм навіть вдавалося проводити своїх прибічників до рад. Більшовики вживали активних заходів, щоб не допустити появи в радах організованої політичної опозиції, яка б могла б наповнити діяльність низових виборних органів влади певним політичним змістом. У зв'язку з цим, навіть якщо на виборах представникам альтернативних до більшовиків політичних сил вдавалося подолати усі встановлені виборчим законодавством перепони і заручитися підтримкою виборців, вони все-рівно насильно усувалися зі складу рад. Зазвичай приводом до позбавлення депутатських мандатів були обвинувачення у небажанні займатися конструктивною роботою чи звинувачення в контрреволюційній діяльності.

Таким чином, більшовики багато уваги приділяли формуванню лояльного депутатського корпусу місцевих рад, який до того ж був і віддзеркаленням більшовицького бачення місця окремих прошарків населення у житті держави. На початку десятиліття ставлення до рад фактично майже не змінилося з часів «воєнного комунізму», що проявлялося у бажанні перетворити ради у справжні органи «диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства», у яких місця для інших соціальних груп не передбачалося. Певна лібералізація політичного життя у середині 1920-х рр. призвела до наближення депутатського корпусу до реальної структури населення, проте дуже швидко більшовики повертаються на старі позиції. Починаючи з виборів 1926/1927 рр. у радах знову починає зростати представництво базисного електорату компартії – комнезамівців на селі та

робітників у містах. Під час наступних виборів їхня питома вага повернулася до показників першої половини 1920-х рр., що свідчило про повернення більшовиків до методів «воєнного комунізму» та підготовку до масштабних соціальних перетворень в УСРР.

Подібною була і динаміка зміни чисельності комуністичних фракцій в радах. Кількість її членів у середовищі депутатського корпусу не була статичною та змінювалася відповідно до тактичних завдань більшовиків. Проте, ради завжди перебували під щільним політичним контролем. Комуністичні фракції виконували роль своєрідних зв'язківців між партійними комітетами та виборними органами влади та забезпечували проведення у життя партійної політики.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що більшовицька політика стосовно місцевих рад упродовж 1920-х рр. пройшла три періоди свого розвитку: 1) 1921 р. – кінець 1924 р. – період майже повної безправності рад при дотриманні під час виборчих кампаній практик «воєнного комунізму»; 2) кінець 1924 р. – початок 1926 рр. – початковий етап політики «пожвавлення рад», розширення їхніх владних повноважень та відносна лібералізація виборчого процесу; 3) середина 1926 р. – 1929 р. – покращення дієвості рад у якості органів влади місцевого рівня на фоні посилення контролю за процесом обрання депутатів. Разом з тим, незважаючи на зміни у ставленні більшовиків до низових органів влади, ради постійно виконували роль важливого засобу в утвердженні комуністичної диктатури.

Досягнутий рівень знань дозволяє стверджувати про необхідність подальшого наукового дослідження: 1) специфіки організації виборчого процесу у районах компактного проживання національних меншин; 2) впливу політики коренізації на перебіг та результати виборчих кампаній, зокрема, на зміни у національному складі депутатського корпусу міських рад; 3) впливу внутрішньопартійної боротьби на роботу та персональний склад комуністичних фракцій у радах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів м. Києва

Ф. Р-1. Київська міська рада народних депутатів та виконавчий орган Київської міської ради депутатів (Київська міська державна адміністрація)

Оп. 1

1. Спр. 3. Матеріали (анкети, протоколи, мандати) о выборах делегатов в Киевский горсовет в 1922-1923 годах, 157 арк.
2. Спр. 84 Звіти та доповідні записки про роботу за 1923-1925 рр., 183 арк.
3. Спр. 685. Висновки та пропозиції інструктора ВУЦВК про роботу Міськради, 49 арк.
4. Спр. 686. Положення про секції Міськради. Інструкція про роботу депутатських груп та уповноважених на підприємствах. План работ коммунальной та фінансово-економічної секції, 29 арк.
5. Спр. 700. Звіт про роботу Міськради за 1927 р., 61 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 102. Киевский уездной исполнительный комитет сонета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

Оп 1

6. Спр. 254. Протоколы заседаний уездной избирательной комиссии по выборам в советы за 1921 год, 27 арк.

7. Спр. 310. Протоколы собраний жителей от Ворзельской волости по выборам в сельсоветы за май-сентябрь 1921 г., 63 арк.

8. Спр. 666. Приказы, инструкции Киевского губисполкома, выписки из протоколов заседаний V-го Киевского уездного съезда Советов и малого президиума уисполкома о проведение перевыборов волсиполкомов, сельсоветов в уезде и материалы к протоколам. Списки населенных пунктов уезда с указаниями количества населения, 42 арк.

Ф. Р-111 Киевский губернский исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губисполком)

Оп 1

9. Спр. 150. Протоколы волостных съездов советов Сквирского уезда по выборам делегатов на IV Сквирский уездной съезд Советов и сводки о ходе выборов в Советы в Полтавской губернии, 84 арк.

10. Спр. 670. Доклад председателя городской избирательной комиссии, протокол заседаний городской избирательной и мандатной комиссии и другие материалы об итогах выборов в Бердичевский городской Совет в 1925 г. Статистические сведения о составе депутатов, избранных в Черкасский городской совет в 1925 г, 15 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. Р-599. Отдел управления. Исполкома Одесского губернского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1919-1925 гг.

Оп. 1

11. Спр. 555. Сведения о выборах в Советы рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов по Одесской губернии, 282 арк.

**Ф. Р-1234 Исполком Одесского городского совета депутатов
трудящихся. 1922-1978 гг.**

Оп. 1

12. Спр 1а. Отчеты о деятельности Одесского горсовета, 62 арк.
13. Спр. 9. Отчет о деятельности Одесского горсовета. 1924, 65 арк.
14. Спр. 167. Отчет о деятельности сельских советов в округе, 16 арк.
15. Спр. 170а. Доклад об итогах выборов в Горсовет VIII Созыва, 34 арк.
16. Спр. 459. Доклад об итогах отчетной кампании горсовета IX созыва, 14 арк.

Державний архів Харківської області

**Ф. Р-408. Виконавчий комітет Харківської міської Ради депутатів
трудящих, м. Харків.**

Оп. 2

17. Спр. 35. Положение о выборах в Харьковский горсовет от 10 сентября 1921 года, 9 арк.
18. Спр. 97. Сведения о ходе выборов в Харьковский горсовет, 18 арк.
19. Спр. 254. Отчет о работе горсовета за 1921-1922 гг., 34 арк.
20. Спр. 368. Материалы о работе горсовета за отчетный период (протоколы, сводки, доклады и др.), 148 арк.
21. Спр. 515. Переписка с горизбиркомом о проведение выборов в Харьковский горсовет, 24 арк.
22. Спр. 1011. Материалы о работе городской избирательной комиссии (протоколы, списки, справки и др.), 403 арк.

Оп. 4

23. Спр. 101. Циркуляры Центральной и Окружной избирательной комиссии по выборам в Горсовет, 81 арк.

24. Спр. 841. Материалы городской избирательной комиссии о ходе отчетной кампании 1928-1929 (сводки, схемы, газетные вырезки и др.), 144 арк.

Оп. 7

25. Спр. 80. Отчеты районных мандатных комиссий по избранию депутатов в Горсовет, 11 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. Р-2. Виконавчий комітет Херсонської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп. 1

26. Спр. 337. Протоколы заседаний Бериславского районного исполкома и переписка о подготовке к перевыборной кампании, 91 арк.

27. Спр. 730. Доклады, докладные записки и акты обследования работы районных исполкомов и сельских Советов округа, 220 арк.

28. Спр. 758. Отчет Херсонского окружного исполнительного комитета за 1923-1924 гг., 137 арк.

29. Спр. 782. Отчеты, докладные записки, акты обследования работы сельских советов округа, 142 арк.

30. Спр. 956. Протоколы и акты обследования работы сельских советов и избирательных комиссий. Список населенных пунктов округа с данными о количестве населения. Списки делегатов V Окружного съезда советов, 362 арк.

Оп. 3.

31. Спр. 73. Сводные ведомости о перевыборах сельских Советов округа и сведения о социально-экономическом состоянии вновь избранных сельских Советов, 15 арк.

32. Спр. 75. Отчет Херсонской окружной избирательной комиссии об итогах перевыборной кампании 1928-1929 гг., 127 арк.

Ф. Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради народних депутатів

Оп. 1

33. Спр. 2. План работы горсовета на III квартал. Протоколы заседаний горсовета. Списки членов горсовета по секциям. Инструкции о правах и обязанностях члена горсовета, 508 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

Ф. 1. Верховна Рада України

Оп. 2

34. Спр. 441. Щомісячні доповіді Запорізького (Олександрівського) губвиконкому про стан і діяльність виконкому, 142 арк.

35. Спр. 446. Матеріали Запорізької (Олександрівської) губернської виборчої комісії по виборах до Рад (відозва, накази, інструкції, доповіді, статистичні відомості про склад повітових і волосних з'їздів Рад, 36 арк.

36. Спр. 490. Матеріали Центральної виборчої та мандатної комісії VII Всеукраїнського з'їзду Рад (протоколи засідань, зведення і листування), 319 арк.

37. Спр. 448. Протоколи засідань пленуму Катеринославської міської Ради, повітових з'їздів і статистичні відомості про роботу організацій КНС Катеринославської губернії. Стенографічний звіт КНС Волинської губернії.

38. Спр. 1030. Протоколи засідань Центрвиборчкому по виборах до рад і матеріали до них. Копії, 28 арк.

39. Спр. 1031. Справа про підготовку 8-го Всеукраїнського, губернських, повітових і районних з'їздів Рад, 216 арк.

40. Спр. 1032. Матеріали про роботу Волинської губернської виборчої комісії до Рад (протоколи, засідань, проекти наказів, відозви, звіти, зведення, листування), 86 арк.

41. Спр. 1034. Матеріали про роботу Катеринославської губернської виборчої комісії по виборах до Рад (протоколи засідань, звіти, листування). Том. 1., 128 арк.

42. Спр. 1035. Матеріали про роботу Катеринославської губернської виборчої комісії по виборах до Рад (протоколи засідань, звіти, листування). Том. 2., – 71 арк.

43. Спр. 1042. Матеріали про роботу Харківської губернської виборчої комісії по виборах до Рад (протоколи засідань, звіт, листування), 32 арк.

44. Спр. 1043. Матеріали про роботу Чернігівської губернської виборчої комісії по виборах до Рад (циркуляри, відозви, протоколи засідань, звіт, листування), 22 арк.

45. Спр. 1044. Порівняльні статистичні відомості про склад делегатів губернських, повітових з'їздів Рад і виконкомів виборів у 1922 і 1923 рр. та про чисельність населення по переписам, 24 арк.

46. Спр. 1748. Наказ КП(б)У депутатам сільрад. Обіжники Катеринославської губернської виборчої комісії з питань підготовки до проведення виборів Рад, 79 арк.

47. Спр. 1749. Стенограма засідань Сільнаради при ЦК КП(б)У з питання проведення виборів до Рад та протоколи засідань загальних зборів громадян села Курного Пульманівського району та села Волинці Красилівського району Волинської губернії по розгляду питання про роботу губвиконкому. Копії, 15 арк.

48. Спр. 1750. Протоколи та виписки з протоколів засідань президії ВУЦВКу, Раднаркому УРСР (копії й оригінали) та матеріали до протоколів з питань переведення виборів до Рад, 146 арк.

49. Спр. 1754. Матеріали про підготовку виборів до Рад (відозви, накази депутатам, обіжники, доповідна записка, листування, списки), 243 арк.

50. Спр. 1755. Звіти і зведення ВУЦВКу і губернських виборчих комісій про хід і наслідки виборів до Рад та статистичні відомості про склад членів окружних, районних виконкомів і сільських Рад, 64 арк.

51. Спр. 1756. Протоколи засідань Центральної виборчої комісії по виборам до рад (копії) та матеріали до них, 346 арк.

52. Спр. 1758. Плани роботи Центральної виборчої комісії по виборах до Рад. Протоколи Всеукраїнської наради по підсумках виборів до Рад, протоколи засідань Київської губернської виборчої комісії, 103 арк.

53. Спр. 1760. Інформаційні зведення і статистичні відомості Центральної виборчої комісії про її діяльність, хід і наслідки виборів до місцевих рад, 138 арк.

54. Спр. 1761. Інформаційні зведення і статистичні відомості Центральної виборчої комісії про її діяльність, хід і наслідки виборів до місцевих Рад, 138 арк.

55. Спр. 1783. Протоколи засідань Полтавської губернської виборчої комісії по виборах до Рад (копії) та протести громадян м. Кобеляки Полтавського округу проти порушення виборчого закону при проведенні виборів до міськради, 33 арк.

56. Спр. 3085. Циркуляри, розпорядження та інструкції ВУЦВКу щодо організації роботи окружних виборчих комісій по виборах до Рад і про порядок проведення виборів до міських селищних Рад, 155 арк.

57. Спр. 3086. Циркуляри Центральної виборчої комісії по виборах до Рад при ВУЦВК про проведення виборів до Рад, .

58. Спр. 3087. Матеріали по I пленуму Центрвиборчкому (постанови, інструкції, циркуляри, виписи з протоколів, огляд, звіти, доповідні записки), 292 арк.

59. Спр. 3089. Стенограма і протокол засідань Всеукраїнської наради губернських виборчих комісій по виборах до рад. 6-7 червня 1925 р. про підсумки виборчої кампанії 1924/1925 рр., 154 арк.

Оп. 3

60. Спр. 516. Інструкції ВУЦВКу і Раднаркому про вибори до Рад, 98 арк.

61. Спр. 522. Стенограма засідання Всеукраїнської Центральної виборчої комісії по виборах до Рад від 14 січня 1927 р. Матеріали про хід підготовчих робі та наслідки перевиборчої кампанії (постанови, інструкції, доповіді, інформації, відомості), 271 арк.

62. Спр. 532. Матеріали про хід і наслідки виборів до Рад в 1925/1926, 1926/1927 рр. (постанови, протокол, план, огляди, висновки, резолюції по доглядах, статистичні матеріали), 254 арк.

63. Спр. 1789. Обіжники секретаріату ВУЦВКу про порядок виборів до міських і районних Рад, поліпшення нотаріальної роботи в сільських радах і районних виконавчих комітетах та з інших питань організації роботи місцевих органів влади, 343 арк.

64. Спр. 2403. Статистичні відомості Центрального Статистичного Управління УРСР про склад та активність виборців під час виборчої кампанії до Рад, 55 арк.

65. Спр. 2382. Огляди ВУЦВКу про хід і наслідки звітно-перевиборчої кампанії до Рад 1926/1927 р. по округам УРСР, 114 арк.

Оп. 4

66. Спр. 1108. Інформаційні зведення Центральної виборчої комісії по виборах до Рад про підсумки перевіркової кампанії 1928/1929 рр. Відомості про терористичні та інші ворожі вчинки куркулів пі час перевиборчої кампанії, 39 арк.

67. Спр. 1111. Огляди Центральної виборчої комісії по виборах до Рад на Україні про підготовку і проведення виборчої кампанії, факти терорестичних та інших ворожих вчинків куркулів під час виборчої кампанії, 151 арк.

68. Спр. 1113. Огляди Центральної виборчої комісії про організаційну підготовку до виборів Рад, участь жінок та громадських організацій в

перевірко-звітній кампанії, склад виборчкомів та виступи антирадянських елементів по округах України, 94 арк.

69. Спр. 1116. Листування щ окрвиконкомаами і окружними виборчими комісіями про підготовку та проведення виборів до Рад в 1928/1929 р., 158 арк.

Ф. 2. Кабінет Міністрів України

Оп. 2

70. Спр. 74. Документи по підготовці VII Всеросійського та V Всеукраїнського з'їздів рад (січень-липень 1921), 84 арк.

71. Спр. 320. Доповідні записки й звіти Катеринославського, Кременчуцького, Миколаївського, Одеського, Подільського та Полтавського губвиконкомів про становище в губерніях, 75 арк.

72. Спр. 341. Повідомлення голів Чернігівського, Полтавського, Одеського, Катеринославського губвиконкомів про хід виборів у міські Ради, 35 арк.

73. Спр. 342. Доповідь завідуючого губерньським відділом управління про передвиборну кампанію до Рад 2-го скликання Запорізької губернії та списки делегатів повітових з'їздів Рад, 10 арк.

74. Спр. 800. Протоколи засідань Волинського губвиконкому (копії) і матеріали до них. Т. 4., 256 арк.

75. Спр. 802. Документи про діяльність Донецького губвиконкому (протоколи, накази, бюлетені, доповіді, звіти та інше), 323 арк.

76. Спр. 804. Звіти та доповіді Катеринославського губвиконкому (протоколи, накази, бюлетені, доповіді, звіти та інше), 323 арк.

77. Спр. 806. Протоколи засідань Київського губвиконкому і губекономнаради. Копії, 272 арк.

78. Спр. 808. Протоколи засідань президії Одеського губвиконкому і губекономнаради (копії) і матеріали до них, 557 арк.

79. Спр. 809. Документи про діяльність Одеського губвиконкому (протоколи, доповіді, звіти, відомості), 235 арк.

80. Спр. 810. Документи про діяльність Одеського губвиконкому (протоколи, доповіді, звіти, відомості), 199 арк.

81. Спр. 812. Протоколи засідань Подільського губвиконкому. Копії, 47 арк.

82. Спр. 816. Протоколи засідань президії Полтавського губвиконкому і губекономнаради. Копії, 158 арк.

Оп. 3

83. Спр. 175. Циркуляри ВУЦВК про організацію кампанії масового обстеження низового радянського апарату, про встановлення термінів виборів до Рад і виконкомів на Україні, 3 арк.

84. Спр. 176. Інструкція Центрвиборчкому про проведення місяця перевірки списків виборців і його інформаційна збірка про перевибори сільрад на Україні (копії). Листування з ВУЦВК про виклик Раднарком УСРР доповідачів з місць для чергових доповідей Уряду на засіданнях Раднаркому УСРР, 21 арк.

85. Спр. 177. Протоколи і повістки засідань Президії і Центральної виборчої комісії ВУЦВК (копії) з матеріалами до них, 14 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917- 1991.

Оп. 1

86. Спр. 155. Стенограма Пленума ЦК КП(б)У (правлений екземпляр, неполный), 284 арк.

Оп. 6

87. Спр. 27. Матеріали к протоколам №№ 93-103 засіданий Политбюро ЦК КП(б) Украины (копия), 239 арк.

88. Спр. 87. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (к протоколам №№ 4,5, 7, 8-10, 12-15) (1-ый экз.) (копия), 248 арк.

89. Спр. 90. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (к протоколам №№ 31, 32, 35) (1-ый экз.) (копия), 135 арк.

90. Спр. 105. Материалы к протоколам №№ 9-23 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (копия), 209 арк.

91. Спр. 125. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (к протоколам №№ 76, 79, 81, 82) (копия), 313 арк.

92. Спр. 143. Протоколы №№ 33-61 заседаний Политбюро ЦК КП (б) Украины (ксерокопии), арк. 107.

Оп. 7

93. Спр. 28. Протоколы №№ 70-86, 1-10, 12-42 заседаний Оргбюро ЦК КП(б) Украины (экземпляр первый), 187 арк.

94. Спр. 53. Материалы к протоколам №№ 58-66, 70-80, 82, 85-89 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) Украины, 153 арк.

95. Спр. 59. Протоколы №№ 1-23 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) Украины (экземпляр первый), 153 арк.

96. Спр. 122. Материалы №№ 84-94 заседаний оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) Украины, 197 арк.

Оп. 20

97. Спр. 643. Сводки информационного отдела ВУЧКа о политическом и экономическом положениях в губернии, настроениях рабочих, 116 арк.

98. Спр. 1685. Обзоры, сводка информационно-инструкторского подотдела ЦК РКП(б) о политическом и экономическом положении губерний Украины, деятельности губернских партийных организаций. Отчет информационного подотдела ЦК КП(б)У о деятельности за декабрь 1922 – январь 1923 гг., 88 арк.

99. Спр. 1716. Сводки, сведения Центральной избирательной комиссии в ЦК КП(б)У о сроках проведения губернских съездов Советов и ходе

избирательной кампании на Украине. Список делегатов, рекомендуемых ЦК КП(б)У на Всеукраинский и Всесоюзный съезды Советов, 49 арк.

100. Спр. 1757. Доклад, справка, обзор, сводки Государственного политического управления УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, материальном положении органов ГПУ, деятельности советского аппарата в октябре-декабре 1922, борьбе с бандитизмом, итогах и перспективах деятельности иностранных организаций помощи голодающим на территории Украины и другим вопросам. Переписка Народным комиссариатом внутренних дел УССР, Государственным политическим управлением УССР о деятельности заграничных организаций, увеличение штатов Павлоградского окружного отделения ГПУ, работе отдела национальных меньшин при НКВД, дополнительном изъятии ценностей, административно-территориальном делении Украины. Доклад ГПУ в ЦК партии о деятельности Украинской коммунистической партии (УКП), 198 арк.

101. Спр. 1832. Справка ЦК РКП(б) о деятельности Украинской коммунистической партии (УКП) (Фотокопии документов, присланные из Центрального партийного архива Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС), 16 арк.

102. Спр. 1921. Переписка с Екатеринославским губкомом КП(б)У о контрреволюционной деятельности Украинской коммунистической партии (УКП) на Екатеринославщине, оказание помощи болгарской сельскохозяйственной коммуне, районирование и другим вопросам, 67 арк.

103. Спр. 2143. Закрытое письмо Бердичевского окружкома КП(б)У об очередных задачах парторганизации в связи с перевыборами сельсоветов, КНС, товариществ взаимопомощи, 30 арк.

104. Спр. 2419. Письма Сумского окружкома КП(б)У в ЦК КП(б)У об итогах обсуждения июльского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), выполнении постановлений секретариата ЦК партии. Борьбе с оппозицией, состоянии

украинизации бюро окружного комитета партии и ответственных сотрудников, перевыборах сельских советов и др. вопросам, 66 арк.

105. Спр. 2221. Протоколы заседаний комиссии ЦК КП(б)У по руководству перевыборами Советов. Доклад ЦК КП(б)У о ходе перевыборов сельсоветов в округах Украины и Молдавской АССР. Протоколы заседаний Президиума Центральной избирательной комиссии при ВУЦИКе, 126 арк.

106. Спр. 2222. Краткий обзор Центральной избирательной Комиссии при ВУЦИКе о политико-экономическом положении УСРР ко времени избирательной кампании 1925-1926 гг., 89 арк.

107. Спр. 2334. Справки информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о реагировании партийными организациями на закрытые письма ЦК КП(б)У, перевыборах горсоветов, сельсоветов, органов низовой кооперации, реорганизации комитетов незаможных селян, итогах украинизации партийного аппарата, работе партийных организаций воинских частей, состоянии безработицы и др. вопросам (1-ый экз.), 140 арк.

108. Спр. 2419. Письма Сумского окружкома КП(б)У в КЦ КП(б)У об итогах обсуждения июльского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), выполнении постановлений секретариата ЦК партии. Борьбе с оппозицией, состоянии украинизации бюро окружного комитета партии и ответственных сотрудников, перевыборах сельских советов и др. Вопросам, 66 арк.

109. Спр. 2543. Обзор и статистические сведения информационного отдела ЦК КП(б)У о предварительных итогах перевыборов советов, 42 арк.

110. Спр. 2601. Информации, записки и доклады Одесского окружкома в ЦК КП(б)У, Польбюро ЦК ВКП(б) о ходе и итоге перевыборов советов в округе, 29 арк.

111. Спр. 2825. Обзоры №21, 26, 29, 30 Информационного отдела ЦК КП(б)У о массовой экономической работе профсоюзов, ходе хозяйственных кампаний на селе, работе партийных организаций среди работниц и крестьянок, подготовительной работе по перевыборам Советов на Украине, 62 арк.

112. Спр. 2893. Обзор организационно-распределительного отдела ЦК КП(б)У о росте рядов КП(б)У за первое полугодие 1929, об итогах перевыборов городских и сельских Советов, 46 арк.

113. Спр. 3011. Обзоры информационного отдела ЦК КП(б)У об итогах перевыборов партийных органов, ходе перевыборов Советов, профсоюзных органов. (1-ый экз.), 84 арк.

114. Спр. 3018. Докладные записки, справки информационного отдела ЦК КП(б)У об итогах перевыборов советов на Украине в 1928-1929 гг. и обострении классовой борьбы на селе, 80 арк.

Публікації джерел

115. Вибори до рад та склад органів влади Дніпропетровщини в 1929 р. Статист. матеріали. Сільради, міські та селищні ради, райз'їзди, райвиконком, окрз'їзд, окрвиконком. – Д.: Оргвідділ. Окрвиконкому, 1929. – 106 с.

116. Відчит 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів. 25 лютого – 3 березня 1921 року. – Х.: Радянська друкарня, 1921. – 170 с.

117. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/1927 – 1927/1928. Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. – Х.: Секретаріат ВУЦВК та Упр. справами РНК УСРР, 1928. – 228 с.

118. Закон про комітети незаможних селян, ухвалений 2-ою сесією VI Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 27-го травня 1922 року // ЗУ УСРР. – 1922. – № 22. – С. 414-422.

119. Земельний Кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – 90 с.

120. Інструкція Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про секції Рад Робітничих та Червоноармійських депутатів (міськрад)» // ЗУ УСРР. – 1921 – № 5. – С. 141-143.

121. Інструкція Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про права і обов'язки члена Міськради» // ЗУ УСРР – 1921. – № 5. – С. 144-145.
122. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 1 (1898-1917). – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 683 с.
123. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 3 (1922-1925). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – 494 с.
124. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е доп. и испр. – Т. 4 (1926-1929). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – 576 с.
125. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
126. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики // СУ УССР. – 1919. – №19. – С. 275-282.
127. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки // ЗУ УСРР. – 1929. – № 14. – С. 513-530.
128. Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – Т. 37. – С. 235-338.
129. Ленин В. И. Письмо Г. Мясникову. 5 августа 1921 // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – Т. 44. – С. 78-83.
130. Народа в справі радянського будівництва. 10-13 лютого 1925 р. – Х.: [б.в.], 1925. – 199 с.
131. Первое Всеукраинское совещание городских Советов. 5-7 октября 1925 года: Стеногр. отчет и материалы. – Х.: Изд. Оргинстра ВУЦИК, 1925. – 103 с.

132. Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1925-1926 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – XXX+54 с.

133. Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1926-1927 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1927. – XXIV+54 с.

134. Перевибори рад України та Молдавської авт. соц. рад. республіки 1928-1929 р. – Х.: Центр. стат. управа УСРР, 1926. – XXII+66 с.

135. Перевиборчий переклик охоплює найширші маси трудящих // Комуніст. – 1928. – № 301. – 29 грудня.

136. Положение «О Советах губернских, уездных и заштатных городов и поселков городского типа» // СУ РСФСР. Отдел I. – 1922. – № 10. – С. 163-171.

137. Положение Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «О выборах в городские Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» // ЗУ УСРР. – 1921. – Ч. 13. – С. 408-415.

138. Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Х скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 47-48. – С. 937-965.

139. Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Х скликання «Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 51-52. – С. 995-1019.

140. Постанова 2-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Х скликання «Про затвердження Положення про селищні міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1927. – № 49-50 – С. 968-992.

141. Постанова 3-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 46. – С. 864-776.

142. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1923. – № 28. – С. 874-883.

143. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів» // Вісти ВУЦВК. – 1922. – № 30. – 7 лютого.

144. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР «Про затвердження інструкції про вибори до рад» // ЗУ УСРР. – 1926. – № 79. – С. 1387-1410.

145. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів» // ЗУ УСРР. – 1924. – № 34. – С. 663-678.

146. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів «Про виборчі права громадян і порядок провадження виборів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 97. – С. 1346-1359.

147. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів «Про міські районів ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1929. – № 6. – С. 225-245.

148. Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 85. – С. 1095-1113.

149. Постанова II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету IX-го скликання «Про затвердження положення про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» // ЗУ УСРР. – 1925. – № 86. – С. 1115-1129.

150. Постанова П'ятого Всеукраїнського з'їзду рад «Про радянське будівництво» // ЗУ УСРР. – № 3. – С. 88-91.

151. Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета «Об избирательных правах граждан» // ЗУ УСРР. – 1921. – № 22. – С. 738.

152. Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета «О местных избирательных комиссиях» // ЗУ УСРР. – 1921. – № 22. – С. 738.

153. Про зміну термінів виборів до рад, скликання з'їздів рад, сесій ВУЦВК та про скасування деяких відділів виконкомів // ЗУ УСРР. – 1922. – № 11. – С. 189-190.

154. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. Г. Паламар, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.

155. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів / Центральна Архівна управа УСРР. «Архів Радянської України». – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 407 с.

156. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР, 1917-1954 / Сост.: Казанцев Н. Д., Туманов О. И. – М.: Госюриздат, 1954. – 719 с.

157. Совещание по вопросам советского строительства. 1925 г. апрель. – М.: Изд-во ЦИК СССР, 1925. – 204 с.

158. Совещание по вопросам советского строительства. 1925 г. январь. – М.: Изд-во ЦИК СССР, 1925. – 231 с.

159. Сталин И. В. Об очередных задачах партии в деревне: Речь на совещании секретарей деревенских ячеек при ЦК РКП(б) 22 октября 1924 г. // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 6. – М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. – С. 302-312.

160. Статут Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про сільські ради» // ЗУ УСРР. – 1920. – № 11. – С. 299-306.

161. Схема №1 інформаційно-політичної зводки Райвиборчкомів «Про попередні підсумки підготовчої роботи до перевиборів та складання списків виборців і позбавленців» // Бюлетень Запорізької округової виборчої комісії. – 1928. – №2. – С. 26-27.

162. Тринадцятий съезд РКП(б). Май 1924. Стенографічний отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – XXIV + 884 с.

163. X-ий Всеукраїнський съезд советов. 6-13 апреля 1927 г. Постановления и резолюции. – Х.: Оргинстр ВУЦИК, 1927. – 51 с.

Публікації в періодичних виданнях

164. Бурян О. Соціалістичні змагання / О. Бурян // Комуніст. – 1929. – № 302. – 30 грудня.

165. Власенко С. Пересунення строку виборів до Рад / С. Власенко // Комуніст. – 1928. – № 7. – 8 січня.

166. Гулый К. Работа Харьковского горсовета / К. Гулый // Коммунист. – 1922. – № 5. – 6 августа.

167. День виборів – святковий день // Комуніст. – 1928. – № 289. – 13 грудня.

168. Ділова критика й ділові пропозиції // Комуніст. – 1929. – № 9. – 11 січня.

169. Доб'ємося на перевиборах участі всіх виборців // Радянське село. – 1928. – № 42. – 21 грудня

170. Дубів В. Вибори й чоботи / В. Дубів // Селянська правда. – 1924. – № 129. – 10-11 грудня.

171. Змагання між Києвом і Одесою набуло широкої популярності // Комуніст. – 1929. – № 11. – 13 січня.

172. Их демократизм // Коммунист. – 1921. – № 142. – 1 июля.

173. І. П. Тактика куркульства / І. П. // Комуніст. – 1929. – № 11. – 11 січня.

174. Комуніст. – 1928. – № 273. – 24 листопада.

175. Комуніст. – 1928. – № 5. – 6 січня.

176. Комуніст. – 1929. – № 11. – 13 січня.

177. Ландау А. Попандопуловщина на виборах / А. Ландау // Коммунист. – 1924. – № 269. – 23 ноября.
178. М. К. Кампания по перевыборам в Советы / М. К. // Коммунист. – 1924. – № 209. – 12 сентября.
179. Парецький І. Слово мають піонери / І. Парецький // Комуніст. – 1929. – № 39. – 16 лютого.
180. Перевибори рад – арена класової боротьби // Лобогрійка. – 1928. – № 9. – 30 грудня.
181. Перевибори рад наближаються // Комуніст. – 1928. – № 283. – 6 грудня.
182. Перевибори в Харьковский Горсовет // Коммунист. – 1922. – № 248. – 28 октября.
183. Передвиборний культурний похід на села // Комуніст. – 1929. – № 12. – 15 січня.
184. Передвиборчі хитрощі непманські // Комуніст. – 1928. – № 291. – 15 грудня.
185. Переклик між заводами за краще проведення перевиборів рад // Комуніст. – 1928. – № 295. – 20 грудня.
186. Переклик між Харковом і Баку // Комуніст. – 1928. – № 296. – 21 грудня.
187. Петровский Г. К итогам выборов в сельсоветы и райисполкомы / Г. Петровський // Комуніст. – 1924. – № 297. – 30 грудня.
188. Пилипенко С. Перевибори – деякі персональні зміни / С. Пилипенко // Вісти ВУЦВК. – 1922. – № 222. – 7 жовтня.
189. Під вогнем робітничої критики // Комуніст. – 1929. – № 19. – 24 січня.
190. Під покровом церковщини // Комуніст. – 1929. – № 23. – 29 січня.
191. Пролетарський переклик поширюється // Комуніст. – 1928. – № 298. – 23 грудня.
192. Радянське село. – 1928. – № 400. – 25 жовтня.

193. Радянське село. – 1928. – № 403. – 7 листопада.
194. Робив по «закону», але не для бідноти // Радянське село. – 1928. – № 421. – 23 грудня.
195. Робітнича критика // Комуніст. – 1929. – № 20. – 25 січня.
196. Сидоров А. К пленуму Херсонського окрпарткома / А. Сидоров // Херсонський коммунар. – 1925. – № 37. – 15 лютого.
197. У Харкові Червонозаводський райвиборчком прийняв виклик Московського Червонопреснянського райвиборчкому // Комуніст. – 1928. – № 6. – 8 січня.
198. Уманський А. Піонери вимагають / А. Уманський // Комуніст. – 1929. – № 24. – 30 січня.
199. Фабричний Очередные вопросы советского строительства в Харькове / Фабричний // Коммунист. – 1921. – № 88. – 23 квітня.
200. Художнє обслуговування виборів // Комуніст. – 1929. – № 6. – 8 січня.
201. Що говорить робітничий актив? // Комуніст. – 1928. – № 291. – 12 грудня.

ЛІТЕРАТУРА

202. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921-1929 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Анісімов; Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16 с.
203. Антоненко В. В. Міські бюджети УСРР 1920-х рр.: формування нормативно-законодавчої бази / В. В. Антоненко // Гілея: Наук. вісник. – 2014. – Вип. 90. – С. 64-68.
204. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

205. Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925рр. / П. І. Бакуменко. – К.: Вид. Київського університету, 1960. – 108 с.

206. Бегиян А. З. Местные органы государственной власти СССР / А. З. Бегиян. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 52 с.

207. Белан Н. Я. К вопросу об организационно-политическом укреплении Советов в период избирательных кампаний 1926-1928 (на материалах Юга УССР) / Н. Я. Белан // Коммунистическая партия Украины в борьбе за подъем трудовой и политической активности трудящихся. – 1972. – Вып. 2. – С. 198-203.

208. Белан Н. Я. Укрепление сельских советов в период избирательных кампаний 1926-1928 (на материалах ЮГА УССР) / Н. Я. Белан // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. – 1973. – № 4. – С. 69-76.

209. Білошицький С. В. Формування більшовиками представницьких органів влади в Україні у 1918 – 1925 рр. як засіб монополізації влади / С. В. Білошицький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – 2004. – Вип. 27. – С. 104-109.

210. Бродович С. Основные элементы советской избирательной системы / С. Бродович // Власть Советов. – 1923. – № 4. – С. 35-70.

211. Бродович С. М. Советское избирательное право / С. М. Бродович. – Л.: Госиздат, 1925. – 132 с.

212. Булах В. И. Перестройка работы сельских советов Украины в ходе социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1927 гг.) / В. И. Булах // Вестник Харьковского университета. – 1982. – № 225. – С. 27-36.

213. Булах В. И. Роль сельских Советов Украины в подготовке массового колхозного движения (1927-1929) / В. И. Булах // Вопросы истории СССР. – 1982. – Вып. 27. – С. 77-86.

214. Буценко А. Некоторые итоги перевыборов сельсоветов УСРР / А. Буценко // Власть Советов. – 1926. – № 16. – С. 1-2.
215. Буценко А. Работа советов на Украине / А. Буценко // Власть Советов. – 1928. – № 4. – С. 3-4.
216. Буценко А. Як переобирати ради. – Х.: Держ. вид. України, 1927. – 40 с.
217. Буценко А. И. Советское строительство и нацменьшинства на Украине / А. И. Буценко. – Х.: Издание Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИКе, 1926. – 35 с.
218. Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос, 1924-1925 гг. / М. Венер. // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 85-107.
219. Вертелецкий И. Т. Руководство КП(б) Украины Советским строительством в первые годы восстановительного периода (1921 - 1922 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. / И. Т. Вертелецкий; Ин-т повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма при КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1953. – 17 с.
220. Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920-1925 рр.): Моногр. / Р. І. Ветров; Дніпродзерж. держ. техн. ун-т. – Дніпродзержинськ: [б.в.], 2007. – 344 с.
221. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.): [колект. монографія] / [Кульчицький С. В. та ін.; редкол.: Смолій В. А. та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т.1. – 775 с. – Т. 2. – 2013. – 811 с.
222. Власенко С. Міські ради на Україні (як вони працюють і їхні найближчі завдання) / С. Власенко. – Х.: Пролетарий, 1927. – 42 с.
223. Власенко С. Советское строительство на Украине за десять лет (1917-1927 гг.) / С. Власенко // Советское строительство. – 1927. – № 10/11. – С. 31-46.

224. Войтович А. Останні спробу компромісу: соціалістичні партії і вибори в ради в Україні у першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) / А. Войтович // Перспективи. – 2005. – № 4. – С. 15-21.

225. Волин С. Меншевики на Украине (1917–1921 гг.) / С. Волин. – Benson: Chalidze, 1990. – 106 с.

226. Волосник Ю. П. Деятельность городских Советов Украины по осуществлению новой экономической политики (1921-1925) / Ю. П. Волосник // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362. История. – Вып. 25. – С. 28-31.

227. Волосник Ю. П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. П. Волосник; Запорізький університет. – Запоріжжя, 1993. – 16 с.

228. Волошенко В. О. Формування організаційної структури КНС (на матеріалах Донбасу) / В. О. Волошенко // Гуржіївські історичні читання. – 2009. – Вип. 3. – С. 86-91.

229. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 42 с.

230. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – 208 с.

231. Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – 204 с.

232. Гонтар О. В. Інститут «позбавленців» в Україні / О. В. Гонтар // Південноукраїнський правничий літопис. – 2008. – № 4. – С. 228-231.

233. Гонтар О. В. Позбавленці явні та приховані / О. В. Гонтар // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць (Одеська юридична академія). – 1999. – Вип. 5. – С. 60-67.

234. Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Гребеннікова; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 24 с.

235. Гребеннікова О. В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920–1925 рр. / О. В. Гребеннікова // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – 1998. – Вип. 1(4). – С. 184-189.

236. Гриневич Л. В. Особливості проявів політичної активності населення УСРР в умовах недородів і голоду 1928-1929 рр. / Л. В. Гриневич // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 85–102.

237. Гурвич Г. С. Основы советской Конституции / Г. С. Гурвич. – М.-Ленинград: Госиздат, 1930. – 340 с.

238. Гурвич С. Выборная кампания в деревне 1924-1925 г. / С. Гурвич // Власть Советов. – 1925. – № 11. – С. 10-12.

239. Дірявко Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920-1925 рр.) / Ю. П. Дірявко // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 145-151.

240. Довгопол В. М. Дальше зміцнення і демократизація міських та селищних Рад Української РСР під час перевиборної кампанії 1928-1929 рр. / В. М. Довгопол // Питання історії народів СРСР. – 1969. – Вип. 6. – С. 98-108.

241. Довгопол В. М. Про пожвавлення роботи міських Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В. М. Довгопол // Питання історії народів СРСР. – 1967. – Вип.4. – С. 75-85.

242. Довгопол В. М. Шефство робітників над селом в 1926-1928 рр. / Довгопол В. М. // Питання історії народів СРСР. – 1968. – Вип. 5. – С. 134-146.

243. Жмака В. М. Боротьба міських рад за бюджетні права в 20-х рр. ХХ ст. / В. М. Жмака // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 47. – С. 46-51.

244. Жмака В. М. Формування радянського законодавства щодо діяльності міських рад у 20-х роках ХХ ст. / В. М. Жмака // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № 16-17. – С. 203-211.

245. Журба М. А. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20-30-ті рр. ХХ ст.) / М. А. Журба // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2000. – № 2. – С. 242-251

246. Зайцев П. О перенесении выборов на осень 1928 г. / П. Зайцев // Власть Советов. – 1928. – № 23. – С. 3-4.

247. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.

248. Кабачек В. В. Відображення в радянській історіографії діяльності місцевих державних органів УСРР на початку НЕПу / В. В. Кабачек // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Актуальні проблеми історії України. – Харків : НТУ «ХП». – 2011. – № 37. – С. 71-85.

249. Кабачек В. В. Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921-1922 рр. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Кабачек . – Х., 2008 . – 20 с.

250. Калинин М. И. Вопросы советского строительства: Статьи и речи (1919-1946) / М. И. Калинин. – М.: Госполитиздат, 1958. – 711 с.

251. Калініченко В. В. Земельна громада в Україні (1922-1930 рр.) / В. В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1998. – Вип. 4. – С. 93–120.

252. Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 32. – С. 58-67.

253. Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.): монографія / В. В. Калініченко. – Х.: Савчук О.О., 2013. – 655 с.

254. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Іст.-екон. дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

255. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19 с.

256. Калугин О. А. Трансформация системы выборов в городские советы в эпоху новой экономической политики / О. А. Калугин // Юриспруденция. – 2011. – № 3. – С. 18-29.

257. Капустяня Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття : Моногр. / Г. Т. Капустян. – Кременчук: [б.в.], 2003. – 323 с.

258. Капустян Г. Т. З історії самоврядування в українському селі в 1920-ті роки / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2008. – Вип. ХІХ. – С. 221-225.

259. Капустян Г. Т. Селянство і місцева влада України в 20-ті роки ХХ ст. / Г. Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VІІІ. – С. 60-67.

260. Карр Э. История Советской России / Эдвард Карр. – Кн. 1: тт. 1-2: Большевицкая революция. 1917 – 1923. Пер. с англ. / Предисл. А. П. Ненарокова. – М.: Прогресс, 1990. – 771 с.

261. Коген С. Об избирательном праве / С. Коген // Власть Советов. – 1925. – № 41. – С. 18.

262. Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921-1928 рр. / Ю. В. Котляр // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 259-265.

263. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.

264. Красников В. В. Формирование системы местной власти в 1921-1925 гг. (на материалах Тамбовской губернии): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук:(07.00.02) / В. В. Красников; [Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина]. – Тамбов, 2003. – 25 с.

265. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) / І. М. Кривко // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття. – 1998. – Вип. 1(4).– С. 151–163.

266. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920-1925 роках: Автореф. дис ... канд. іст. наук / Н. П. Кузьмінець. – Черкаси, 2007 . – 20 с.

267. Кукушкин Ю. С. Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. – М.: Политиздат, 1987. – 367 с.

268. Кукушкин Ю.С. Советы в восстановительный период / Ю.С. Кукушкин // Вопросы истории. – 1966. – №3. – С. 43-52.

269. Кулаєв В. Г. З історії діяльності місцевих рад України у відбудовний період (1921-1925 рр.) / Кулаєв В. Г. // Український історичний журнал. – 1974. – № 2. – С. 94-98.

270. Кульчицький С. В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 181-217.

271. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

272. Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал – 1994. – № 6. – С. 3-15.

273. Лавренко Н. М. Вибори до місцевих органів влади на селі в 1920-ті рр. / Н. М. Лавренко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 78-82.

274. Лазуренко В. Форми проявів громадянської активності українського фермерства в роки розквіту НЕПу / В. Лазуренко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 33-35.

275. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

276. Лазуренко В. М. Земельно-майнова диференціація в українському селі в добу НЕПу / В. М. Лазуренко // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». – 2012. – Вип. 13. – С. 70-73.

277. Лазуренко В. М. Проблема визначення критеріїв українських селянських господарств заможного фермерського типу років НЕПу в наукових дискусіях 20-х рр. ХХ ст. / В. М. Лазуренко // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. – 2010. – Число 16. Вип. 2. – С. 11-19.

278. Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.) / Е. Е. Левандовська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37. – С. 118-123

279. Левковський Я. М. Советское строительство в украинской деревне в конце восстановительного периода (1924-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. / Я. М. Левковський; АН УССР. Ин-т истории. – К., 1954. – 14 с.

280. Личкатий О. Є. Боротьба за позбавлення Рад на селі у 1924-1925 рр. (на матеріалах Лівобережної України) / О. Є. Личкатий // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 15. – С. 38-47.

281. Мазур І. В. Формування органів влади в губернських містах України (1920-1929 рр.) / І. В. Мазур // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2006. – Вип. 10. Серія: Історія. – С. 95-102.

282. Мандельштам Л. И. Ради – політична основа СРСР / Л. И. Мандельштам. – К.: Політвидав, 1941. – 76 с.

283. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 рр. / С. Маркова // Мандрівець. – 2011. – № 3 (93). – С. 44-49.

284. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР у 1927, 1929 рр.: порівняльний аналіз / С. Маркова // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Іст. науки. – 2011. – Вип. 4. – С. 373-382.

285. Мацина З. В. К вопросу о мероприятиях Компартии Украины по оживлению советов и вовлечению в их работу женщин республики (1926-1929 гг.) / З. В. Мацина // Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины. – 1964. – Вып. 3. – С. 42-52.

286. Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Мельничук ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 17 с.

287. Мешковая С. І. Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) / С. І. Мешковая // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми історії України. – 2012. – № 65. – С. 42-51;

288. Михайлов Г. Советское представительство и избирательное право / Г. Михайлов // Власть Советов. – 1922. – №4-6. – С. 17-22.

289. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О. В. Михайлюк. – Д.: Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

290. Москаленко В. Г. Формування основ загального виборчого права в УСРР: політико-правовий аспект (20-30-ті рр. ХХ ст.) / В. Г. Москаленко // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 49. – С. 17-26.

291. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.

292. Ніколаєв І. Є. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр.: історико-правовий аспект / І. Є. Ніколаєв. – Миколаїв: Швец, 2013. – С. 437.

293. Олейник Н. Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925 гг.) / Н. Н. Олейник. – Х.: Изд-во Харьковск. Ун-та, 1989. – 166 с.
294. Олійник М. П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки НЕПу (на матеріалах Поділля) / М. П. Олійник // Гуржіївські історичні читання. – 2012. – Вип. 5. – С. 89-91.
295. Перепелиця Г. М. Участь робітників у зміцненні Рад на початку відбудовного періоду (1921-1922 рр.) / Г. М. Перепелиця // Український історичний журнал. – 1979. – № 4. – С. 86-92.
296. Петровський Г. І. Вибрані статті і промови / Г. І. Петровський. – К.: Політвидав України, 1978. – 436 с.
297. Петровський Г. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва / Г. Петровський. – Х.: Державне вид-во України, 1927. – 52 с.
298. Редька С. І. Вибори в ради Харківщини в умовах формування тоталітарного режиму / С. І. Редька // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 93. – С. 368-372.
299. Редька С. І. Стан місцевого самоврядування на Харківщині в 20-ті роки ХХ сторіччя / С. І. Редька // Молодий вчений. – 2016. – № 2. – С. 178-181.
300. Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) / Олеся Розовик. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 453 с.
301. Ронин С. Переход к политике оживления советов (1924-1925 гг.) / С. Ронин // Советское государство. – 1936. – №5. – С. 87-104.
302. Саламатова М. С. Абсентеизм в контексте советских избирательных кампаний 1920-х гг. / М. С. Саламатова // Вестник НГУЭУ. – 2013. – № 2. – С. 215-224.

303. Саламатова М. С. Советская избирательная система в 1918-1936 годы: преемственность и новации / М.С. Саламатова // Историко-правовые проблемы: новый ракурс. – 2013. – Вып. 6. – С. 147-169.

304. Саламатова М. С. Электоральное поведение горожан в Советской России в 1920-е гг. / М.С. Саламатова // Идеи и идеалы. – 2013. – Т.2. – № 3. – С. 72 – 85.

305. Саламатова М. С. Электоральное поведение крестьянства в 1920-е гг. / М. С. Саламатова // Гуманитарные науки в Сибири. – 2013. – № 4. – С. 12-17.

306. Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) / О. Б. Слущкий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 210 с.

307. Стучка П. Учение о советском государстве и его конституции / П. Стучка. – М.-Ленинград.: Госиздат, 1929. – 311 с.

308. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928): колект. монографія / [Л. В. Гриневич та ін.; відп. ред. С. В. Кульчицький]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Т. 1. – 2015. – 655 с.

309. Тропов И. А. РКП(Б) в системе сельских и волостных органов власти в России (первая половина 1920-х гг.) / И. А. Тропов // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2010. – №4. История, исторические науки. – С. 124-132.

310. Тютюник М. В. Региональный избирательный процесс и формирование системы местных Советов РСФСР в 1920–1924 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. / М. В. Тютюник. – Славянск-на-Кубани, 2009. – 24 с.

311. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М. О. Фролов. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 828 с.

312. Фролов М. О. Політична система УСРР 1920-12930-х рр.: взаємодія та ієрархія елементів / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 192-197.

313. Черниченко С. А. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по улучшению состава местных Советов в 1920-ые годы / С. А. Черниченко // Проблемы социалистической законности. – 1987. – Вып. 19. – С. 21-27.

314. Чистов М. О. Місце КНС в системі самоврядування в Україні у 1920-1925 рр. / М. О. Чистов // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Вип. VIII. – С. 46-49.

315. Шарапа В. Сельские Советы и сельские сходы избирателей на Украине в восстановительный период (1921-1925) / В. Шарапа // Великая Октябрьская революция и социальный прогресс человечества: научная конференция профессорско-преподавательского состава. – Д.: [б.в.], 1968. – С. 12-16.

316. Щербина І. В. Позбавлення виборчих прав непманів в Україні як засіб соціально-політичної дискримінації (1928-1932 рр.) / І. В. Щербина // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 24. – С. 46-51.

317. Яковлев Я. Практические вопросы работы Советов / Я. Яковлев. – М-Л.: Госиздат, 1925. – 144 с.

318. Ящук Т. Ф. Организация местной власти в РСФСР. 1921–1929 гг. / Ящук Т. Ф. – Омск: Изд-во. ОмГУ, 2007. – 592 с.